

صاحب امتیاز: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان جنوبی

سردبیر: دکتر زهرا علیزاده بیرجندی

مدیر اجرایی: مهین زرنگ

مدیر مسؤول: علی فرخنده

مدیر داخلی: محمود رضائی

اعضای هیأت تحریریه (به ترتیب حروف الفبا):

۱. دکتر حبیب‌اله احمدی استاد جامعه‌شناسی و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه شیراز
۲. دکتر محمد بهنام‌فر استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بیرجند
۳. دکتر هادی پورشافعی دانشیار علوم تربیتی دانشگاه بیرجند
۴. دکتر الکساندر چولوخادزه دانشیار زبان و ادبیات فارسی، مطالعات ایران و خاورمیانه دانشگاه گرجستان
۵. دکتر محمدتقی راشد محصل استاد فرهنگ و زبان‌های باستانی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
۶. دکتر مفید شاطری دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه بیرجند
۷. دکتر زهرا علیزاده بیرجندی دانشیار تاریخ دانشگاه بیرجند
۸. دکتر ویلم فلور استاد ایران‌شناس و پژوهشگر تاریخ ایران دانشگاه لیدن (هلند)
۹. دکتر احمد کامیابی مسک استاد تئاتر و ادبیات دانشگاه تهران
۱۰. دکتر محمدرضا مجیدی دانشیار گروه مطالعات منطقه‌ای دانشگاه تهران
۱۱. دکتر جواد میکانیکی دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه بیرجند

ویراستار ادبی: بهارک ولی‌نیا

امور فنی: فائزه دستگردی

شمارگان: ۱۰۰

ویراستار فنی: سیدنورالله نصراللهی

ویرایش انگلیسی: رادان انگلیش ادیت

لیتوگرافی و چاپ: مؤسسه فرهنگی - هنری افق هزاره سوم کویر

قیمت: ۳۵۰۰۰ تومان

نشانی دفتر نشریه: خراسان جنوبی، بیرجند، خیابان شهید محلاتی، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی

خراسان جنوبی، دبیرخانه شورای پژوهشی تلفن: ۰۵۶-۳۲۳۲۳۳۹۳ دورنگار: ۰۵۶-۳۲۳۲۳۲۷۷

سامانه پست الکترونیک فصلنامه: Farhangekhorasan@gmail.com

وبگاه: <http://Farhangekhorasan.ir>

آراء و نظرهای مندرج در این شماره مبین نظرها و آرای فصلنامه نیست.
نویسندگان و مترجمان، مسؤول نظرهای مندرج در نوشته خود هستند.
نوشته‌های ارسالی که مناسب چاپ نباشند، پس فرستاده نمی‌شوند.
فصلنامه در ویرایش و حذف مطالب آزاد است.

داوران این شماره (به ترتیب حروف الفبا):

دکتر حسن امامی	استادیار دانشگاه بیرجند
دکتر هادی پورشافعی	دانشیار دانشگاه بیرجند
دکتر محمد حجتی پور	استادیار دانشگاه بیرجند
دکتر محمدحسین سالاری فر	استادیار دانشگاه بیرجند
دکتر عباس سرافرازی	دانشیار دانشگاه فردوسی مشهد
دکتر محمدعلی طالبی	استادیار دانشگاه پیام نور
دکتر زهرا علیزاده بیرجندی	دانشیار دانشگاه بیرجند
دکتر حمیدرضا قربانی	استادیار دانشگاه بیرجند
دکتر داود قرونه	استادیار دانشگاه فردوسی مشهد
دکتر مریم محمدی	استادیار دانشگاه بوعلی سینای همدان
دکتر مسعود مرادی	دانشیار دانشگاه سیستان و بلوچستان
دکتر اکرم ناصری	مدرس دانشگاه بیرجند
دکتر مهدی وفائی فرد	استادیار دانشگاه بیرجند

پیشینه: فصلنامه علمی مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان از سال ۱۳۸۵ تا سال ۱۳۸۹ با عنوان "فصلنامه فرهنگ خراسان جنوبی" آغاز به کار نمود. در جلسه کارگروه علوم انسانی کمیسیون بررسی نشریات علمی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، مورخ ۱۳۸۹/۱۲/۱۲ با عنوان "مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان" موافقت گردید. به استناد نامه‌ی شماره ۱۳۹۶۰۱ مورخ ۱۳۹۱/۰۷/۰۴ کمیسیون بررسی نشریات علمی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، فصلنامه "مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان" حائز درجه علمی ترویجی گردیده است. پروانه انتشار این مجله به شماره ۹۲/۷۲۶۰ مورخ ۹۲/۳/۲۵ از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی صادر شده است.

طبق آخرین مجوز از وزارت علوم، تحقیقات و فناوری و بر اساس آیین‌نامه نشریات علمی در ارزیابی سال‌های ۱۳۹۸ و ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰، این فصلنامه موفق به کسب رتبه ب گردیده است.

فصلنامه علمی مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان در پایگاه استنادی علوم کشورهای اسلامی (ISC) به نشانی www.srlst.com; پایگاه سیویلیکا به آدرس <https://civilica.com/1/60837>; پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی <https://www.sid.ir/fa/journal/JournalList.aspx?ID=8071>; پایگاه بانک اطلاعات نشریات کشور به نشانی www.inti@magiran.com و پایگاه مجلات تخصصی نور به نشانی www.noormags.com نمایه می‌شود.

شرایط پذیرش مقاله

فصلنامه علمی "مطالعات فرهنگی- اجتماعی خراسان"، مقاله‌هایی در موضوعاتی با جهت‌گیری فرهنگ، تمدن، آداب و رسوم، تاریخ، جغرافیا و آموزش در گستره‌ی خراسان که با توجه به نکات زیر تدوین شده باشد، منتشر می‌کند.

۱. ساختار مقاله دارای چکیده، مقدمه، بیان مسأله، روش‌شناسی، یافته‌ها، نتیجه، منابع و نیز ارجاعات دقیق و در صورت لزوم پیوست‌ها باشد.

۲. مقاله در محیط واژه‌پرداز Microsoft Word 2007 و قلم B nazanin، اندازه ۱۳ نوشته شود صفحات مقاله اگر در قالب A4 باشد حداکثر ۱۸ صفحه و اگر در قالب وزیری باشد (طبق قالب بارگذاری شده در سامانه) حداکثر ۲۵ صفحه باشد.

۳. چکیده فارسی بین ۲۵۰ تا ۳۰۰ کلمه باشد و چکیده انگلیسی هم، همراه مقاله باشد.

۴. معادل‌های لاتین اسامی غیر فارسی و اصطلاحات غیر رایج با علامت شماره‌گذاری مستقل برای هر صفحه، در پانویس آورده شود.

۵. جداول، نمودارها، نقشه‌ها و عکس‌ها (حداقل درجه وضوح ۳۰۰ dpi)، با شماره و عنوان گویا آورده شود.

۶. ارجاعات درون‌متنی با ذکر نام خانوادگی نویسنده، سال نشر منبع و شماره صفحه مورد استفاده، درون کمانک آورده شود. مثال: (رضوانی، ۱۳۸۳: ۹۲).

۷. فهرست منابع در انتهای مقاله و بر اساس حروف الفبا همراه با مشخصات کامل کتابشناختی مطابق نمونه‌های ذیل آورده شود.

۱-۷- کتاب

باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۷۹). *از سیر تا پیاز*. تهران: نشر علم.

۲-۷- مقاله

شاطری، مفید (۱۳۸۵). "گذاری بر جغرافیای تاریخی قهستان". *فرهنگ خراسان جنوبی*، سال اول،

ش ۱ (بهار): ۴۹-۶۶.

۷-۳- مجموعه مقالات همایش

میکانیکی، جواد (۱۳۸۹). "اثرات مهاجرت‌های روستایی بر ساختار جمعیتی و ناپایداری سکونتگاه‌های روستایی". در: مجموعه مقالات برگزیده اولین همایش مهاجرت، نظم و امنیت، ج ۱. مشهد: فرماندهی انتظامی استان خراسان رضوی، دفتر تحقیقات کاربردی: ۷۳-۹۱.

۷-۴- پایان‌نامه

علیزاده بیرجندی، زهرا (۱۳۷۰). "رویارویی اهل شریعت و اهل طریقت در عصر صفوی". پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد.

۷-۵- گزارش‌های چاپ نشده

سروش، محمدرضا (۱۳۸۵). گزارش فصل اول آواربرداری قلعه کوه قاین. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی [چاپ نشده].

۷-۶- وب‌گاه‌های اینترنتی

فاضلی، نعمت (۱۳۸۶). «شهروندی فرهنگی و فرهنگی شدن شهروندی». [پیوسته] قابل دسترس در: <http://www.farhangshenasi.com/article/s/9/5/html> [۱۳۸۸/۸/۲]

۸. نام و نام خانوادگی، وابستگی سازمانی نویسندگان، میزان تحصیلات و رشته مربوطه، نشانی کامل پستی (نام استان، شهر، رایانامه)، شماره تلفن ثابت یا همراه و دورنگار نویسنده بر روی صفحه‌ی جداگانه درج گردد. چنانچه مقاله بیش از یک نویسنده داشته باشد، ضمن مشخص کردن نویسنده مسئول عهده‌دار مکاتبات، اسامی سایر نویسندگان هم به ترتیب ذکر شود.

۹. مقاله ارسالی نباید به منظور چاپ به دیگر مجلات ارسال شده باشد.

مقاله‌های دریافت شده، نخست توسط هیأت تحریریه مورد بررسی قرار خواهد گرفت و در صورت تأیید، برای دو نفر از داوران صاحب‌نظر ارسال خواهد شد. مقاله‌ها ابتدا به ترتیب تاریخ دریافت و سپس به ترتیب دریافت نظر مثبت داوران منتشر می‌شوند.

۱۰. نویسندگان محترم جهت تدوین مقاله مراجعه شود به سامانه فصلنامه منو راهنمای نویسندگان به صورت کامل توضیح داده شده است.

فهرست مطالب

- شناسایی مؤلفه‌های کالبدی مؤثر در بهبود احساس امنیت شهروندان در فضاهای شهری (نمونه موردی: خیابان معلم و پاسداران شهر بیرجند)
محمد اسکندری ثانی، سحر سفالگر ۷
- روایت اسنادی فعالیت‌های تجارتخانه ارباب جمشید جمشیدیان در حوزه املاک نمونه پژوهی: روستاهای سلامی و سده (۱۲۶۷-۱۳۵۱ق./۱۲۳۰-۱۳۱۱ش.)
فواد پورآرین، الهام ملک‌زاده، کاظم میقانی، محمد بقایی شیرجینی ۴۱
- بررسی و تحلیل نقوش سنگ‌نگاره‌های مجموعه باستانی کال سیر، سیرخردو و مهدوا؛ شهرستان طرقبه شاندیز در شمال شرق ایران
مهدی دهمرده پهلوان، حسن باصفا، بهاره مقدم، علی کریمی کیا ۷۷
- نقش سبک زندگی مدرن در آسیب‌های اجتماعی دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه دوم شهر بیرجند
لیلا شجاعی، نبی‌اله ایدر، ناصر حجازی ۱۰۵
- نقش میانجی عزت‌نفس سازمانی در رابطه بین سایش اجتماعی و سکوت سازمانی از دیدگاه اعضای هیئت علمی دانشگاه بیرجند
فاطمه طاهرپور، حسین فلاحتی ۱۴۱
- بررسی کارکردهای تجارتخانه‌های مشهد در عصر پهلوی با تکیه بر کارکردهای فرهنگی آنها
فائزه فاطمی، زهرا علیزاده بیرجندی، مجتبی خلیفه ۱۶۵

Explaining the role of physical components in improving citizens' sense of security in urban spaces (Case study: Moallem and Pasdaran streets in Birjand city)

Mohammad Eskandari Sani¹
Received: 1/1/2022

Sahar Sofalgar²
Accepted: 1/6/2022

Abstract

The quality of the physical components that make up the urban space and its connection with the sense of security provide the vitality in the urban space. This article aims to identify the physical components and analyze the intensity of each effect on the quality of the sense of security in Moalem and Pasdaran streets of Birjand city. The physical indicators of the desirable urban space that are effective in the sense of security of the citizens, according to the sustainable place model, include functionality (accesses and space connections, access to public transportation, mix of uses, quality of the road network, pedestrian safety for special groups, nightlife and quality of building structure), experimental-aesthetic (legibility, quality and quantity of urban furniture, suitable lighting of space, environmental pollution, scale and enclosure of space, visual permeability, and quality of space coloring. There is a hierarchy of open spaces, respecting the hierarchy between public spaces and special spaces, visual order in the facade of the building and ownership) and environment (vegetation, hearing the voice of people asking for help). Knowing the investigated range, the extracted indicators have been evaluated through a questionnaire. A total of 120 questionnaires were provided to space users and the results were analyzed using SPSS software using Pearson's correlation coefficient and linear regression methods. The results indicated that in Moalem Street, the indices of enhancing access to public transportation, night life, and mix of uses, proper lighting of the space, environmental pollution and accesses and space connections have the greatest impact in improving citizens' sense of security. Hence, the indices of the quality of road network, the quality of the building structure, visual permeability, legibility and environmental pollution in Pasdaran streets have the greatest effect on increasing the sense of security of the citizens. Among the effective measures to enhance the sense of security as well as dynamism of Pasdaran Street is to take advantage of the potential of Vahdat Park and Quds Square to establish day and night activities within their limits.

Key words: sense of security, urban spaces, physical components, sustainable place model, Birjand.

1. Associate professor in geography and urban planning, University of Birjand, Birjand, Iran. meskandarisani@birjand.ac.ir

2. Master student in geography and urban planning, Ferdowsi university of Mashhad, Mashhad, Iran. sofalgar.sahar@mail.um.ac.ir

مقاله علمی - پژوهشی

شناسایی مؤلفه‌های کالبدی مؤثر در بهبود احساس امنیت شهروندان در فضاهای شهری

(نمونه موردی: خیابان معلم و پاسداران شهر بیرجند)

محمد اسکندری ثانی^۱

سحر سفالگر^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۱۱

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ۱۶، شماره ۴

http://www.farhangekhorasan.ir/article_150784.html

چکیده

کیفیت مؤلفه‌های کالبدی سازنده فضای شهری و ارتباط آن با احساس امنیت، فراهم‌کننده موجبات سرزندگی در فضای شهری است. این مقاله با هدف شناسایی مؤلفه‌های کالبدی و تحلیل شدت تأثیر هر کدام بر کیفیت احساس امنیت در خیابان معلم و پاسداران شهر بیرجند انجام گرفته است. شاخص‌های کالبدی فضای شهری مطلوب که در احساس امنیت شهروندان تأثیرگذار هستند، با توجه به مدل مکان پایدار، شامل عملکردی (دسترسی‌ها و اتصالات فضا، دسترسی به حمل و نقل عمومی، اختلاط کاربری، کیفیت شبکه معابر، ایمنی پیاده‌رو برای گروه‌های خاص، حیات شبانه و کیفیت ساختار ابنیه)، تجربی-زیبایی‌شناختی (خوانایی، کیفیت و کمیت مبلمان شهری، نورپردازی مناسب فضا، آلودگی محیطی، مقیاس و محصوریت فضا، نفوذپذیری بصری، کیفیت رنگ‌آمیزی فضا، وجود سلسله‌مراتبی از فضاهای باز، رعایت سلسله‌مراتب بین فضاهای همگانی و فضاهای خاص، انتظام بصری در نمای ابنیه و مالکیت) و زیست‌محیطی (پوشش گیاهی، شنیده‌شدن صدای کمک‌خواهی افراد) است. با شناخت محدوده مورد بررسی، شاخص‌های استخراج‌شده از طریق پرسشنامه مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. تعداد ۱۲۰ عدد پرسشنامه در اختیار

meskandarisani@birjand.ac.ir

۱. دانشیار گروه جغرافیای دانشگاه بیرجند، نویسنده مسؤول

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه فردوسی مشهد

sofalgar.sahar@mail.um.ac.ir

کاربران فضا قرار گرفت و نتایج آن با استفاده از نرم‌افزار SPSS به روش‌های ضریب همبستگی پیرسون و رگرسیون خطی تحلیل شده است. یافته‌های حاصل نشان داد که شدت تأثیر شاخص‌های دسترسی به حمل و نقل عمومی، حیات شبانه، اختلاط کاربری، نورپردازی مناسب فضا، آلودگی محیطی و دسترسی‌ها و اتصالات فضا در خیابان معلم و شاخص‌های کیفیت شبکه معابر، کیفیت ساختار ابنیه، نفوذپذیری بصری، خوانایی و آلودگی محیطی در خیابان پاسداران از نظر کاربران فضا در احساس امنیت بیشتر از سایر موارد است. از جمله اقدامات مؤثر برای افزایش احساس امنیت و پویاسازی خیابان پاسداران، بهره‌گیری از پتانسیل پارک وحدت و میدان قدس جهت استقرار فعالیت‌های شبانه‌روزی در محدوده آن‌هاست.

واژه‌های کلیدی: احساس امنیت، فضاهای شهری، مؤلفه‌های کالبدی، مدل مکان پایدار، بیرجند.

مقدمه

طراحی فضاهای شهری امن‌تر و ایمن‌تر، یکی از اهداف اصلی برنامه‌ریزان شهری به منظور کنترل فضاهای شهری است؛ از این‌رو، پژوهشگران حوزه مطالعات شهری با ارزیابی عوامل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، کالبدی، زیست‌محیطی و... به دنبال بررسی چگونگی تأثیر هر کدام بر احساس امنیت شهروندان هستند (Shach-Pinsly & Ganor, 2015: 117). عوامل مختلف مؤثر در ساخت فضای شهری، بویژه عوامل کالبدی در صورتی که مولد جرم و جنایت در مناطق شهری باشند، چالش‌های امنیتی و قانونی قابل توجهی را هم برای ساکنان و هم برای مدیران دولتی ایجاد خواهند کرد (Ejiogu, 2020: 2).

به اعتقاد برنامه‌ریزان شهری، برای ایجاد احساس امنیت، بایستی شهر تبدیل به مکان همبستگی اجتماعی و فرهنگی شود. در نتیجه این موضوع است که امکانات لازم برای زندگی همران با آسایش و آرامش افراد تأمین می‌شود. در این میان با توجه به نقش قابل ملاحظه مؤلفه‌های کالبدی سازنده شهر در تحقق این امر بایستی توسعه کالبدی شهر با در نظر گرفتن کارکردهای اجتماعی و فرهنگی در فضاهای شهری گسترش یابد (تیبالدز، ۱۳۸۹: ۵۴). پژوهش حاضر با

درک اهمیت موضوع به سنجش شاخص‌های کالبدی مؤثر در مؤلفه امنیت، به مقایسه احساس امنیت افراد در دو مورد از شریان‌های اصلی شهر بیرجند یعنی خیابان پاسداران و معلم پرداخته است. شهر بیرجند به عنوان مرکز استان خراسان جنوبی در سال‌های اخیر، بویژه از سال ۱۳۸۳ با تقسیم استان خراسان به سه استان خراسان رضوی، شمالی و جنوبی، با رشد کالبدی و توسعه ساخت و ساز در بسیاری از مناطق شهری مواجه شده است که این امر در کنار پیامدهای مثبت، پیامدهای منفی را نیز برای شهروندان به همراه داشته است؛ بنابراین موضوع احساس امنیت با تأکید بر عوامل کالبدی مؤثر بر آن و راه‌های تقویت این مهم در شهر امری لازم و ضروری است تا هم گردشگران و هم افراد بومی در آن احساس آرامش داشته باشند. لازم به ذکر است که تاکنون پژوهشی بدین مضمون در شهر بیرجند انجام نشده است؛ پس ضروری است تا این مسئله در شهر بیرجند بررسی شود. امید است که به وسیله یافته‌های حاصل از این پژوهش قدمی در جهت بهبود کیفیت فضاهای شهر بیرجند برداشته شود.

اساس پژوهش حاضر بر مبنای فرضیه‌های زیر است:

فرضیه اول: از جمله شاخص‌های کالبدی مؤثر در احساس امنیت اختلاط کاربری، خوانایی، نفوذپذیری بصری، کیفیت شبکه معابر و نورپردازی است.

فرضیه دوم: احساس امنیت در خیابان معلم به دلیل حضورپذیری مردم در ساعات مختلف شبانه‌روز بیشتر از خیابان پاسداران است.

مبانی نظری تحقیق

تاکنون تحقیقات زیادی در زمینه امنیت صورت گرفته است. در این پژوهش‌ها بیشتر به تعریف ابعاد و اقسام، معیارها و رویکردهای مرتبط با امنیت پرداخته شده و موضوع امنیت به طور کلی بررسی شده است. در ذیل به تعدادی از آن‌ها اشاره می‌شود:

نیومن (Newman, 1996) در کتاب *خلق فضای قابل دفاع*، رهنمودهایی را درباره اینکه چگونه مردم محلات می‌توانند امنیت را در تمام بخش‌های محیط مسکونی خود بهبود بخشند، در قالب ایده‌های طراحی مطرح می‌کند که در قالب چند نمونه موردی بیان شده است و ایده‌ها صرفاً

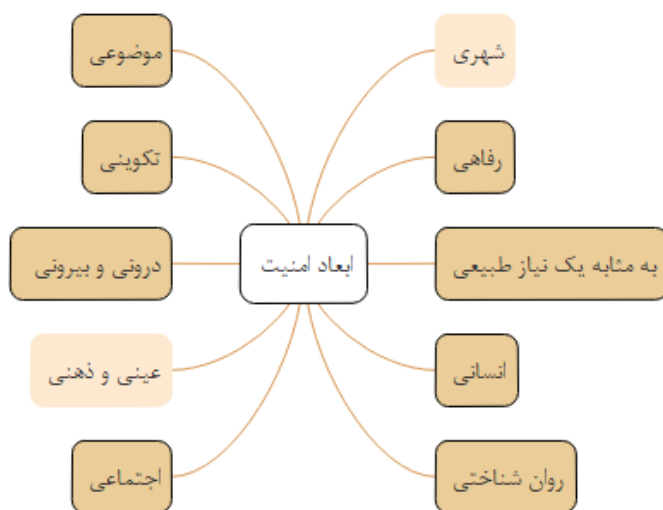
مربوط به نظریه فضاهای قابل دفاع هستند و از کلیت برخوردار نیستند. دفتر معاونت نخست‌وزیر انگلیس (OPDM)، در بررسی شخصیت و هویت فضای عمومی، ایمنی و امنیت را به عنوان یکی از عوامل و شاخصه‌های هویت فضای شهری معرفی می‌کند (حسین‌پور، جاوید و پیرزاده، ۱۳۹۱: ۸۵) و این دو موضوع را به طور کلی و به اجمال و فارغ از ابعاد آن بررسی کرده است. پورجعفر و دیگران (۱۳۸۷) در مقاله‌ای تحت عنوان «ارتقای امنیت محیطی و کاهش جرایم شهری با تأکید بر رویکرد CPTED» اثرات اجتماعی و فرهنگی ناشی از برنامه‌ریزی و طراحی محیط‌های امن شهری بر الگوهای رفتار شهروندی و بهبود کیفیت محیطی نواحی سکونت، تبیین ویژگی‌ها و اثرات مترتب بر نقش کالبدی شهر بر کاهش جرایم شهری و یا کاستن از وقوع جرم در قالب تئوری‌های نوین شهرسازی را بررسی کرده‌اند؛ اما بررسی‌ها محدود به رویکرد CPTED بوده است. سعیدی رضوانی و خستو (۱۳۸۹) در مقاله‌ای تحت عنوان «عوامل مؤثر بر سرزندگی فضاهای شهری، اهمیت فعالیت خرید و نقش پیاده‌روی در کیفیت زندگی شهروندان» (در تقابل با حضور اتومبیل و حرکت سواره که مخل ایمنی و امنیت می‌گردد) و ارتباط آن با ایمنی و سرزندگی را بررسی کرده‌اند که بیشتر تأکید روی فضای شهری و بُعد عینی امنیت (ایمنی) بوده است. علیمردانی، شرقی و مهدنشین (۱۳۹۵) در مقاله «بررسی نقش امنیت در سرزندگی و حیات شبانه فضاهای عمومی شهری»، با هدف پاسخگویی به اینکه چگونه می‌توان از طریق ارتقای امنیت فضا به سرزندگی فضاهای عمومی شهری در ساعات شبانه دست یافت، به استخراج محورهای و موضوعات مشترک امنیت در جهت نیل به سرزندگی محیط می‌پردازند. این تحقیق ارتقای امنیت را به طور کلی مد نظر دارد و تمامی ابعاد آن را در نظر گرفته است. دوستی و نصیری (۱۳۹۳) در مقاله «بررسی عوامل مؤثر بر احساس امنیت و ناامنی شهری»، عوامل مؤثر بر احساس امنیت شهروندان در ابعاد گوناگون را مورد تحلیل قرار داده‌اند و به طور کلی، ابعاد امنیت را بررسی کرده‌اند.

با توجه به اینکه فضای شهری بر اساس مناسبات و روابط اجتماعی فرهنگی ایجاد شده است و منجر به شکل‌گیری هویت شهروندی می‌شود، بحث امنیت در فضاها که کیفیت زندگی ساکنان

را در بُعد اجتماعی ارتقا می‌دهد، از اهمیت زیادی برخوردار است که در این تحقیق به بررسی آن با تأکید بر مؤلفه‌های کالبدی مؤثر پرداخته می‌شود.

اهمیت مطالعه احساس امنیت از جهات مختلفی قابل بررسی است؛ به طوری که میان توسعه پایدار شهری و احساس امنیت رابطه‌ای متقابل برقرار است؛ در نتیجه برای دستیابی به توسعه پایدار شهری بایستی اکثریت جامعه شهروندان از سطح قابل قبولی از احساس امنیت برخوردار باشند. این موضوع امری ملموس است که با کاهش احساس امنیت، موجبات ازهم‌گسیختگی اجتماعی و بروز رفتارهای نامأنوس با جامعه فراهم می‌شود و در نتیجه آن از کیفیت غنای حسی محیط کاسته می‌شود (رضانژاد و دیگران، ۱۳۹۴: ۷۰).

امنیت با توجه به حوزه مورد پژوهش، دسته‌بندی‌های متفاوتی دارد و از زوایای مختلفی قابل بررسی است که از جمله آن، می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد.

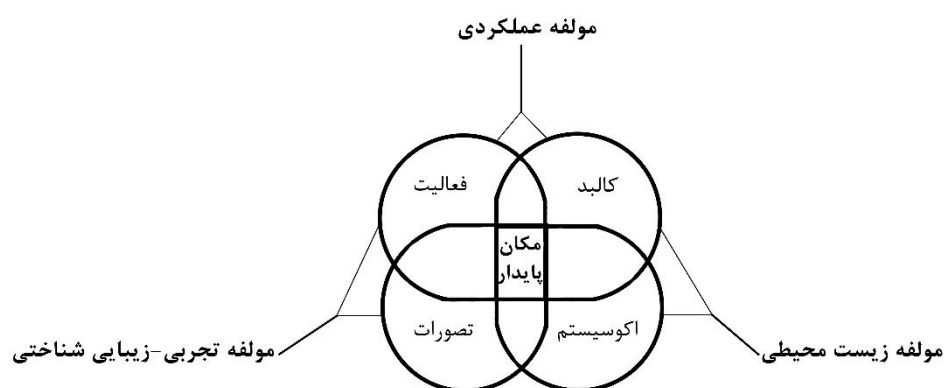

(نمودار ۱) دسته‌بندی ابعاد امنیت با توجه به حوزه های پژوهش (نگارندگان، ۱۴۰۰)

با بررسی جامع ابعاد امنیت، پژوهش حاضر در بُعد امنیت عینی- ذهنی و شهری قرار می‌گیرد که برای بررسی این بُعد ضروری است تا مفاهیمی همچون فضای شهری و رابطه فضای شهری با احساس امنیت مورد بررسی قرار گیرند.

به عقیده پاکزاد (۱۳۸۴: ۲۶۱) «شهر شامل دو بخش کلان کالبد شهر و فضای شهر است. منظور از کالبد شهر، توده‌های ساختمانی سازمان‌یافته در شهر هستند و فضای شهر معمولاً به فضای باز شهری اطلاق می‌شود». فضای باز شهری بستر تعاملات اجتماعی است. در عصر حاضر حتی با وجود پیشرفت تکنولوژی، استفاده از فضاهای شهری مانند گذشته در میان شهروندان اهمیت خود را از دست نداده است. از نظر عباس‌زادگان (۱۳۸۴: ۷۲)، منظور از فضای باز شهری، مکانی است که همه شهروندان بتوانند از آن بهره‌مند شوند.

در سایه تحقق یک فضای شهری مطلوب است که احساس امنیت در میان شهروندان افزایش می‌یابد؛ پس در ابتدا به بررسی مطالعات این حوزه پرداخته شده است. در رابطه با تعیین مؤلفه‌های فضای شهری مطلوب پژوهشگران زیادی در حوزه مطالعات شهری، نظیر جین جیکوبز، ماسلو، کوین لینچ، کولمن، الکساندر، ساوت ورث، مؤسسه PPS، دیوید چیمن، پانتر و کرمونا و... به تبیین این مؤلفه‌ها پرداخته‌اند. در پژوهش حاضر با بررسی تمامی مدل‌های ارائه‌شده، در نهایت مدل مکان پایدار که از جامعیت مناسبی برخوردار است، مورد استفاده قرار گرفته است. در این مدل، سه مؤلفه عملکردی، تجربی-زیبایی‌شناختی و زیست‌محیطی شاخص‌ها در این سه دسته تقسیم‌بندی شده‌اند.

بر اساس پیشینه تحقیق، در میان پژوهش‌های داخلی و خارجی، با موضوع امنیت، که از فیلتر کلیدواژه‌های احساس امنیت، ویژگی‌های کالبدی و فضای شهری عبور داده شده‌اند، شاخص‌های کالبدی مؤثر در احساس امنیت شهروندان به شرح زیر ارائه شده‌اند.

جدول (۱) شاخص‌های کالبدی مؤثر بر احساس امنیت

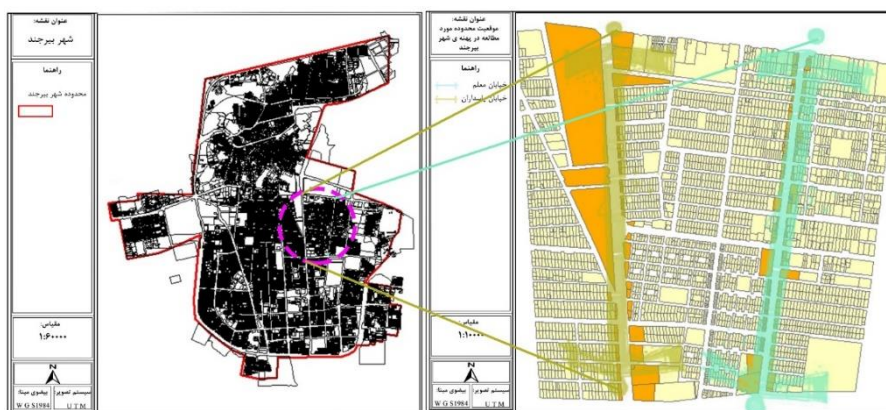
بعد	شاخص	پژوهشگر
محیطی	- دسترسی‌ها و اتصالات فضا	(Armitage, 2007: 85), (Birks & Davies, 2017: 910) و (کیایی، پیوسته‌گر و حیدری، ۱۳۹۷: ۴۳)
	- دسترسی به حمل و نقل عمومی	(Yue, et al., 2018: 179), (قاسمی، ضرغام‌پور و هاشمی، ۱۳۹۷: ۳) و (عبدی و علیزاده، ۱۳۹۷: ۱۰)
	- اختلاط کاربری	(Yuo & Zhu, 2021: 516) و (حاجی‌پور و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۵۸)
	- کیفیت شبکه معابر	(ادیبی سعدی‌نژاد و عظیمی، ۱۳۹۰: ۸۷) و (رهنما و حسینی، ۱۳۹۴: ۲۴۹)
	- ایمنی پیاده‌رو برای گروه‌های خاص (کودکان، سالمندان، معلولان جسمی و حرکتی)	(یوسفی‌نژاد و سوری، ۱۳۹۶: ۱۸۸) و (بزی، کیانی و افراسیابی‌راد، ۱۳۸۹: ۱۰۶)
	- حیات شبانه	(Monk, Heinonen & Eck, 2010: 28)
	- کیفیت ساختار ابنیه	(رخشانی‌نسب، اسفندیاری مهنی و کهرازه، ۱۳۹۵: ۱۶)، (لطفی، و دیگران، ۱۳۹۳: ۴۶)
زیست‌محیطی	- خوانایی	(Moulay & Norsidah Said, 2017: 61), (کیایی، پیوسته‌گر و حیدری، ۱۳۹۷: ۴۳)، (رضانژاد و دیگران، ۱۳۹۴: ۷۵) و (اکبری و پاک‌بنیان، ۱۳۹۱: ۶۱)
	- کیفیت و کمیت مبلمان شهری	(Ojani, 2019: 3) و (کاملی و حسینی، ۱۳۹۸: ۷)
	- نورپردازی مناسب فضا	(Czarnecka, Błażejczyk & Takeshi, 2021: 2) و (فردی، ۱۳۹۲: ۸)
	- آلودگی محیطی	(وحیدا و نگینی، ۱۳۹۱: ۳۹)، (اکبری و پاک‌بنیان، ۱۳۹۱: ۶۲) و (ناییبی و سلیمانی، ۱۳۹۶: ۱۴)
	- مقیاس و محصوریت فضا	(حاجی‌پور و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۶۳) و (کاملی و حسینی، ۱۳۹۸: ۷)
	- نفوذپذیری بصری	(Cristina Dias Lay, et al, 2007: 3) و (رهنما و حسینی، ۱۳۹۴: ۲۴۹)

کتابخانه	- کیفیت رنگ آمیزی فضا	(صارمی، خلاق دوست و خدابخشی، ۱۳۹۵: ۴۶) و (ناییبی و سلیمانی، ۱۳۹۶: ۱۴)
	- وجود سلسله‌مراتبی از فضاهای باز	(Talen, 2006: 438) و (ناییبی و سلیمانی، ۱۳۹۶: ۱۴)
	- رعایت سلسله‌مراتب بین فضاهای همگانی و فضاهای خاص	(Gehl, 2013: 121)
	- انتظام بصری در نمای ابنیه	(رفیعیان، مؤیدی و سلمانی، ۱۳۹۳: ۴۸) و (کاملی و حسینی، ۱۳۹۸: ۷)
	- مالکیت	(International Strategy for Disaster Reduction, 2004: 210) و (عبدی و علیزاده، ۱۳۹۷: ۱۲)
	- پوشش گیاهی	(Groff & McCord, 2012: 5) و (قاسمی، زرغام‌پور و هاشمی، ۱۳۹۷: ۷)
	- شنیده‌شدن صدای کمک‌خواهی افراد	(بزرگ و پاکزاد، ۱۳۹۴: ۱۴۶)

روش‌شناسی

تحقیق حاضر گامی در جهت شناخت مسائل مربوط به احساس امنیت در شهر بیرجند است. تحقیق از نوع کاربردی است و در حوزه پژوهش کمی قرار دارد. روش تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی است و گردآوری اطلاعات با شیوه پیمایشی به دو روش کتابخانه‌ای (برای مطالعات نظری) و مطالعات میدانی (از طریق مشاهده و پرسشنامه) صورت گرفته است. طی این تحقیق سعی شده است از شاخص‌ها و ابزارهای اندازه‌گیری احساس امنیت و آرامش در کالبد فضاهای شهری استفاده شود. درنهایت اطلاعات پرسشنامه با استفاده از نرم‌افزار SPSS مورد پردازش قرار گرفت و از آزمون همبستگی پیرسون و تحلیل رگرسیون خطی، برای تعیین میزان همبستگی میان شاخص‌های مختلف و احساس امنیت بهره گرفته شده است.

جامعه آماری پژوهش حاضر متشکل از کلیه افراد استفاده‌کننده از این دو معبر است که شامل عابرین پیاده، ساکنین و کسبه است؛ پس برای محاسبه حجم نمونه، با استفاده از فرمول کوکران برای جوامعی که حجم آن‌ها نامحدود است با ضریب خطای ۵٪، عدد ۹۶ در نظر گرفته می‌شود؛ ولی در این پژوهش به منظور کسب اطمینان از اینکه نتایج حاصل دقیق و قابل استناد هستند، حجم نمونه آماری ۱۲۰ در نظر گرفته شده است. در این حجم نمونه، ۶۰ پرسشنامه در محدوده خیابان معلم و ۶۰ پرسشنامه دیگر در محدوده خیابان پاسداران در اختیار افراد قرار گرفته است.

نقشه ۱) معرفی محدوده مورد مطالعه (نگارندگان، ۱۴۰۰)

با توجه به تعداد شاخص‌های برگرفته از مبانی نظری پژوهش، تعداد ۲۸ سؤال در پرسشنامه طرح شده است و برای سنجش هر کدام از متغیرهای مورد نظر، در قالب طیف لیکرت با ۵ گزینه (خیلی کم، کم، متوسط، زیاد و خیلی زیاد) از جامعه آماری مورد نظر سؤال شده است. برای سنجش روایی و اعتبار پرسشنامه در گام اول سعی شده تا سؤالات مرتبط با هر شاخص، نزدیک به واقعیت و دارای اعتبار باشند و در گام دوم با ۵ نفر از کارشناسان این حوزه که متشکل از اساتید دانشگاه فردوسی مشهد و دانشگاه بیرجند بوده‌اند مشورت شده است و پرسشنامه به تأیید این افراد رسیده است. در جهت سنجش پایایی پرسشنامه نیز پس از تکمیل تعداد ۲۰ پرسشنامه در هر کدام از معابر، اطلاعات وارد نرم‌افزار SPSS شده و آلفای کرونباخ آن محاسبه شده است. با توجه به اینکه مقادیر مثبت بالای ۰/۷ مناسب در نظر گرفته می‌شود و این مؤلفه برای خیابان معلم عدد ۰/۷۹۱ و برای خیابان پاسداران عدد ۰/۷۱۱ به دست آمده است؛ پس پرسشنامه در ارتباط با ویژگی پایایی نیز از اعتبار برخوردار است.

شهر بیرجند، در شرق ایران با مساحت ۲۶۴۴/۲۸۱۴ هکتار، جمعیت ۲۰۴۴۱۸ نفر و تراکم نسبی ۷۷ نفر در هکتار، مرکز شهرستان بیرجند و مرکز استان خراسان جنوبی، هشتمین استان پهناور کشور است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). به نظر برخی از مورخین، سابقه تاریخی این شهر به زمان ساسانیان می‌رسد. از آثار تاریخی باقی‌مانده از قرون اول اسلام، استنباط می‌شود که بیرجند از دهات خیلی قدیمی بوده که اسامی خاص فارسی و فرهنگ مردم پر دامنه آن بیانگر وجود این

شهر در دوره‌های قبل از اسلام با جمعیتی حدود ۳۰۰۰ نفر بوده است و مردم آن دارای زندگی ساده کشاورزی بوده‌اند. بدین جهت است که بیرجند توانسته است در یک محیط جغرافیایی نامساعد که بیش از ۵۰ کیلومتر با حاشیه کویر فاصله ندارد، به حیات خود ادامه دهد (شکوهی، اسکندری ثانی و محمدآبادی، ۱۳۹۵: ۱۰۷). محدوده مورد مطالعه در این پژوهش شامل دو محور شریانی درجه دو اصلی پاسداران و معلم است. دلیل انتخاب این دو معبر تفاوت شایان توجه سطح دو مؤلفه حضورپذیری و سرزندگی و درنتیجه احساس امنیت کاربران فضا در آن‌ها است. بدین جهت در این پژوهش سعی شده تا با بررسی انواع مؤلفه‌های کالبدی مؤثر در احساس امنیت، میزان شدت و ضعف هر کدام، در این دو معبر بررسی شود و درنهایت با تعیین سطح همبستگی میان این مؤلفه‌ها و احساس امنیت، راهکارهایی برای ارتقای آن ارائه شود.

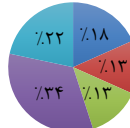
یافته‌های توصیفی

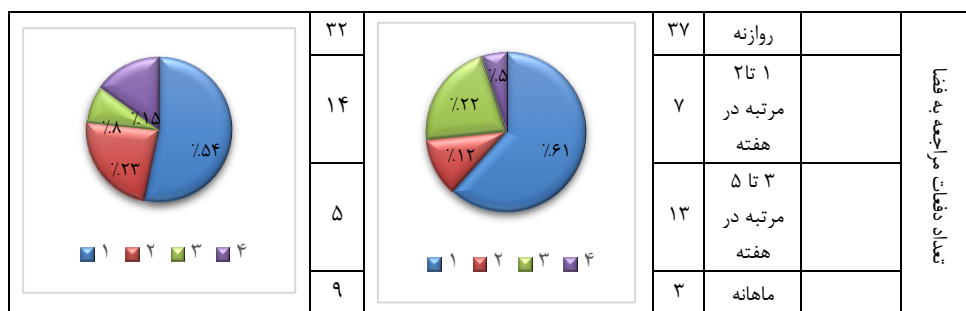
در این پژوهش، تمام استفاده‌کنندگان فضا با گروه‌های سنی، جنسی و سطح تحصیلات متفاوت مد نظر هستند؛ درنتیجه در توزیع پرسشنامه‌ها این موضوع مورد توجه قرار گرفته و سعی شده تا پرسشنامه به طور مساوی توسط این سه گروه تکمیل شود تا نتایج جامعی حاصل شود.

در جدول ۲، اطلاعات مربوط به سن، جنس، سطح تحصیلات، وضعیت سکونت و تعداد دفعات مراجعه پاسخ‌دهندگان به خیابان‌های معلم و پاسداران ارائه شده است. پیرو اطلاعات این جدول، گروه سنی اکثریت پاسخ‌دهندگان در خیابان معلم، در بازه ۲۴-۱۵ سال قرار دارد که بیشتر از نیمی از این گروه را زنان تشکیل داده‌اند. به لحاظ سطح تحصیلات، با درنظرگرفتن بازه سنی اکثریت افراد، بدیهی است که سطح تحصیلات دیپلم و لیسانس بیش از سایر موارد باشد. وضعیت سکونت به انواع ساکن در محدوده، شاغل در محدوده و عابر تقسیم شده است که از میان ۶۰ نفر از پاسخ‌دهندگان در خیابان معلم، ۲۶ نفر را عابران تشکیل داده‌اند که بیشتر مراجعه‌کنندگان به این خیابان به صورت روزانه به این مکان رفت و آمد دارند. آمار توصیفی خیابان معلم حاکی از موردتوجه‌بودن این خیابان در نظر گروه جوان جمعیتی است که تمایل به پیاده‌روی در این معبر به صورت روزانه دارند. گروه سنی بیشتر افراد شرکت‌کننده در این تحقیق در خیابان پاسداران

در بازه ۳۵-۴۴ سال قرار دارد و مانند خیابان معلم، زنان سهم بیشتری از مردان را به خود اختصاص داده‌اند. سطح تحصیلات این گروه نیز بیشتر در سطح لیسانس است. نکته قابل توجه در این قسمت، وضعیت سکونت افراد است که در خیابان پاسداران بیشتر افراد ساکن در همان محدوده تمایل به حضور در این خیابان را دارند و تعداد عابران در رتبه دوم قرار گرفته است. ۳۲ نفر از نمونه موردی خیابان پاسداران به صورت روزانه به این خیابان مراجعه دارند.

جدول (۲) آمار توصیفی پاسخ‌دهندگان بر مبنای اطلاعات پرسشنامه پژوهش (نگارندگان، ۱۴۰۰)

مؤلفه	گزینه‌ها	معلم	پاسداران
ع	گزینه ۱ ۱۵-۲۴		
	گزینه ۲ ۲۵-۳۴		
	گزینه ۳ ۳۵-۴۴		
	گزینه ۴ ۴۵-۶۰		
	گزینه ۵ بالا به ۶۰		
جنس	زن		
	مرد		
سطح تحصیلات	زیر دیپلم		
	دیپلم		
	فوق دیپلم		
	لیسانس		
	فوق لیسانس و بالاتر		
وضعیت سکونت	ساکن در محدوده		
	شاغل در محدوده		
	عابر		

آمار توصیفی شاخص‌ها

در این بخش به تحلیل پاسخ‌های مستخرج از پرسشنامه در خصوص ابعاد کالبدی مؤثر در احساس امنیت استفاده‌کنندگان از فضا پرداخته شده است و در ارتباط با هر شاخص طیف با بیشترین فراوانی نسبی، مشخص شده است.

در ابتدای پرسشنامه از کاربران فضا در ارتباط با تصویر ذهنی آن‌ها از سطح امنیت هر یک از دو معبر، سؤال پرسیده شده است. نتایج پرسشنامه نشان می‌دهد سطح احساس امنیت در خیابان معلم زیاد و در خیابان پاسداران متوسط است. در ارتباط با سایر شاخص‌ها نیز در خیابان معلم شاخص کیفیت و کمیت مبلمان شهری در طیف خیلی کم، شاخص‌های پوشش گیاهی، کیفیت رنگ‌آمیزی فضا، وجود سلسله‌مراتبی از فضاهای باز، ایمنی پیاده‌رو برای گروه‌های خاص، شنیده-شدن صدای کمک‌خواهی افراد و رعایت سلسله‌مراتب بین فضاهای همگانی و فضاهای خاص در طیف کم، شاخص‌های خوانایی، کیفیت شبکه معابر، انتظام بصری در نمای ابنیه و کیفیت ساختار ابنیه در طیف متوسط، شاخص‌های نورپردازی مناسب فضا، آلودگی محیطی، اختلاط کاربری، مقیاس و محصوریت فضا، حیات شبانه و مالکیت در طیف زیاد و ۳ شاخص دسترسی‌ها و اتصالات فضا، دسترسی به حمل و نقل عمومی و نفوذپذیری بصری در طیف خیلی زیاد ارزیابی شده است. در خیابان پاسداران نیز ۵ شاخص دسترسی به حمل و نقل عمومی، کیفیت و کمیت مبلمان شهری، پوشش گیاهی، اختلاط کاربری و حیات شبانه در طیف خیلی کم، ۴ شاخص نورپردازی مناسب فضا، مقیاس و محصوریت فضا، ایمنی پیاده‌رو برای گروه‌های خاص و رعایت سلسله‌مراتب بین فضاهای همگانی و فضاهای خاص در طیف کم، ۶ شاخص امنیت، خوانایی، دسترسی‌ها و

اتصالات فضا، نفوذپذیری بصری، کیفیت رنگ آمیزی فضا، وجود سلسله مراتبی از فضاهای باز و انتظام بصری در نمای ابنیه در طیف متوسط، ۴ شاخص آلودگی محیطی، کیفیت شبکه معابر، شنیده شدن صدای کمک خواهی افراد و کیفیت ساختار ابنیه در طیف زیاد و تنها شاخص مالکیت در طیف خیلی زیاد از نظر کاربران فضا ارزیابی شده است.

با توجه به نتایج ارائه شده، مشخص است که شاخص های کالبدی به نظر استفاده کنندگان از فضا در خیابان معلم از وضعیت مطلوب تری نسبت به خیابان پاسداران برخوردار هستند؛ به نحوی که با محاسبه میانگین تمامی شاخص ها در هر طیف، در خیابان معلم، طیف زیاد و در خیابان پاسداران، طیف کم، بیشترین میانگین را به خود اختصاص داده اند. در ادامه تحلیلی از تأثیر هر کدام از شاخص های کالبدی مؤثر در این ارزیابی ارائه شده است.

جدول ۳) آمار توصیفی شاخص های امنیت در دو خیابان مورد مطالعه پژوهش (نگارندگان، ۱۴۰۰)

شاخص	خیلی کم		کم		متوسط		زیاد		خیلی زیاد	
	معلم	پاسداران	معلم	پاسداران	معلم	پاسداران	معلم	پاسداران	معلم	پاسداران
امنیت	۲/۱	۱۰/۳	۷/۳	۱۴/۱	۱۰/۱	۳۰/۳	۵۰/۳	۲۸/۱	۳۰/۲	۱۷/۲
خوانایی	۷/۲	۰	۹/۳	۱۸/۵	۴۲/۷	۳۳/۸	۳۴/۷	۲۹/۲	۱۰/۶	۱۸/۵
دسترسی ها و اتصالات فضا	۳/۱	۱۱/۲	۶/۳	۳۱/۶	۹/۳	۴۸/۲	۲۸/۱	۷/۱	۵۳/۲	۲/۱
دسترسی به حمل و نقل عمومی	۰	۵۳/۱	۱۱/۹	۳۰/۳	۱۳/۸	۷/۱	۳۱/۲	۸/۲	۴۳/۱	۱/۳
کیفیت و کمیت مبلمان شهری	۴۱/۵	۴۸/۳	۳۵/۶	۳۱/۲	۱۳/۸	۱۱/۳	۹/۱	۸/۱	۰	۱/۱
نورپردازی مناسب فضا	۱۴/۲	۱۲/۳	۱۶/۹	۲۹/۲	۲۰/۷	۲۱/۵	۲۶/۸	۲۶/۲	۲۱/۴	۱۰/۸
آلودگی محیطی	۵/۲	۱/۵	۱۱/۴	۱۸/۵	۱۲/۷	۲۷/۷	۳۷/۵	۳۵/۴	۳۳/۲	۱۶/۹
پوشش گیاهی	۲۱/۵	۳۵/۴	۲۹/۲	۲۷/۱	۲۶/۴	۱۷/۵	۱۳/۶	۱۵/۴	۹/۳	۴/۶
اختلاط کاربری	۴/۲	۳۹/۲	۱۰/۱	۳۱/۳	۲۱/۲	۲۷/۲	۳۲/۶	۲/۳	۳۱/۹	۰
مقیاس و محصوریت فضا	۷/۱	۲۲/۱	۱۴/۵	۴۳/۴	۲۶/۱	۱۰/۱	۳۸/۶	۱۵/۶	۱۳/۷	۸/۸
نفوذپذیری بصری	۵/۶	۳/۱	۹/۹	۱۸/۵	۲۰/۷	۳۶/۹	۲۸/۵	۳۲/۳	۳۵/۳	۹/۲

کیفیت رنگ- آمیزی فضا	۱۰/۸	۱/۵	۴۱/۵	۲۴/۲	۳۸/۵	۲۹/۷	۹/۲	۲۳/۴	۰	۱۷/۶
وجود سلسله- مراتبی از فضاهای باز	۲۶/۴	۱۷/۸	۳۷/۶	۲۱/۳	۱۵/۳	۳۰/۴	۱۷/۳	۲۸/۲	۳/۴	۲/۳
کیفیت شبکه معابر	۴/۲	۱۶/۹	۲۸/۶	۲۷/۷	۵۱/۶	۱۶/۹	۱۰/۷	۲۹/۲	۴/۹	۹/۲
ایمنی پیاده‌رو برای گروه‌های خاص	۳/۸	۲۰	۵۱/۶	۳۸/۵	۲۸/۸	۲۹/۲	۱۰/۲	۱۰/۸	۵/۶	۱/۵
حیات شبانه	۲/۶	۴۴/۶	۳/۷	۲۳/۱	۱۰/۵	۲۰	۴۶/۹	۹/۲	۳۶/۳	۳/۱
شنیده‌شدن صدای کمک- خواهی افراد	۲۸/۶	۱/۵	۴۱/۲	۱۳/۸	۱۳/۶	۲۴/۶	۸/۴	۳۲/۳	۸/۲	۲۷/۴
رعایت سلسله- مراتب بین فضاهای همگانی و فضاهای خاص	۳۱/۲	۱۷/۲	۳۳/۷	۲۹/۱	۲۴/۳	۲۱/۲	۸/۹	۱۹/۹	۱/۹	۱۴/۶
انتظام بصری در نمای ابنیه	۸/۹	۱۵/۴	۲۳/۷	۴۰	۳۵/۶	۳۶/۹	۲۱/۵	۶/۲	۱۰/۳	۱/۵
کیفیت ساختار ابنیه	۸/۵	۳/۲	۱۴/۱	۲۳/۳	۳۷/۹	۱۲/۸	۲۵/۳	۳۹/۴	۱۴/۲	۲۱/۳
مالکیت	۲۴/۸	۰	۱۱/۷	۱۳/۸	۱۷/۵	۲۸/۹	۴۲/۳	۲۵/۸	۳/۷	۳۱/۵
میانگین شاخص‌ها	۸۷/۱۱	۷۵/۱۶	۳۶/۲۰	۸۲/۲۶	۵۹/۲۳	۴/۲۵	۹/۲۵	۸۶/۲۰	۲۸/۱۸	۱۷/۱۰

خوانایی

از جمله عوامل تقویت‌کننده خوانایی در خیابان پاسداران، می‌توان به وجود کاربری‌های شاخص با سطح فعالیت در مقیاس شهر، نظیر مجتمع الغدیر، شهرداری منطقه ۲، دانشگاه علمی و کاربردی، مسجد امام حسین (ع)، پارک وحدت و کاربری‌های اداری متعدد اشاره کرد. همچنین با توجه به تأثیر المان‌ها، تابلوها و هندسه مسیرها در خوانایی که مانع از سرگشتگی افراد می‌شود متأسفانه به غیر از المان واقع در میدان قدس، المان دیگری برای افزایش خوانایی وجود ندارد. در خیابان معلم نیز کاربری‌های شاخص نظیر مسجد امام حسن (ع) و مجتمع فرهنگیان وجود

دارد ولی به دلیل این که اکثر کاربری‌های حاشیه این معبر، تجاری هستند و عمدتاً دانه‌بندی مشابهی نیز دارند، این امر از میزان خوانایی این معبر کاسته است. در ارتباط با هندسه مسیر نیز به دلیل اینکه شبکه معابر شریانی شهر بیرجند ساختار شطرنجی دارد و این الگو بیشترین میزان خوانایی و رؤیت‌پذیری را نسبت به سایر الگوها دارد و این دو معبر نیز از این قاعده مستثنی نیستند؛ در نتیجه این شاخصه در ارتقای شاخص خوانایی نقش بسزایی را ایفا کرده است.

دسترسی‌ها و اتصالات فضا

استفاده‌کنندگان فضا، سطح نفوذپذیری در خیابان معلم را خیلی زیاد و در خیابان پاسداران متوسط ارزیابی کرده‌اند. در خیابان معلم و ضلع شرقی خیابان پاسداران فاصله بین بلوک‌های شهری بین ۵۰ تا ۷۰ متر است که از نظر مبانی برنامه‌ریزی شهری نیز این عدد مطلوب است؛ ولی در ضلع غربی خیابان پاسداران به دلیل وجود کاربری‌هایی درشت‌دانه که یک دیوار سلب و نفوذناپذیر را ایجاد کرده‌اند، افراد احساس امنیت کمتری دارند.

دسترسی به حمل و نقل عمومی

تراکم ایستگاه‌های حمل و نقل همگانی در حاشیه خیابان معلم که امکان سفر راحت بین رستوران‌ها و سایر مراکز خرید در این معبر را فراهم می‌کند، باعث شده است تا این شاخص از نظر مردم بسیار مطلوب ارزیابی شود؛ اما در خیابان پاسداران به دلیل اینکه بیشتر سطح کاربری-های آن متشکل از کاربری‌های اداری است و چندان جذابیتی برای حضور مردم ندارد؛ سطح خدمات‌رسانی حمل و نقل عمومی در آن نیز کاهش یافته است. در این میان بیشتر ساکنین این محدوده از سطح پایین این شاخص رضایت نداشته‌اند.

کیفیت و کمیت مبلمان شهری

از نظر پاسخ‌دهندگان، کیفیت و کمیت مبلمان شهری در هر دو معبر معلم و پاسداران خیلی کم ارزیابی شده است و دلیل آن محدودیت شدید تعداد مبلمان شهری است.

نورپردازی مناسب فضا

دو مورد نقش قابل توجهی در افت کیفیت این شاخص در خیابان پاسداران دارد: ۱. نوع فعالیت کاربری‌های تجاری این معبر که اغلب تعمیرگاهی هستند و همچنین وجود کاربری‌های اداری در حاشیه این معبر که در ساعات پایانی روز تعطیل هستند و یک جداره خاموش و کاملاً سلب را ایجاد می‌کنند. ۲. نورپردازی نامناسب پارک وحدت. ولی در خیابان معلم تنوع فعالیت در کاربری‌های تجاری، سطح کیفیت این شاخص را ارتقا داده است.

آلودگی محیطی

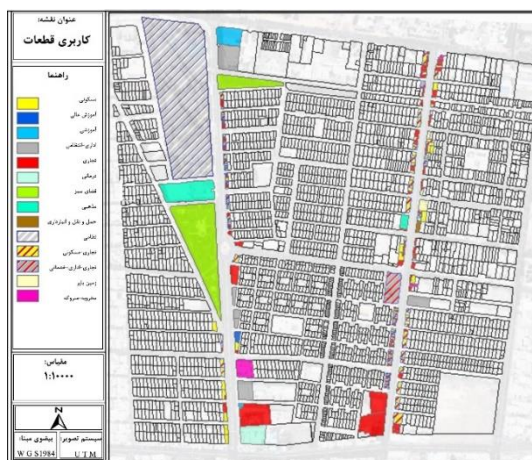
شهر بیرجند چندین سال متمادی است که به عنوان پاکیزه‌ترین شهر ایران شناخته می‌شود؛ پس دور از انتظار نیست که بیشتر شهروندان این شاخص را در طیف زیاد ارزیابی کرده باشند. تنها در بخش شرقی خیابان پاسداران به دلیل وجود فعالیت‌های تعمیرگاهی تا حدی سطح کیفیت این شاخص افت کرده است.

پوشش گیاهی

تراکم کم و عدم طراحی در چیدمان پوشش گیاهی، از کیفیت زیست‌محیطی و پویایی فضای این دو معبر کاسته است؛ به نحوی که در خیابان معلم پوشش گیاهی تنها محدود به حاشیه پیاده‌روهاست و موجب جدایی سواره و پیاده شده است؛ ولی در خیابان پاسداران علاوه بر پوشش گیاهی حاشیه پیاده‌رو در آیلند آن نیز پوشش گیاهی با تراکم بالا وجود دارد که باعث کاهش رؤیت‌پذیری و در نتیجه کاهش سطح ایمنی و امنیت شده است.

اختلاط کاربری

تنوع کاربری‌ها در حاشیه هر دو معبر باتوجه به نقشه ارائه‌شده، در حد مطلوبی است؛ ولی چون همنشینی کاربری‌های تجاری، تجاری- مسکونی و تجاری- اداری و مسکونی در نظر استفاده- کنندگان فضا مطلوب‌تر است و امکان حضور در فضا را برای افراد بیشتر فراهم می‌کند؛ امتیاز این شاخص در خیابان معلم نسبت یاسداران بیشتر ارزیابی شده است.

نقشه ۲) کاربری قطعات در محدوده مورد مطالعه (نگارندگان، ۱۴۰۰)

مقیاس و محصوریت فضا

مساحت قطعات حاشیه‌ی خیابان معلم اغلب زیر ۱۰۰ متر و بین تعداد طبقات ابنیه نیز هماهنگی نسبی برقرار است؛ به طوری که تعداد طبقات ابنیه، بین ۱ تا ۲ طبقه است؛ تنها در بعضی نقاط ساختمان‌های ۳ و ۴ طبقه وجود دارند. همین موضوع سبب شده است تا مقیاس انسانی و محصوریت فضا در حد مطلوبی ارزیابی شود. در خیابان پاسداران به دلیل وجود قطعات درشت‌دانه و عرض زیاد معبر، مقیاس انسانی و محصوریت فضا رعایت شده که این امر احساس ناامنی را در افراد ایجاد کرده است.

نقشه ۳) تعداد طبقات ابنیه در محدوده مورد مطالعه (نقشه ۴) مساحت قطعات در محدوده مورد مطالعه
(نگارندگان، ۱۴۰۰) (نگارندگان، ۱۴۰۰)

نفوذپذیری بصری

نورپردازی معابر، الگوی شبکه معابر و طراحی پوشش گیاهی، عوامل تأثیرگذار در نفوذپذیری بصری معابر هستند. در الگوی شبکه معابر، هر دو معبر وضعیت یکسانی دارند؛ ولی در دو شاخص دیگر تفاوت‌هایی وجود دارد. از نظر پاسخ‌دهندگان نفوذپذیری بصری در خیابان معلم بیشتر از خیابان پاسداران است. با توجه به این که در دو شاخص طراحی پوشش گیاهی و نورپردازی نیز خیابان معلم وضعیت مطلوب‌تری داشته است؛ پس به نظر می‌رسد که برآیند این سه شاخص باعث شده تا وضعیت نفوذپذیری بصری نیز در طیف خیلی زیاد ارزیابی شود. از جمله عوامل زمینه‌ساز کیفیت نامطلوب این شاخص در خیابان پاسداران (علاوه بر نکاتی که قبلاً ذکر شد) می‌توان به وجود پل هوایی عابر پیاده اشاره کرد که به دلیل نصب تابلو در جداره آن و نورپردازی نامناسب، تبدیل به نقطه‌ای کور شده که در نهایت با افت پتانسیل حرکت مردم در آن، باعث شکل‌گیری احساس ناامنی در میان کاربران فضا شده است.

کیفیت رنگ

در حاشیه هر دو معبر توجهی به کیفیت رنگ نشده است؛ به طوری که شدت آلودگی رنگی در خیابان معلم به جهت تنوع کاربری‌های تجاری و عدم وجود ضوابطی برای هماهنگی مصالح نمای شهری و نصب تابلوها با طرح‌ها و رنگ‌های ناهمگون بیشتر نمایان است.

وجود سلسله‌مراتبی از فضاهای باز

در خیابان معلم، گشودگی فضایی و فضاهای باز برای تعاملات اجتماعی وجود ندارد. تنها در حاشیه خیابان پاسداران یک فضای سبز در مقیاس محله و پارک وحدت در مقیاس شهر وجود دارد. پارک وحدت نیز به جز در ساعت برگزاری نماز، در ساعات دیگر حضورپذیری قابل توجهی ندارد که این مسئله تأثیر زیادی در کاهش احساس امنیت دارد.

کیفیت شبکه معابر

با در نظر گرفتن کم و کاستی‌های شبکه معابر در هر دو خیابان، کیفیت پیاده‌روها در خیابان پاسداران به دلیل کف‌سازی مناسب، محدود بودن تعداد تغییرات ارتفاع‌های ناگهانی در سطح پیاده‌رو و از همه مهم‌تر هم‌سطح بودن پیاده‌رو با کف خیابان در بعضی از قسمت‌ها، در طیف زیاد ارزیابی شده است. عرض معبر نیز در خیابان پاسداران با توجه به کاربری‌های بزرگ‌مقیاس اداری، مناسب است و ترافیک در آن بسیار روان است؛ ولی در خیابان معلم با توجه به مشاهدات، عرض معبر پاسخگوی حجم ترافیک در نوبت عصر و شب نیست و اکثر اوقات در آن ترافیک وجود دارد.

ایمنی پیاده‌رو برای گروه‌های خاص (کودکان، سالمندان، معلولان جسمی و حرکتی)

با توجه به عدم تفکیک دقیق و صحیح مسیر پیاده از سواره، کف‌سازی نامناسب، وجود موانع در پیاده‌روها مانند وجود ابزارآلات فعالیت‌های کارگاهی حاشیه خیابان پاسداران در پیاده‌رو و پارک ماشین‌ها و موتورسیکلت‌ها در پیاده‌رو، محدودیت شدید مبلمان شهری، نبود پل‌های

استاندارد روگذر و زیرگذر عابران (تنها یک پل در خیابان پاسداران جانمایی شده است) در هر دو معبر، شاخص مورد نظر از کیفیت مطلوبی برخوردار نیست.

حیات شبانه

مغازه‌های متنوع، رستوران‌ها و وجود مجتمع فرهنگی که تا ساعات پایانی شب مشغول فعالیت هستند باعث شده است تا این معبر تداعی‌گر یک مسیر پویا و سرزنده در تمام ساعات شبانه‌روز برای آحاد شهروندان باشد. در طرف مقابل خیابان پاسداران، به غیر از مقطع بیمارستان، بازار روز و میدان قدس، تقریباً در تمام ساعات به عنوان یک جداره خاموش در ذهن شهروندان نقش بسته است.

شنیده‌شدن صدای کمک‌خواهی افراد

هرچه آلودگی صوتی در یک فضای شهری بیشتر باشد؛ در نتیجه کیفیت شاخص شنیده‌شدن صدای کمک‌خواهی افراد افت می‌کند. در خیابان معلم به جهت حجم ترافیک موجود، این شاخص از کیفیت پایین‌تری نسبت به خیابان پاسداران برخوردار است.

رعایت سلسله‌مراتب بین فضاهای همگانی و فضاهای خاص

قرارگرفتن بناهای مسکونی بدون هیچ سلسله‌مراتبی در حاشیه خیابان، موجب از بین رفتن حریمیت و حریم خصوصی این ابنیه می‌شود؛ اما در بعضی ساختمان‌ها که همکف آن به کاربری-های تجاری اختصاص داده شده، هم به سرزندگی خیابان کمک شده و هم باعث حفظ حریم خصوصی ساختمان شده است. به طور کلی در حاشیه هر دو معبر با توجه به تعداد انگشت‌شمار تعداد واحدهای مسکونی، متأسفانه همین تعداد نیز بدون رعایت هیچ‌گونه سلسله‌مراتبی به فضای عمومی متصل شده‌اند.

کیفیت مناظر شهری و ادراک محیطی (هماهنگی نما)

هماهنگی خط آسمان، فرم ابنیه و مصالح نما از جمله مواردی هستند که باعث افزایش کیفیت مناظر شهری می‌شوند. با توجه به نقشه تعداد طبقات که در قسمت‌های قبلی ارائه شد، خط آسمان در خیابان معلم وضعیت مطلوب‌تری نسبت به خیابان پاسداران دارد. در ارتباط با فرم ابنیه نیز در خیابان پاسداران، به دلیل هم‌نشینی کاربری‌های اداری، تجاری، فضای سبز و... فرم هر بنا متناسب با نوع کاربری آن است و از این‌رو کیفیت مناظر شهری وضعیت مطلوبی ندارد. در مورد مصالح ابنیه، هر دو معبر با اغتشاشات بصری زیادی مواجه هستند و هم‌نشینی مصالح متنوع با بافت و رنگ‌های مختلف در کنار یکدیگر، ترکیب ناهمگونی را پدید آورده است.

نقشه ۵) جنس نمای ابنیه در محدوده مورد مطالعه (نگارندگان، ۱۴۰۰)

کیفیت ساختار ابنیه

همان‌طور که نقشه‌های کیفیت، ساختار و قدمت ابنیه نشان می‌دهند، وضعیت کیفیت ساختار ابنیه در خیابان پاسداران از وضعیت مطلوب‌تری نسبت به خیابان معلم برخوردار است. از جمله مواردی که تداعی‌کننده کیفیت مطلوب ابنیه در ذهن استفاده‌کنندگان از فضاست، وجود ساختمان‌های اداری با کیفیت نوساز و سالم است که سبب تأثیر قابل توجهی در شکل‌گیری تصویر ذهنی مطلوب از این شاخص در نظر افراد شده است.

نقشه ۷) کیفیت ابنیه در محدوده مورد مطالعه
(نگارندگان، ۱۴۰۰)

نقشه ۶) سازه ابنیه در محدوده مورد مطالعه
(نگارندگان، ۱۴۰۰)

مالکیت

این شاخص از جمله شاخص‌هایی است که در اکثر مطالعات مورد بررسی قرار نگرفته است. درست است که مالکیت یک شاخص کالبدی نیست؛ اما مالکیت یک بنا، تا حد زیادی نشان‌دهنده نوع کاربری آن است؛ به نحوی که بیشتر کاربری‌های ادارای با مالکیت دولتی، کاربری‌های تجاری با مالکیت خصوصی، کاربری‌های فضای سبز با مالکیت عمومی و کاربری‌های فرهنگ و مذهبی با مالکیت موقوفه هستند.

با نظر به اینکه ابنیه، شکل‌دهنده ساختار کالبدی یک فضای شهری هستند و هر کاربری یک مجموعه قواعد ساخت و ساز مخصوص به خود را دارد؛ پس اگر در یک محدوده، کاربری‌ها و مالکیت‌ها نسبتاً همگون باشند؛ به صورتی که کیفیت شاخص اختلاط کاربری نیز حفظ شود؛ در نهایت کیفیت بصری مناظر شهری نیز ارتقا خواهد یافت.

در هر دو خیابان، ترکیب مناسبی از نوع کاربری‌ها و مالکیت‌ها وجود دارد؛ ولی به دلیل طراحی هر بنا به صورت اختصاصی و عدم توجه به یکپارچگی نمای شهری، وضعیت چندان مطلوبی در این حوزه وجود ندارد.

نقشه ۸) مالکیت قطعات در محدوده مورد مطالعه (نگارندگان، ۱۴۰۰)

یافته‌های استنباطی تحقیق

عدم احساس امنیت در فضاهای شهری یک موضوع پیچیده است که پیچیدگی آن تنها در تعامل خطی بین رویدادهای جرم‌خیز و محیط اطراف نیست؛ بلکه شاخص‌های فضایی در این میان نقش مؤثری دارد (He, et al., 2020: 6)؛ پس با استفاده از آزمون‌های آماری مختلف بایستی میزان تأثیرگذاری شاخص‌های فضایی در احساس امنیت سنجیده شوند. لازم به ذکر است که متغیر احساس امنیت به‌عنوان متغیر مستقل و سایر متغیرها به‌عنوان متغیر وابسته در نظر گرفته شده است.

در خیابان معلم شاخص‌های آلودگی محیطی، نورپردازی مناسب فضا، اختلاط کاربری، دسترسی‌ها و اتصالات فضا، دسترسی به حمل و نقل عمومی و حیات شبانه، سطح معناداری مطلوب با احساس امنیت را دارند و بر آن تأثیرگذار هستند؛ به نحوی که در نتایج آمار توصیفی شاخص‌ها مشاهده شد که در خیابان معلم، دسترسی‌ها و اتصالات فضا و دسترسی به حمل و نقل عمومی در طیف خیلی زیاد قرار گرفته‌اند و باقی شاخص‌ها در طیف زیاد ارزیابی شده‌اند که این موضوع نشان از تأثیر کیفیت مطلوب آن‌ها در احساس امنیت این خیابان دارد.

جدول (۴) نتایج مدل اندازه گیری خیابان معلم (نگارندگان، ۱۴۰۰)

شاخص‌های تأثیرگذار در خیابان معلم	نوع متغیر	(sig) سطح معناداری	ضریب همبستگی	وضعیت همبستگی
آلودگی محیطی	وابسته	۰/۰۴۲	۰/۲۶۳	ضعیف
نورپردازی مناسب فضا	وابسته	۰/۰۱۲	۰/۳۲۱	متوسط
اختلاط کاربری	وابسته	۰/۰۴۹	۰/۲۵۶	ضعیف
دسترسی‌ها و اتصالات فضا	وابسته	۰/۰۰۱	۰/۴۳	متوسط
دسترسی به حمل و نقل عمومی	وابسته	۰/۰۰	۰/۳۹۹	متوسط
حیات شبانه	وابسته	۰/۰۰	۰/۴۸	متوسط

در خیابان پاسداران نیز شاخص‌های آلودگی محیطی، خوانایی، نفوذپذیری بصری، کیفیت شبکه معابر و کیفیت ساختار ابنیه، سطح معناداری مطلوب با احساس امنیت را دارند و بر امنیت تأثیرگذار هستند که در آمار توصیفی مشاهده شد که شاخص‌های آلودگی محیطی، کیفیت شبکه معابر و کیفیت ساختار ابنیه از وضعیت مطلوبی برخوردار هستند و در طیف زیاد قرار گرفته‌اند و شاخص‌های خوانایی و نفوذپذیری بصری دارای کیفیت متوسط هستند که موجب شده‌اند تا خیابان جانباز، سطح امنیتی متوسطی داشته باشد؛ در نتیجه با ارتقای این عوامل و دیگر شاخص‌ها می‌توان سطح احساس امنیت شهروندان را در هر دو خیابان افزایش داد.

جدول (۵) نتایج مدل اندازه گیری خیابان پاسداران (نگارندگان، ۱۴۰۰)

شاخص‌های تأثیرگذار در خیابان پاسداران	نوع متغیر	(sig) سطح معناداری	ضریب همبستگی	وضعیت همبستگی
آلودگی محیطی	وابسته	۰/۰۲	۰/۲۸	ضعیف
خوانایی	وابسته	۰/۰۳	۰/۲۶	ضعیف
نفوذپذیری بصری	وابسته	۰/۰۰	۰/۳۳	متوسط
کیفیت شبکه معابر	وابسته	۰/۰۰۰	۰/۴	متوسط
کیفیت ساختار ابنیه	وابسته	۰/۰۰	۰/۳۹	متوسط

در مرحله بعد با استفاده از تحلیل رگرسیون خطی، شدت همبستگی شاخص‌ها و میزان تأثیر هر یک از آن‌ها بر امنیت، سنجیده شده است و به ترتیب شدت تأثیر بر امنیت، در جدول قرار گرفته‌اند. تحلیل رگرسیون خیابان معلم نشان از اهمیت شاخص‌های دسترسی به حمل و نقل همگانی و حیات شبانه در بهبود احساس امنیت شهروندان دارد که کیفیت مطلوب این دو شاخص نتیجه اختلاط کاربری است که زمینه حضور افراد بیشتری را در این معبر نسبت به پاسداران میسر می‌کند.

جدول ۶) ضرایب رگرسیونی مدل تبیین کننده احساس امنیت در خیابان معلم (نگارندگان، ۱۴۰۰)

بررسی شاخص‌ها در خیابان معلم	سطح معناداری (sig)	شدت همبستگی (R)	میزان پیش‌بینی - کنندگی متغیر مستقل (R ²)	میزان تأثیر متغیر مستقل بر وابسته (Beta)
آلودگی محیطی	۰/۰۴۲	۰/۲۳	۰/۰۵	۰/۲
نورپردازی مناسب فضا	۰/۰۱۲	۰/۲۵	۰/۰۶	۰/۴۱
اختلاط کاربری	۰/۰۴۹	۰/۲۸	۰/۰۴	۰/۲۳
دسترسی‌ها و اتصالات فضا	۰/۴۲	۰/۱۸	۰/۴۰	۰/۴۲
دسترسی به حمل و نقل عمومی	۰/۰۰	۰/۳۸	۰/۱۵	۰/۳۸
حیات شبانه	۰/۰۰	۰/۳۷	۰/۱۳	۰/۳۶

در خیابان پاسداران دو شاخص کیفیت شبکه معابر و ساختار ابنیه در ارتقای احساس امنیت، به ترتیب دارای بیشترین شدت همبستگی بوده‌اند که رضایت کافی کاربران فضا از کیفیت مطلوب شبکه معابر و همچنین وجود ساختمان‌های نوساز که تأثیر مثبتی در بهبود شاخص خوانایی دارند، باعث اهمیت قابل توجه این دو شاخص شده است.

جدول ۷) ضرایب رگرسیونی مدل تبیین کننده احساس امنیت در خیابان پاسداران (نگارندگان، ۱۴۰۰)

بررسی شاخص‌ها در خیابان پاسداران	سطح معناداری (sig)	شدت همبستگی (R)	میزان پیش‌بینی - کنندگی متغیر مستقل (R ²)	میزان تأثیر متغیر مستقل بر وابسته (Beta)
آلودگی محیطی	۰/۰۲	۰/۲۳	۰/۰۸	۰/۲۹
خوانایی	۰/۰۳	۰/۲۶	۰/۰۷	۰/۲۶
نفوذپذیری بصری	۰/۰۰	۰/۳۶	۰/۱۳	۰/۳۶
کیفیت شبکه معابر	۰/۰۰۰	۰/۴۰	۰/۱۶	۰/۴۰
کیفیت ساختار ابنیه	۰/۰۰	۰/۳۹	۰/۱۵	۰/۳۹

درنهایت با بررسی تحلیل‌های آماری فوق، شاخص‌های مؤثر در احساس امنیت شهروندان در هر کدام از معابر بر اساس شدت همبستگی آن با احساس امنیت رتبه‌بندی شده‌اند.

جدول ۸) رتبه‌بندی متغیرهای پژوهش در محدوده ی مورد مطالعه (نگارندگان، ۱۴۰۰)

رتبه	شاخص	رتبه	شاخص
رتبه ۱	دسترسی به حمل و نقل عمومی	رتبه ۱	کیفیت شبکه معابر
رتبه ۲	حیات شبانه	رتبه ۲	کیفیت ساختار ابنیه
رتبه ۳	اختلاط کاربری	رتبه ۳	نفوذپذیری بصری
رتبه ۴	نورپردازی مناسب فضا	رتبه ۴	خوانایی
رتبه ۵	آلودگی محیطی	رتبه ۵	آلودگی محیطی
رتبه ۶	دسترسی‌ها و اتصالات فضا	رتبه ۶	-----

نتیجه‌گیری

جرم و جنایت در فضاهای عمومی شهری تبدیل به معضلی فزاینده برای ایمنی و احساس امنیت شهری شده است؛ به نحوی که کیفیت زندگی شهروندان را به طور مؤثری تحت تأثیر خود قرار می‌دهد؛ بنابراین انجام مطالعات در این حوزه ضروری به نظر می‌رسد. در نتیجه‌گیری مبانی نظری و پیشینه تحقیق، می‌توان دریافت که امروزه بافت شهرها بسیار عوض شده و به همین نسبت هم تعاریف از امنیت در این بین سیر تحولی خود را طی کرده است. فضاهای عمومی و خیابان‌های شهر، امنیت را به گونه‌های مختلف می‌توانند به شهروندان القا کنند؛ آنچه سازمان بین‌المللی، از جمله سازمان عمران ملل متحد برای مدیریت نوین شهری در مقوله امنیت، در قالب حکمروایی شهری، به شهرهای فراگیر (منظور شهرهایی که مورد استفاده زنان و مردان در هر سنی و در هر ساعتی از شبانه‌روز باشد) اشاره می‌کنند. بر اساس بررسی‌های صورت گرفته در دو خیابان معلم و پاسداران در شهر بیرجند، شاخص‌های دسترسی به حمل و نقل عمومی، حیات شبانه، اختلاط کاربری، نورپردازی مناسب فضا، آلودگی محیطی و دسترسی‌ها و اتصالات فضا در خیابان معلم و پاسداران، شاخص‌های کیفیت شبکه معابر، کیفیت ساختار ابنیه، نفوذپذیری بصری، خوانایی و آلودگی محیطی، به ترتیب بیشترین تأثیر را در احساس امنیت استفاده‌کنندگان از فضا داشته‌اند. نتایج این پژوهش نشان‌دهنده این موضوع است که در هر فضا، شاخص‌ها و ویژگی‌های خاصی بر احساس امنیت کاربران تأثیرگذار هستند که ممکن است با فضاهای دیگر متفاوت باشد و تفاوت این شاخص‌ها به تفاوت ویژگی‌های دو خیابان بازمی‌گردد؛ به عنوان مثال در خیابان معلم به علت وجود کاربری‌های مختلف، حضورپذیری افراد نسبت به خیابان پاسداران بیشتر است که این مورد باعث شده است که نورپردازی و حیات شبانه بیشتر باشد و محیط از خوانایی مناسبی برخوردار باشد؛ اما در خیابان پاسداران با توجه به وجود ابنیه فاقد فعالیت شبانه‌روزی، فضا به اندازه کافی برای افراد جذاب نیست و نورپردازی خیابان و پیاده‌رو نیز در وضعیت مطلوبی قرار ندارد و به دلیل نبود نظارت عمومی، پاکیزگی رعایت نمی‌شود.

از منظره شهرهای فراگیر، خیابان پاسداران، بویژه پارک وحدت، فاقد ویژگی استفاده همگانی است که این را به وضوح در امکانات و زیرساخت‌های خود پارک هم می‌توان دید. همچنین

حضورپذیری شهروندان این پارک بسیار ضعیف است. علت آن برمی‌گردد به عدم طراحی کالبدی مناسب، بویژه در حوزه استفاده همگانی از فضاها و پارک‌های شهری. همچنین نماهای موجود از هماهنگی بصری برخوردار نیستند که این موارد بر احساس امنیت کاربران این خیابان تأثیر منفی می‌گذارد؛ پس درنهایت مشخص شده است که با ارتقای کیفیت شاخص‌های کالبدی به‌دست‌آمده، می‌توان گامی در جهت بهبود احساس امنیت شهروندان برداشت.

پشنهادات

- تغییر کاربری‌های نظامی و تبدیل به کاربری‌های تجار-اداری و... در جهت تردد انسان‌محور و پیاده‌محور.
- برنامه‌ریزی برای پارک وحدت برای زنان در همه ساعات شبانه‌روز و بازطراحی داخلی آن بر اساس تعریف عملکرد خاص برای پارک.
- پویاسازی و افزایش رونق خیابان پاسدارن با بهره‌گیری از پتانسیل پارک وحدت و میدان قدس جهت استقرار فعالیت‌های شبانه‌روزی در محدوده آن‌ها.
- هماهنگی ارتفاع ساختمان‌ها، بویژه در خیابان پاسدارن با عرض معابر جهت دستیابی به محصوریت مطلوب در ساخت و سازهای جدید.
- بهبود کف‌سازی از طریق یکپارچه‌سازی مصالح برای کاهش احساس آسفتگی و افزایش ایمنی در طول خیابان.
- هم‌سطح کردن سطوح یا استفاده از رمپ‌ها، تا جای ممکن؛ تا علاوه بر افزایش ایمنی پیاده‌روی برای زنان با چرخ خرید و یا کالسکه، برای سالمندان و معلولان و کودکان نیز فضای ایمنی برای تردد فراهم شود.

منابع

- ادیبی سعدی نژاد، فاطمه؛ عظیمی، آزاده (۱۳۹۰). "تبیین امنیت در محیط شهری بر مبنای پارامترهای کالبدی و طراحی (مورد: شهر بابلسر)". *آمایش محیط، دوره چهارم، ش ۱۵ (زمستان): ۸۱-۱۰۵*.
- اکبری، رضا؛ پاک‌بنیان، سمانه (۱۳۹۱). "تأثیر کالبد فضاهای عمومی بر احساس امنیت اجتماعی زنان: بررسی تطبیقی در دو مجموعه مسکونی با الگوی متفاوت (متعارف و بلندمرتبه)". *هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی، دوره هفدهم، ش ۲ (تابستان): ۵۳-۶۴*.
- بزرگ، حمیده؛ پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۹۳). *الفبای روان‌شناسی محیط برای طراحان*. تهران: آرمان‌شهر.
- بزی، خدارحم؛ کیانی، اکبر؛ افراسیابی‌راد، محمدصادق (۱۳۸۹). "ارزیابی ترافیک شهری و نیازهای معلولان و جانبازان با استفاده از مدل تصمیم‌گیری Topsis (مطالعه موردی: شهر شیراز)". *پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال اول، ش ۱ (زمستان): ۱۰۳-۱۳۰*.
- پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۴). *راهنمای طراحی فضاهای شهری در ایران*. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- پورجعفر، محمدرضا، و دیگران (۱۳۸۷). "ارتقای امنیت محیطی و کاهش جرائم شهری با تأکید بر رویکرد CPTED". *علوم مهندسی دانشگاه علم و صنعت ایران، دوره ۱۹، ش ۶ (تابستان): ۷۳-۸۲*.
- تیبالدز، فرانسیس (۱۳۸۹). *شهرسازی شهروندگرا*. ترجمه محمد احمدی نژاد. تهران: نشر خاک.
- حاجی‌پور، خلیل، و دیگران (۱۳۹۸). "تحلیل تجربی رابطه شاخص‌های فرم شهر با امنیت ادراکی ساکنان (مورد مطالعاتی: شهر شیراز)". *معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، دوره دوازدهم، ش ۲۹ (زمستان): ۲۵۷-۲۷۱*.
- حسین‌پور، سیدعلی؛ جاوید، محمدهادی؛ پیرزاده، بابک (۱۳۹۱). *فضاهای عمومی شهری از نظریه‌ها تا فلسفه‌اندیشی فضایی*. مشهد: سخن‌گستر.

- دوستی، سمیه؛ نصیری، اسماعیل (۱۳۹۳). "بررسی عوامل مؤثر بر احساس امنیت، ناامنی شهری". [پیوسته] قابل دسترس در:

<https://civilica.com/doc/1400/11/5>

- رخشانی‌نسب، حمیدرضا؛ اسفندیاری مهنی، حمیده؛ کهرازه، شعیب (۱۳۹۵). "تحلیل احساس امنیت شهروندان شهر زاهدان با تأکید بر عوامل کالبد- محیطی". *پژوهشنامه جغرافیای/انتظامی*، سال چهارم، ش ۱۴ (تابستان): ۱-۱۸.

- رضائزاد، مرضیه، و دیگران (۱۳۹۴). "الگوی فضایی اندام‌وار احساس امنیت در فضاهای عمومی شهری (نمونه موردی: شهر بندرعباس)". *پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران*، سال چهارم، ش ۳ (زمستان): ۶۹-۸۴.

- رفیعیان، محسن؛ مؤیدی، محمد؛ سلمانی، حسن (۱۳۹۳). "سنجش احساس امنیت شهروندان با استفاده از مؤلفه‌های منظر شهری (نمونه موردی: محله اوین)". *علوم جغرافیایی (جغرافیای کاربردی)*، دوره دهم، ش ۲۱ (پاییز): ۳۳-۵۹.

- رهنما، محمدرحیم؛ حسینی، سیدمصطفی (۱۳۹۴). "مطالعه احساس امنیت در پارک‌های منطقه ۴ شهر مشهد". *مطالعات/امنیت/اجتماعی*، دوره هفتم، ش ۴۷ (زمستان): ۲۲۹-۲۵۳.

- سعیدی رضوانی، نوید؛ خستو، مریم (۱۳۸۹). "عوامل مؤثر بر سرزندگی فضاهای شهری". *هویت شهر*، سال چهارم، ش ۶ (بهار و تابستان): ۶۳-۷۴.

- شکوهی، محمداجزا؛ اسکندری‌ثانی، محمد؛ محمدآبادی، جواد (۱۳۹۵). "برنامه‌ریزی استراتژیک توسعه شهر بیرجند بر اساس رویکرد راهبرد توسعه شهر با مدل SWOT و QSPM". *مطالعات فرهنگی-اجتماعی خراسان*، دوره یازدهم، ش ۱ (پاییز): ۱۰۵-۱۲۵.

- صارمی، حمیدرضا؛ خلاق دوست، متین؛ خدابخشی، سحر (۱۳۹۵). *روان‌شناسی محیط در معماری و شهرسازی*. تهران: اول و آخر.

- عباس‌زادگان، مصطفی (۱۳۸۴). "ابعاد اجتماعی- روان‌شناختی فضاهای شهری". *نشریه بین‌المللی مهندسی صنایع و مدیریت تولید*، دوره شانزدهم، ش ۱ (بهار): ۶۹-۸۴.

- عبدی، محمدحامد؛ علیزاده، هوشمند (۱۳۹۷). "کاربست ویژگی‌های مکان امن و پایدار به منظور ارتقای امنیت فضاهای شهری (نمونه پژوهشی: محدوده مرکزی شهر سمنان)". شهر/یمن، دوره اول، ش ۲ (تابستان): ۱-۳۰.

- علیمردانی، مسعود؛ شرقی، علی؛ مهدنشین، نیره (۱۳۹۵). "بررسی نقش امنیت در سرزندگی و حیات شبانه فضاهای عمومی شهری". هنرهای کاربردی، دوره پنجم، ش ۸ (زمستان): ۱۵-۲۶.

- فردی، ربابه (۱۳۹۲). "بررسی راهکارهای ایجاد حس امنیت در طراحی محیط‌های بازی کودکان". در: همایش ملی معماری و شهرسازی انسان‌گرا. قزوین: دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین: ۱-۱۰.

- قاسمی، رقیه؛ زرغام‌پور، امیر؛ هاشمی، زهرا (۱۳۹۷). "ارزیابی نقش عوامل مؤثر بر احساس امنیت زنان در محیط‌های شهری (مطالعه موردی: منطقه ۱۱ تهران)". نشریه شهر/یمن، دوره اول، ش ۴ (زمستان): ۱-۱۵.

- کاملی، محسن؛ حسینی، سیدباقر (۱۳۹۸). "مدل‌یابی رابطه ساختاری نظم محیط، حس تعلق و دلبستگی به مکان با میزان سطح امنیت". شهر/یمن، دوره دوم، ش ۵ (بهار): ۱-۱۲.

- کیایی، مریم؛ پیوسته‌گر، یعقوب؛ حیدری، علی‌اکبر (۱۳۹۷). "بررسی کیفیت نفوذپذیری لبه به تأمین امنیت فضا (نمونه موردی: تحلیل فضایی ساختار تیمچه در بازارهای سنتی ایران)". هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی، دوره بیست و سوم، ش ۱ (بهار): ۴۱-۵۴.

- گلکار، کوروش (۱۳۸۰). "مؤلفه‌های سازنده کیفیت طراحی شهری". صفه، دوره یازدهم، ش ۳۲ (بهار و تابستان): ۳۵-۶۸.

- لطفی، صدیقه، و دیگران (۱۳۹۳). "بررسی احساس امنیت در فضاهای عمومی (مطالعه موردی: کلان‌شهر شیراز)". پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، دوره پنجم، ش ۱۹ (زمستان): ۳۹-۵۶.

- مرکز آمار ایران (۱۳۹۵). سالنامه آماری استان خراسان جنوبی. بیرجند: سازمان برنامه و بودجه.

- نابی، هوشنگ؛ سلیمانی، مهدی (۱۳۹۶). "بررسی رابطه وضعیت کالبدی- فضایی، جرم و احساس امنیت در فضاهای شهری (مطالعه موردی: پیاده‌روها در شهر خرم آباد)". *مطالعات جامعه‌شناختی شهری*، سال هفتم، ش ۲۲ (بهار): ۱-۲۲.

- نیومن، اسکار (۱۳۸۷). *خلق فضای قابل دفاع*. ترجمه فائزه رواقی و کاوه صابر. تهران: طحان؛ هله.

- وحید، فریدون؛ نگینی، سمیه (۱۳۹۱). "ساخت و اعتباریابی مقیاس هویت محله‌ای". *مطالعات شهری*، سال دوم، ش ۲ (بهار): ۳۵-۵۸.

- یوسفی‌نژاد، ترانه؛ سوری، حمید (۱۳۹۶). "بررسی موانع ایمنی عابران پیاده و محدودیت‌های پیاده‌روی در تهران (مطالعه کیفی)". *ارتقای ایمنی و پیشگیری از مصدومیت‌ها*، دوره پنجم، ش ۴ (زمستان): ۱۸۵-۱۹۲.

- Armitage, R. (2007). "Sustainability Versus Safety: Confusion, Conflict and Contradiction in Designing out Crime". In: *Imagination for Crime Prevention: Essays in Honour of Ken Pease*. Edited by G. Farrell, et al. Colorado: Lynne Rienner Publishers: 81-110.

- Birks, D.; Davies, T. (2017). "Street network structure and crime risk: An agent-based investigation of the encounter and enclosure hypotheses". *Criminology*, Vol. 55, No. 4: 900-937.

- Cristina Dias Lay, Mari, et al. (2007). "Urban security and spatial behavior: Syntactic and perceptual analysis of the central area of Porto Alegre". In: *Proceedings, 6th International Space Syntax Symposium, Istanbul*: 1-10.

- Czarnecka, Kaja; Błażejczyk, Krzysztof; Takeshi, Morita (2021). "Characteristics of light pollution: A case study of Warsaw (Poland) and Fukuoka (Japan)". [Online] Available: <https://doi.org/10.1016/j.envpol.2021.118113> [2021/10/23].

- Ejiogu, K. U. (2020). "Block-Level Analysis of the Attractors of Robbery in a Downtown Area". [Online] Available: <https://doi.org/10.1177/2158244020963671> [2021/10/24]

- Gehl, J. (2013). *Cities for people*. Washington: Island Press.

- Groff, E.; McCord, E. S. (2012). "The role of neighborhood parks as crime generators". *Security journal*, Vol. 25, No. 1: 1-24.

- He, Z., et al. (2020). "Discovering the joint influence of urban facilities on crime occurrence using spatial co-location pattern mining". *Cities*, Vol. 99, No. 5: 1-12.

- International Strategy for Disaster Reduction (2004). *Living with risk: A global review of disaster reduction initiatives*. United Nations Office for Disaster Risk Reduction, Vol. 1: 1- 429.
- Monk, K.; Heinonen, J. A.; Eck, J. E. (2010). "Street robbery guide". *Center for Problem-Oriented Policing*, Vol. 2, No. 59: 1-84.
- Moulay, Amine Ujang; Norsidah Said, Ismail (2017). "Legibility of neighborhood parks as a predicator for enhanced social interaction towards social sustainability". *Cities*, Vol. 61, No. 2: 58-64.
- Ojani, S. (2019). "Studying the Effect of Urban Furniture on Urban Safety". *Advances in Research*, Vol. 19, No. 5: 1-9.
- Shach-Pinsly, D.; Ganor, T. (2015). "Security sensitivity index: Evaluating urban vulnerability". *Proceedings of the ICE, Urban Design and Planning*, Vol. 168, No. 3:115-128
- Talen, E. (2006). "Neighborhood-level social diversity: Insights from Chicago". *Journal of the American Planning Association*, Vol. 72, No. 4: 431-446.
- Yue, H., et al. (2018). "Modelling the effects of street permeability on burglary in Wuhan, China". *Applied Geography*, Vol. 98, No. 5: 177-183.
- Yue, H.; Zhu, X. (2021). "The influence of urban built environment on residential burglary in China: Testing the encounter and enclosure hypotheses". *Criminology & Criminal Justice*, Vol. 21, No. 4: 508-528.

Documentary Review of the Activities of Arbab Jamshid Jamshidian's Trading House in the Field of Real Estate Research Samples: Salami and Sedeh villages (1267-1351 A.H./1230-1311 A.H.)

Fouad Pourarian¹
Kazem Meighani³
Received: 8/1/2022

Elham Malekzadeh²
Mohammad BaghaieShirejini⁴
Accepted: 16/8/2022

Abstract

Jamshid Jamshidian (Arbab Jamshid), the first Zoroastrian representative in the National Assembly, was a great merchant and money changer of the late Qajar period. He began his career as a laborer in the sewing industry and gradually became the great and wealthy money changer of his time. Jamshidian's trading house had branches in most of the major cities of Iran and different countries. Due to the size of the Jamshidian exchange activity, this exchange was known as Jamshidian Bank which played a major role in Iran's domestic and global credit as well as financial exchanges. The huge profits from this large volume of trade and exchanges led to Jamshidian's investment in real estate in Tehran and other cities, amounting to 37 settlements throughout Iran. Among them is Jamshidian's property in the villages of Salami and Sedeh.

The present article aims to analyze and explain the ownership of the two regions of Salami and Sedeh by Arbab Jamshid. It then tries to answer the question of ownership and tax issues and how to receive taxes in the two mentioned regions. Unpublished documents from the Jamshidian family and documents from the National Archives of Iran are the main sources of this article. An attempt has been made to answer the above questions in the framework of document research and by using the method of document research in a descriptive-analytical manner after studying the documents as well as considering the existing study gap.

The result of the research indicates that the economic benefits of the region have doubled the value of the property and its productivity, and have made merchants and large money-changers such as Arbab Jamshid eager to invest and own lands in Salami and Sedeh. These decisions took place while the assessment, collection, and follow-up of taxes in the region were disarranged and subject to climatic conditions, depending on the decisions of the rulers and administrators. At the same time, the evolution of tax laws had been irregular and sometimes regressive.

Keywords: Arbab Jamshid, Real Estate, Sedeh, Salami, Qawam al-Saltaneh, Tax

1. Associate Professor, Department of History, Kharazmi University, Corresponding Author
f.pourarian@kh.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Social and Economic History, Iranian History Research Institute, Institute of Humanities and Cultural Studies, elhammalekzadeh@ihcs.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of History, Kharazmi University, mighani@kha.ac.ir

4. PhD student in history of Kharazmi University, baghaie4373@yahoo.com

مقاله علمی - پژوهشی

روایت اسنادی فعالیت‌های تجارتخانه ارباب جمشید جمشیدیان در حوزه املاک

نمونه‌پژوهی: روستاهای سلامی و سده (۱۲۶۷-۱۳۵۱ ق. / ۱۲۳۰-۱۳۱۱ ش.)

الهام ملک‌زاده^۲

محمد بقایی شیرجینی^۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۲۵

فواد پورآرین^۱

کاظم میقانی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۱۸

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ۱۶، شماره ۴

http://www.farhangekhorasan.ir/article_154878.html

چکیده

جمشید جمشیدیان (ارباب‌جمشید)، اولین نماینده زرتشتیان در مجلس شورای ملی، تاجر و صراف بزرگ و اواخر قاجار بود. وی کار خود را با کارگری در بزاری شروع کرد و به تدریج صراف بزرگ و ثروتمند عصر خود شد. تجارتخانه جمشیدیان در اکثر شهرهای بزرگ ایران و کشورهای مختلف شعبه داشت. به دلیل وسعت فعالیت صرافی جمشیدیان، به بانک جمشیدی هم مشهور بود. جمشیدیان نقش عمده‌ای در مبادلات داخلی و بین‌المللی اعتباری و مالی ایران ایفا کرد. منافع عمده حاصل از این حجم وسیع مبادلات تجاری و صرافی، به سرمایه‌گذاری جمشیدیان در عرصه املاک و مستغلات در تهران و سایر شهرها، بالغ بر ۳۷ آبادی در سراسر ایران انجامید؛ از آن جمله، املاک جمشیدیان در روستاهای سلامی و سده بود.

مقاله حاضر، با هدف تحلیل و تبیین نحوه مالکیت دو منطقه سلامی و سده توسط ارباب‌جمشید و پس از آن، بر آن است به چگونگی مالکیت و مسائل مالیاتی و نحوه اخذ مالیات دو منطقه مذکور پاسخ دهد. اسناد منتشر نشده خانواده جمشیدیان و اسناد آرشیو ملی ایران، منابع اصلی این مقاله را تشکیل می‌دهد که در چهارچوب سندپژوهی و با بهره‌گیری از روش تحقیق اسنادی

f.pourarian@kh.ac.ir

۱. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه خوارزمی، نویسنده مسئول

۲. استادیار گروه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، پژوهشکده تاریخ ایران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

elhammalekzadeh@ihcs.ac.ir

mighani@kha.ac.ir

۳. استادیار گروه تاریخ دانشگاه خوارزمی

baghaie4373@yahoo.com

۴. دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه خوارزمی

با شیوه توصیفی. تحلیلی پس از استنساخ، مطالعه و بررسی اسناد و با توجه به خلأ مطالعاتی موجود، تلاش شده است به سؤالات فوق پاسخ داده شود.

دستآورد پژوهش حاکی از این است که منافع اقتصادی مترتب بر منطقه، ارزش ملکی و محصول‌آوری آن را دوچندان کرده و تاجر و صراف بزرگی چون ارباب‌جمشید را مشتاق به سرمایه‌گذاری و مالکیت اراضی سلامی و سده نموده است. این در حالی بود که تعیین، دریافت و پیگیری مالیات منطقه، مغشوش و تابع شرایط اقلیمی و بسته به تصمیم حاکمان و مباحثان بود. ضمن اینکه تحولات و سیر قوانین مالیات‌بردرآمد، نامنظم و بعضاً سیر قهقراپی طی کرده است.

واژه‌های کلیدی: ارباب‌جمشید، املاک، سده، سلامی، قوام‌السلطنه، مالیات.

مقدمه

جمشید جمشیدیان پسر بهمن، معروف به ارباب‌جمشید، صاحب تجارتخانه جمشیدیان، از ملاکان و صرافان ثروتمند و معروف اواخر حکومت ناصرالدین‌شاه و دوره مظفری، اولین نماینده اقلیت در مجلس شورای ملی (بامداد، ج ۱، ۱۳۶۳: ۲۸۰) و یکی از پیشنهاددهندگان تأسیس بانک ملی ایران بود. تجارتخانه جمشیدیان انواع عملیات صرافی متداول آن روز را انجام می‌داد و با اعطای اعتبارات کوتاه‌مدت و بلندمدت، برای مشتریان خود تسهیلات مالی فراهم و از این طریق نقشی در توسعه اقتصاد کشور ایفا می‌کرد. تجارتخانه جمشیدیان برای دو دهه، از رونق بسزایی برخوردار بود. نمایندگی‌هایی در شهرهای مختلف ایران و کشورهای دیگر همچون بغداد، بمبئی، کلکته و پاریس داشت (جهانشاهی، ۱۳۳۷: ۵۱-۵۲؛ اوشیدری، ۱۳۵۵: ۳۷۸؛ شهرمدان، ۱۳۶۳: ۴۳۳؛ رنجبر عمرانی، ج ۱۰، ۱۳۸۵: ۶۷۸).

تعداد املاک و رقبات ملکی وی را حدود ۳۷ روستا در نقاط مختلف ایران نوشته‌اند (ساکما^۱، سند شماره ۲۴۰۰۲۶۲۳۳/۸۱). از مهم‌ترین املاک وی در تهران می‌توان پارک اتابک، محل کنونی سفارت روسیه، املاک جلالیه تهران و محله جمشید یا خیابان جمالزاده که از امیرآباد تا باغ شاه امتداد داشت را نام برد. در حالی که مطالبات فراوانی از مردم داشت، با اعمال فشار سفارت

۱. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

روس جهت وصول طلب بانک استقراضی روس، امکان تبدیل اموال منقول به غیرمنقول را از دست داد؛ چراکه دارایی‌هایش توقیف شد. سفارت انگلیس نیز از هر اقدامی با هدف ایجاد محدودیت، به بهانه دفاع از اتباع ایرانی خود و ایجاد زمینه برای انحصار بانک شاهی، فروگذار نکرد. با این وضعیت، ارباب‌جمشید از اداره تجارتخانه خود عاجز ماند که نهایتاً این عوامل به دگرگون شدن وضعیت زندگی، ضبط مایملک، نقدینگی و مال‌التجاره وی منجر شد (اوشیدری، ۱۳۵۵: ۳۷۸).

اوضاع نابسامان اقتصادی، خشکسالی، ناامنی در کشور، همراه با انواع دسیسه‌های صرافان و تجار رقیب، مزید بر علت، دست بانک دولت‌های روس و انگلیس را برای بستن بنگاه بازرگانی جمشیدیان باز کرد و بدین ترتیب، بزرگ‌ترین بنگاه اقتصادی و بانکداری ایرانی (شهمردان، ۱۳۶۳: ۴۳۲) در رقابت با بانک شاهی و بانک استقراضی روس، در سال ۱۳۳۱ ق. ورشکست شد. در این شرایط از سوی دولت و به نام جمشیدیان، از تاریخ بیست شهریور ۱۳۰۶ ش. مقرر ماهانه ۱۲۰ تومان (۱۲۰۰ قران) به‌عنوان مدد معاش تعیین شد (ساکما، سند شماره ۸۸ و ۸۹/۲۴۰۰۲۶۲۳۳).

برقراری مقرری، هرچند دارای مصوبه‌ای مشخص بود؛ اما در مقام اجرا، نامنظم پرداخت می‌شد (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۶۲۳۳/۹۶) و یا پرداخت آن را موکول به وصول مطالبات از املاک ضبطی ارباب‌جمشید می‌کردند. از جمله املاکی که مصدر مکاتبات متعدد میان نهادهای تصمیم‌گیر و مالیه بود، روستاهای سلامی و سده در خراسان بودند که در زمره املاک تجارتخانه جمشیدیان قرار داشتند و بر اساس میزان درآمد آن‌ها، "مدد معاش" ارباب‌جمشید پرداخت می‌شد (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵ و ۲۴۰۰۲۶۲۳۳). به این دلیل تحت عنوان "دوسیه مالیات وصولی سده (سده) و سلامی واقع در خراسان" مکاتباتی متعدد برجای مانده است (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۶۲۳۳/۱۹۳).

پیشینه پژوهش

در خصوص دو روستای سده و سلامی اطلاعات مختصر و پراکنده‌ای در تاریخ‌های محلی وجود دارد؛ اما در هیچ یک از این منابع، اشاره‌ای به موضوع پژوهش کنونی با محوریت املاک و مالیات نشده است. با این وجود در زمره آخرین جستجوهای که در این مورد به عمل آمده است، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

در ویژه‌نامه‌ای از نشریه پائر که به همت مؤسسه فرهنگی- هنری خردسرای فردوسی در شماره بهار و تابستان ۱۳۸۸ به چاپ رسیده است، سلسله گزارش‌هایی از هدف‌های گردشگری یک‌روزه و چندروزه از مناطق مختلف خراسان معرفی شده است که ذیل یکی از این مناطق، درسه صفحه اشاراتی مختصر به موقعیت جغرافیایی و پیشینه تاریخی سلامی شده است. اطلاعات دیگری در این خصوص در این مدخل دیده نمی‌شود و صرفاً یکی از بناهای تاریخی با نام کوشک سلامه را معرفی اجمالی کرده است. سجاسی قیداری، مهدوی‌فر و رجبی جنبه‌دراز (۱۳۹۳: ۵۷-۶۹) در مقاله‌ای مشترک تحت عنوان «اولویت‌بندی ایجاد تشکل‌های آب برای کشاورزی در مناطق روستایی (مطالعه موردی: روستاهای دهستان سلامی شهرستان خواف)»، به بهره‌بردای بی‌رویه از منابع آب و کاهش سطح آب زیرزمینی و تبعات حاصل از عملکرد اشتباه و مکانیزه‌نبودن کشاورزی این منطقه پرداخته‌اند. در همین بررسی و برای برون‌رفت از معضلات عدیده‌ای که از این رهگذر بر روش‌های سنتی و افت سطح آب منطقه حاکم است نیز به ارائه پیشنهادات عملیاتی بر اساس مدل مجموع ساده وزنی تأکید داشته‌اند.

با توجه به سوابق پژوهش، مقاله حاضر از نظر محتوایی، پیوندی با آثار مشابه ندارد و موضوع جدیدی را در حیطه مباحث تاریخی دنبال می‌کند.

مروری بر وضعیت روستاهای سلامی و سده

سده (سه ده)

سده شهری از توابع بخش سلامی شهرستان خواف استان خراسان رضوی است. در ۲۲ اردیبهشت ۱۴۰۰ براساس مصوبه هیئت وزیران، روستای سده به شهر ارتقا یافت^۱ (تغییرات تقسیماتی استان خراسان رضوی، پایگاه اطلاع رسانی قوانین و مقررات کشور). این شهر جدید در همه منابع به عنوان روستا معرفی شده است؛ بنابراین و با آگاهی از مصوبه اخیر و ارتقا به عنوان شهر، در این مطلب و براساس اسناد با شهرت تاریخی مورد بررسی قرار خواهد گرفت. به هر تقدیر، قدمت آبادی بیش از دو قرن است (فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور، استان خراسان رضوی، ۱۳۸۹: ۱۰۶).

وجه تمایز سده یا سه ده

به دلیل پیوستگی سه آبادی مجاور، به این نام مشهور شده است (فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور، استان خراسان رضوی، ۱۳۸۹: ۱۰۶). این نام در اسناد و در سال‌های مختلف به هر دو صورت و کنار هم نوشته شده است (اسناد خانواده جمشیدیان، سند شماره ۲۱۶۰/۴؛ ساکما، سند شماره ۲۳۸۶۵/۱۶۹/۲۴۰۰). در سند اخیر کاملاً جدا (سه ده) نوشته شده است. در نامه اشرف دولو قوامی، همسر قوام السلطنه به اداره کل عایدات در تاریخ ۱۳۰۶/۲/۱ ش.، قریه سده نوشته‌اند (ساکما، سند شماره ۲۳۸۶۵/۴۴/۲۴۰۰)؛ بنابراین در همه اسنادی که مربوط به سده است هر دو صورت را استفاده کرده‌اند.

موقعیت جغرافیایی

سده در طول جغرافیایی ۵۹ درجه و ۵۳ دقیقه و عرض جغرافیایی ۴۴ درجه و ۵۰ دقیقه قرار دارد. ارتفاع آن از سطح دریا ۸۸۰ متر و در ۳۷ کیلومتری شمال غرب خواف واقع شده است. از امتیازات سده رودخانه دائمی آن است که از ارتفاعات خیرآباد سرچشمه گرفته و در مجاورت

۱. هیئت وزیران در جلسه ۱۴۰۰/۲/۲۲ به پیشنهاد شماره ۱۳۳۳۶۱ تاریخ ۱۳۹۷/۷/۶ وزارت کشور و به استناد ماده (۱۳) قانون تعاریف و ضوابط تقسیمات کشوری - مصوب ۱۳۶۲ - تصویب کرد: روستای سده دهستان بالا خواف بخش سلامی شهرستان خواف استان خراسان رضوی، به شهر تبدیل و به عنوان شهر سده شناخته می‌شود (https://rc.majlis.ir/fa/law/print_version/۱۶۶۰۴۲۸).

شمال آبادی جریان دارد (فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور، استان خراسان رضوی، ۱۳۸۹: ۱۰۶).

سلامی

شهر سلامی که تا دهه هشتاد قریه سلامی بود (ساکما، پرونده ۲۳۸۶۵-۲۴۰۰) به‌عنوان بخش و دهستان سلامی از شهرستان خواف در مختصات جغرافیایی ۵۹ درجه و ۵۸ دقیقه طول شرقی و ۳۴ درجه و ۴۵ دقیقه عرض شمالی قرار دارد. ارتفاع آن از سطح دریا ۱۰۶۰ متر (جعفری، ۱۳۸۲: ۹؛ زنگنه قاسم‌آبادی، ۱۳۷۰: ۲۱۸؛ فرهنگ جغرافیایی ایران "خراسان"، ۱۳۸۰: ۵۶۱) و مساحت آن حدود ۱۶۳ هکتار است^۲. سلامی در سال ۱۳۸۲ به‌عنوان مرکز بخش انتخاب و بخشداری آن ایجاد شد. در سال ۱۳۸۳ ش. این مرکز به‌عنوان منطقه شهری مصوب و دارای شهرداری شد. سلامی در فاصله ۲۰ کیلومتری شمال غرب شهر خواف و در مسیر جاده خواف به تایباد و تربت حیدریه واقع است (فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور، استان خراسان رضوی، ۱۳۸۹: ۹۵؛ زنگنه قاسم‌آبادی، ۱۳۷۰: ۲۱۸).

وجه تسمیه سلامی

روستای پیشین و شهر فعلی سلامی، در منابع تاریخی با نام‌های مختلفی آمده و منابع محلی (احراری رودی، ۱۳۸۴: ۶۲-۶۸ و ۱۰۰-۱۰۲؛ خسروی، ۱۳۶۶: ۱۴۷ و ۳۷۳-۳۸۰؛ زنگنه قاسم‌آبادی، ۱۳۹۳: ۲۱۸-۲۳۵؛ جعفری، ۱۳۸۲: ۱۳-۱۵) به طرق مختلف این نام را مورد بررسی قرار داده‌اند.

۱. این فرهنگ جغرافیایی مختصات جغرافیایی سلامی را ۵۹ درجه و ۵۲ دقیقه و ۵ ثانیه طول جغرافیایی و ۳۴ درجه و ۳۸ دقیقه و ۳۰ ثانیه عرض جغرافیایی نوشته است. فرهنگ مذکور که ترجمه جلد اول از مجموعه پنج‌جلدی (*Gazetteer of Persia*) است در سال ۱۹۱۰م./ ۱۲۸۹ ش. توسط ستاد فرماندهی وزارت جنگ بریتانیا مستقر در هندوستان تهیه و در چاپخانه Monotype دولتی بریتانیا چاپ و با ذکر کلمه Confidential (کاملاً سری) منتشر شده است و فقط در اختیار سفیران، کنسول‌ها و مقامات درجه اول سیاسی و نظامی قرار می‌گرفته است. جلد اول مجموعه، کلیه مناطق خراسان امروزی، استان گلستان، نیمه شرقی استان سمنان و ... را دربر می‌گیرد (فرهنگ جغرافیایی ایران "خراسان"، ۱۳۸۰: ۱۳).

۲. مساحت این اراضی را حدود صد هزار هکتار نوشته‌اند که ۶۵ هزار هکتار مربوط به سلامی و ۳۵ هزار هکتار مربوط به سده بوده است (احراری رودی، ۱۳۸۴: ۶۶-۶۷).

براساس متون تاریخی، سلامی یا سلومک، قبل از ورود اسلام به ایران وجود داشته است؛ تا جایی که کوشک و بند سلامی را متعلق به دوره ساسانیان می‌دانند. سلامی نامی عربی و مشتق شده از کلمه سلام عربی نیست؛ بلکه واژه‌ای فارسی است. شهر زوزن و سلامی در کتب تاریخی همراه هم به‌عنوان آبادی‌های مشهور ولایت خواف آمده است. قدمت این شهر مثل زوزن به دوره اشکانی و سلوکی می‌رسد (احراری رودی، ۱۳۸۴: ۱۰۲).

در *احسن‌التقاسیم* نوشته شده: «خواف، کوچک و مرکز مويز است، نام شهرش سلومک است» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱۲۶). در *مسالك و الممالك* آن را سلومک (اصطخری، ۱۳۷۳: ۲۷۰) و در *صوره‌الارض* در اشاره به نیشابور و شمار آبادی‌های آن، این روستای آباد را سلومک نوشته است (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۹۸).

فارغ از منابع محلی، در اسناد نیز به اسامی مختلف سلامی توجه کرده‌اند. مفتش مالیاتی خراسان و سیستان، میرزا حسنخان، گزارشی^۱ خطاب به پیشکار مالیه خراسان و سیستان و قائنات، در تاریخ ۱۵ تیر تنگوزئیل ۱۳۰۳ ش. تهیه کرده و در قسمت اول، ذیل "وضعیت قریه سلامی" نام سلامی و حدود آن چنین نوشته است: «قریه سلامی که در ازمنه قدیم به اسم سلومیده و بعد متناوباً به اسم سلومیه و بالاخره سلامی شناخته شده از خالصجات انتقالی است. سلامی از طرف شمال محدود است به محال باخرز، از طرف جنوب به رودخانه سنقاب، از طرف

۱. گزارش مذکور از چند جهت قابل توجه است:

- زمان گزارش: در تاریخ ۱۵ تیر ۱۳۰۳ و در زمان مالکیت قوام‌السلطنه نوشته شده است.
- شکل گزارش: این شیوه گزارش‌نویسی در آن تاریخ کم‌نظیر است. اصول گزارش‌نویسی استاندارد و علمی را رعایت کرده است؛ از جمله عنوان، تاریخ، تقسیم‌بندی، تهیه‌کننده، تأییدکننده، موضوع گزارش، گیرنده گزارش، هدف از تهیه گزارش، پاراگراف‌بندی. اگر آیین سجاوندی رعایت می‌شد- که در آن زمان هنوز معمول نبود- نمونه بارز یک گزارش مأموریت مدرن بود.
- روش جمع‌آوری اطلاعات روستا و تحلیل و نتیجه‌گیری از آن‌ها.
- نوشتن موقعیت جغرافیایی سده و سلامی بدون اشاره به دقیقه و درجه و ثانیه.
- به جنگل، باغ‌ها و مراعی اشاره می‌کند که امروز از مقدار آن‌ها به شدت کاسته شده است.
- سیر مالکیت از امیر قلیچ‌خان تا قوام‌السلطنه را روشن می‌کند «قریه سده تقسیم بر شانزده سهم است که یک سهم آن رعیتی و پانزده سهم دیگر اربابی و متعلق به بخش قوام‌السلطنه است» (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۸۱).
- صورت وضعیت اجناس موجود در انبارها (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۸۲).

شرق به اراضی سراب و قصبه‌رود و از طرف مغرب به رودخانه سده و مزرعه سلیمان» (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۷۵).

اهمیت و درآمد سلامی و سده (سه ده) در محتوای نامه‌ای از پرونده فوق به تاریخ ۱۳۰۷/۷/۵ ش. با نمره ۲۹۳۹۱ چنین قابل مشاهده است و طی دستوری از وزارت مالیه به یکی از کارکنان به نام میرزا علی اکبرخان رفیعی^۱ آمده: «نظر به لزوم روشن شدن محاسبه ارباب جمشید با دولت و تعیین میزان قطعی بدهی مشارالیه و تشخیص اقداماتی که از بدو مدیونیت او به دولت تاکنون نسبت به قباله‌ها و املاک مشارالیه به عمل آمده، به موجب این حکم دستور دارید بلافاصله تمام دوسیه‌های موجود در دوایر و شعب مختلفه وزارت مالیه را دایر بر املاک و بدهی ارباب جمشید به دقت مطالعه کرده، خلاصه صریح و روشن هر یک را دایر بر جریان عمل جداگانه تهیه و سپس از روی آن‌ها راپورت کامل و جامع نهایی تنظیم و جهت استحضار وزارتخانه ارسال کنید؛ سپس ضمن تأکید بر بررسی همه پرونده‌ها، شش پرونده یا سابقه را توصیه اکید می‌کند. یکی از آن‌ها: «دوسیه مالیات وصولی سه ده (سده) و سلامی واقع در خراسان» (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۶۲۳۳/۱۹۳) بود. تمایز این دو روستا از املاک دیگر اهمیت املاک و میزان درآمد آن‌ها را در زمان مذکور نشان می‌دهد و به دلیل ارزش املاک و درآمدزا بودن آن‌ها مورد توجه ارباب جمشید صراف و بانکدار یا مباشرین تجارتخانه قرار گرفته بودند.

ارباب جمشید و مالکیت بر سلامی و سده

جمشیدیان فعالیت‌های خود را از سنین پایین در تجارتخانه ارباب‌رستم مهربان در بروجرد شروع کرد. پس از کسب تجربه و ورزیدگی در امر بازرگانی و تجارت به خواست ارباب‌رستم به تهران رفت و به مدت ۷ سال اداره شعبه تجارتخانه ارباب مذکور را در بازار تهران و در سرای مشیرخلوت برعهده گرفت (امینی، ۱۳۸۰: ۹۱، شهرمدان، ۱۳۶۳: ۴۳۳، نمیرانیان، ۱۳۸۲: ۳۶۸). پس از تسویه با ارباب‌مهربان و دریافت انعامی مناسب از ملک و نقد (زارع، بی‌تا: ج ۲، ۱۲۶)،

۱. این کارمند منتظر خدمت که وظیفه تهیه گزارش جامع به او محول شده بود از کارمندان اداره کل عایدات داخلی بوده است. همچنین در دی ماه سال ۱۳۰۷ گزارش جامعی در ۵۵ صفحه خطاب به وزارت مالیه تهیه کرده است (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۷۲۹۹۳/۶۰ تا ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۴۷).

تجارتخانه‌ای را با نام "تجارتخانه جمشیدیان" تأسیس و آن را مرکز فعالیت‌های بازرگانی و صرافی خود قرار داد (نمیریان، ۱۳۸۲: ۳۶۸). آغاز فعالیت مستقل تجارتخانه جمشیدیان به سال ۱۳۱۰ ق. برمی‌گردد. ۲ سال پس از این تاریخ در سال ۱۳۱۲ ق. دو شعبه صرافی و املاک در تجارتخانه‌ی جمشیدیان افتتاح شد (زارع، بی‌تا: ج ۲، ۱۲۳، ۱۲۶ و ۱۲۷).

کار تجارتخانه جمشیدیان به واسطه اعتبار و نفوذی که در بین مردم و درباریان کسب کرده بود، به مدت حدود دو دهه (۱۳۱۲-۱۳۳۱ ق.) رونق بسزایی کسب کرد و در شهرهای مختلف ایران و کشورهای دیگر نمایندگی فعال داشت (جهانشاهی، ۱۳۳۷: ۵۱-۵۲). ارباب جمشید، علاوه بر تجارت، بازرگانی و صرافی، به کارهای ملکداری هم توجه داشت و آن را گسترش داد.

اولین رئیس بخش املاک تجارتخانه، اردشیر زارع بود. سپس شمس‌الدین جلالی ملقب به فطن‌الملک، رئیس اداره ملکی تجارتخانه جمشیدیان بود (عاقلی، ۱۳۹۹: ج ۱، ۲۱۹) که به واسطه فعالیت و مسئولیت امور ملکی تجارتخانه جمشیدیان، اطلاعات ملکی خوبی در خاطرات خود نوشته است؛ هم او به فعالیت‌های غیرتجاری، صرافی و بازرگانی ارباب جمشید، همچون امانت-فروشی و کارپردازی برای حکام ولایات و رسیدگی به امور مالی گمرکی نیز اشاره کرده است (زارع، بی‌تا: ج ۲، ۱۲۶). فلسفه تشکیل شعبه ملکی تجارتخانه جمشیدیان، غیر از سودآور بودن املاک در آن برهه که جهانشاهی (۱۳۳۷: ۵۱) هم به آن تأکید دارد، ضمانت وام‌های کلانی بود که بیشتر وقت‌ها املاک یا عمارت‌هایی را به عنوان تضمین می‌پذیرفت. بیشتر زمین‌هایی که در اختیار تجارتخانه بودند به صورت بیع شرط^۱ واگذار شده بودند (زارع، بی‌تا: ج ۲، ۱۲۶-۱۲۷). وقتی صاحب ملک از عهده ضمانت برنمی‌آمد، املاک به تصاحب تجارتخانه جمشیدیان درمی‌آمد. پس از ورشکستگی تجارتخانه جمشیدیان در سال ۱۳۳۱ ق. یکی از دلایل شکست او را تبدیل نقدینگی بانک به اموال غیر منقول چون املاک می‌دانند (فاتح، ۱۳۰۹: ۳۲۱؛ قدک، ۱۳۸۴: ۲۴۳)؛ این در حالی است که در دوره فعالیت تجارتخانه جمشیدیان طی سال‌های (۱۳۱۲-۱۳۳۰ ق.) خرید املاک، بویژه در تهران از کارهای بازرگانی پرسود به شمار می‌رفت (جهانشاهی، ۱۳۳۷: ۵۱)؛ بنابراین با گسترش فعالیت تجارتخانه، به زودی ارباب جمشید صاحب

۱. فروش کالا با شرط حق فسخ فروشنده در مدتی معین.

املاک پرشمار و اراضی وسیع در تهران و دیگر مناطق کشور شد (تازه، بی‌تا: ۸). در شهرها و روستاهای مختلف خراسان نیز املاکی را خریده بود. سده و سلامی جزو املاک خراسانی ارباب-جمشید بودند. در مجموعه اسناد اهدایی خانواده جمشیدیان، تعداد ۷۹۰ صفحه اسناد مالکیت و خرید و فروش انواع زمین، باغ، مغازه، خانه و روستاهای متعدد وجود دارد. در این مجموعه کثیر که وسعت املاک و مستغلات او را نشان می‌دهد، سندی وجود دارد که نشان می‌دهد ارباب-جمشید در سال ۱۳۲۶ق. سه دانگ سلامی را از سعیدالسلطنه خریداری کرده بود (اسنادخانواده جمشیدیان، فایل ۷، ص ۱۷۰، اسناد: ۱۱ و ۹). غیر از اسناد خانوادگی، گزارش مفصلی در آرشیو ملی ایران موجود است که تاریخ ۱۳۰۷ش. را دارد. نویسنده گزارش، موضوع آن را «املاکی که در رهن بانک شاهی بوده است؛ همچنین معاملاتی که راجع به آن‌ها شده است» نوشته است. بررسی نشان می‌دهد محتوای پرونده غیر از رهن بودن املاک، موضوع‌های مختلفی چون مالکیت سلامی و سده و مقدار مالیات اخذشده در خلال تاریخ‌های مورد بحث را نیز دارد. این اسناد غیر از موضوعات فوق، مالکیت روستاهای مذکور را نیز روشن می‌کند. در صفحه ۲۰ گزارش مربوط، ذیل سلامی خواف نوشته است: «این املاک را ارباب جمشید قبل از تصرف دولت اجاره داده بود. دولت هم از سال ۱۲۹۴ش. اقدام به وصول عایدات آن کرد تا آبان ۱۲۹۷ش. ارباب جمشید در تاریخ ۱۲۹۸ سلامی را به آقای قوام‌السلطنه فروخت و از آن تاریخ تاکنون [۱۳۰۷ش.] در تصرف کارکنان معزی‌الیه است؛ ولی قبالة خریداری قریه مزبور هنوز به‌عنوان وثیقه در نزد آقای خسروخان افخمی ضبط می‌باشد» (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۷۲۹۹۳/۲۰). سندی دیگر وجود دارد و تاریخ آن قبل از تاریخ ۱۳۰۷ش است، سند فوق که تلگرافی است از پیشکار مالیه مشهد به وزارت مالیه در تهران، تاریخ ۸ فروردین ۱۲۹۹ را دارد و نشان می‌دهد: «... سلامی واقع در خواف از لوی‌ئیل تا آخر اسفند یونت ئیل در تصرف اداره مالیه بوده است» (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۳۶)؛ بنابراین اسناد روشن می‌کنند از تاریخ ۱۳۲۶ق. تا ۱۳۳۸ق. صاحبان و اربابان این روستاها چه کسانی بوده‌اند.

پس از روشن شدن وضعیت مالکیت سلامی و سده، مالیات این املاک و مقدار و نحوه وصول و ایصال آن از دیگر موضوعاتی است که اسناد روشن می‌کنند. نامه‌ای دست‌نویس با جوهر آبی، بدون تاریخ و شماره و عنوان وجود دارد و در تأکید بر صحت مالیات مقرر بر ارباب جمشید در

خصوص روستاهای سلامی و سده، اطلاعات بیشتری را در باره مالیات منطقه روشن کرده است. اساساً بیشتر مکاتبات در چند پرونده و با ده‌ها برگ سند که به موضوع سلامی و سده پرداخته‌اند؛ شکایت از میزان مالیات، پاسخ به شکایت‌ها، بررسی درباره مالیات و میزان آن بوده است؛ از جمله سند شماره ۲۲۰ که نوشته است: «قریه سلامی از خالصجات انتقالی است که اخیراً متعلق به ارباب جمشید [بوده است] و پس از تسویه قروض بانک به مشارالیه واگذار [گردید] و فعلاً متعلق به آقای قوام السلطنه می‌باشد» (ساکما، سند شماره ۲۲۰ / ۲۴۰۰۲۳۸۶۵). سپس به شکایت مالکین اشاره کرده است؛ همان دلیلی که ارباب جمشید پس از آنکه سلامی و سده دست به دست شد، اول در قبال بدهی ارباب جمشید بانک آن را تصاحب کرد و بعد دولت با قبول و تعهد پرداخت قرض‌های ارباب جمشید، اداره امور آن را به دست گرفت و بعد به قوام السلطنه واگذار شد. میزان مالیات مقرر در دوره مالکیت قوام که نسبت به دوره ارباب جمشید کاهش داشته است، موجب طرح شکایت ارباب جمشید شده بود: «... نظر به شکایتی که مالکین از کسر عمل آنجا می‌نمودند در زمان تملک آقای قوام السلطنه بدون اینکه به فرمان انتقال مراجعه و معلوم شود قریه مزبوره مشمول کدام یک از مواد تصویب نامه است، به استناد داشتن سابقه شکایت قبل از ثور اودئیل مالیات آنجا حسب الحکم نمره ۱۱۴۷۶ [تاریخ ۱۹ مرداد ۱۳۰۰] از قرار نصف عایدات متوسطه سه سال اخیر مقرر گردید. بعد که موضوع تسویه حساب ارباب جمشید به میان آمده [است] مشارالیه تقاضا نموده است مالیات سنوات مالکیت او هم از قرار نصف عایدات محسوب شود» (ساکما، سند شماره ۲۲۰ / ۲۴۰۰۲۳۸۶۵). این نامه دلیل ورود مجدد ارباب جمشید به موضوع سلامی و سده را معلوم می‌کند؛ چون در این تاریخ املاک ارباب جمشید در توقیف دولت بود. در واقع اعتراض به میزان مالیات مقرر به املاک سده و سلامی در دوره مالکیت و اربابی قوام - السلطنه بوده است: «... حال که فرمان انتقال به دست آمده است، معلوم می‌شود قریه سلامی چون دارای تسعیر^۱ فرمانی است تنصیف عایدات آنجا اساساً مورد نداشته و باید ماده اول تصویب نامه

۱. تسعیر به معنی بها و ارزش چیزی را تعیین کردن یا نرخ گذاشتن است. نمایندگان مجلس شورای ملی در روز سه شنبه ۵ فروردین ۱۲۸۶ درباره تسعیر جنس مذاکراتی داشتند؛ از جمله میرزا حسین حبیب از نارضایتی مردم الموت سخن گفته است: «... ارباب ما جنس را با دیوان تسعیر کرده، چهار تومان و خرواری ۲۰ تومان می‌فروشند». وثوق الدوله هم می‌گوید: «... این مسئله تسعیر جنس خیلی عمل غلطی است. گمانم این است که کسی تردیدی در موقوفی آن نداشته باشد». در نهایت تصویب می‌کنند: «تسعیر جنس دیوانی از سال ۱۲۸۶ ش. موقوف باشد».

را درباره آن مشمول داشت» (ساکما، سند شماره ۲۳۸۶۵/۲۲۰، ۲۴۰۰). از همین اسناد نوع رفتار متفاوت مأموران و تبعیض مقدار مالیاتی قابل درک است.

چیزی که هست و از فحوای اسناد استنباط می‌شود، اسناد و مدارک در ادارات از نظم و انضباط خاصی برخوردار نبودند و تنظیم اسناد براساس موضوع پرونده‌ها در ادارات، بویژه شهرستان‌ها مطلوب نبوده است. در این اسناد برای دریافت سوابق مالیاتی افراد و املاک، مرتب درخواست سوابق شده است. خیلی جواب روشنی هم دریافت نمی‌شود. مصداق این نظر، نامه ارباب جمشید به ریاست کل مالیات مستقیم است که در آن مقدار مالیات چند روستا از جمله سلامی و سده در خراسان را درخواست کرده‌است: «که سابقاً ملک حقیر بوده در باب تعیین مالیات آن دو نقطه تقاضا کرده بودم و گویا تعیین و معلوم شده است، متمنی هستم صورت آن را به حقیر مرحمت فرمایید» (ساکما، سند شماره ۲۳۸۶۵/۱۷۵، ۲۴۰۰). به نظر در ایران دوره قاجار تحولات و سیر قوانین مالیات‌بردرآمد نامنظم بوده و گاهی هم سیر قهقراپی داشته است (هروی، ۱۳۳۳: ۱)؛ نمونه‌اش تفاوت میزان مالیات از یک ملک یا روستایی در زمان ارباب جمشید و زمان قوام‌السلطنه است. در سندی دیگر و در حاشیه آن نوشته است: «از زمان تصرف ارباب جمشید چیزی باقی نیست؛ ولی راجع به سلامی، چون در دوسیه امر سنوات تصرف ارباب جمشید و بقایای قریه سلامی معلوم نشد؛ لذا از مالیه محل استعلام گردد» (ساکما، سند شماره ۲۳۸۶۵/۱۷، ۲۴۰۰). به این دلایل است که کتاب *تاریخ تطور سیستم مالیاتی* از قول شوستر نوشته است: «در این دوره، دولت به کلی از مآخذ کل صحیح مالیات هر محل که در عرض سال چه باید وصول شود، بی‌اطلاع می‌باشد» (احمدی، ۱۳۵۰: ۱۰۹). عیسوی (۱۳۶۹: ۵۲۶) هم در بحث مالیه و مالیه عمومی، «سیستم درآمد عمومی ایران را، نظیر جوامع ماقبل صنعتی همراه با تاریخ طولانی و پرماجرا، بسیار پیچیده و متغیر نوشته است»؛ بنابراین در اسناد موجود از بایگانی‌های ادارات و مکاتبات دولتی، چنین مکاتبات و بی‌نظمی در امور مالیاتی مشهود و بارها تکرار شده است و نوعی پریشانی در امور ملکی و مالیاتی را نشان می‌دهد. با این حال مراجعه به آرشیوها و مراکز اسنادی است که خلاءهای اطلاعاتی منابع تاریخی، بویژه تاریخ‌های محلی را پوشش می‌دهد و تکمیل می‌کند.

مجموع اطلاعاتی که از اسناد استنباط می‌شود، نشان می‌دهد اسناد مالکیت املاک سده و سلامی به‌عنوان وثیقه در اختیار بانک بوده است. صفحه ۴ گزارش مفصلی که در سال ۱۳۰۷ ش. تهیه شده است (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۷۲۹۹۳)، حساب و کتاب ارباب جمشید یا طبق اسناد "محاسبات ارباب جمشید" و بررسی دین و مطالبات از دولت یا افراد متفرقه و قرض او به افراد مختلف، از جمله بانک‌های شاهی و استقرای را نوشته است. در قسمت دوم گزارش مذکور ذیل "قروض ارباب جمشید به بانک شاهی"، مسیو للو، خزانه‌دار کل به تاریخ ۳۱ آبان ۱۲۹۳ گزارشی از بدهی ارباب جمشید داده است و از میزان وامی که دریافت کرده، نوشته است. طبق این گزارش در تاریخ ۲۰ سپتامبر ۱۹۱۲ مبلغ ۱۸۰۴۶۳۶۸۰ قران به بانک شاهی مقروض می‌شود. در مقابل این قرض و ربح شش درصدی آن، ارباب جمشید قبالة‌های املاک زیادی، از جمله سلامی خواف را به مبلغ ۴۰۰۰۰۰ قران به وثیقه گذاشته بود (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۷۲۹۹۳/۴).

ویژگی‌ها و امتیازات سلامی وسده

جاذبیت‌های این دو شهر امروزه به لطف تکنولوژی و فعالیت‌های گروه‌های گردشگری و دوستداران آن منطقه برای علاقه‌مندان به‌راحتی قابل دست‌یابی و در معرض دید قرار دارد. کافی است نام این دو منطقه در فضای مجازی جست‌وجو شود. از شعر ایرج میرزا «گفتگوی از قوام- السلطنه مالک سلامی وسده با پیشکارش» تا عکس‌های زیبای سد سلامی، قابل دست‌یابی است. از آنجا که این مقاله در صدد بررسی ویژگی‌های مذکور براساس اسناد و مدارک تازه‌یاب آرشیوی و اسناد خانواده جمشیدیان است، اهمیت این اطلاعات زمانی نمایان می‌شود که اسناد و مکاتبات ادارات مختلف، برای مالیات و دریافت آن و سایر موضوعات مربوط به منطقه مورد بررسی قرار گیرد و ویژگی‌های اقتصادی این دو روستا هم در بحث مقدار مالیات دریافت‌شده یا مورد انتظار از اسناد و یادداشت‌های مکاتبه‌شده، استنباط می‌شود؛ از آن جمله نامه‌ای است که نشان می‌دهد سلامی از خالصجات انتقالی است و مدتی در اختیار ارباب جمشید بوده است: «... و چند سال قبل دولت در مقابل طلب بانک ضبط و پس از تسویه قروض بانک به مشارالیه واگذار و فعلاً متعلق به آقای قوام‌السلطنه می‌باشد» (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۲۲۰). در دوره قوام طی حکمی با شماره ۱۴۷۶ و تاریخ ۱۹ مرداد ۱۳۰۰ از قرار نصف عایدات متوسطه سه‌ساله را در دو هزار

تومان نقد تشخیص و دستور وصول داده است (همان). ارباب جمشید از مقدار مالیات آگاه شده و تقاضا می‌دهد: «مالیات سنوات مالکیت او هم از قرار نصف عایدات محسوب شود»^۱ (ساکما، پرونده ۲۳۸۶۵/۲۴۰۰). این اعتراض و شکایت، نامه‌نگاری‌های متعددی را به دنبال داشته است. اساساً عنوان پرونده ۳۱۳ برگی: «شکایت قوام‌السلطنه و ارباب جمشید از بالابودن مالیات املاک آن‌ها و مکاتبات وزارت مالیه در این خصوص» حکایت دارد (ساکما، سند شماره ۱/۲۳۸۶۵/۲۴۰۰). برای پایان دادن به این شکایت‌ها و مهم‌تر از همه وصول مالیات سلامی و سده، از ماک کوماک^۲ رئیس اداره عایدات خراسان و سیستم دربار مالیات، مقدار آن سؤال می‌شود. در تلگرافی از مشهد به تهران، خطاب به میلسپو می‌نویسد: «اولاً تاکنون از بقایا و مالیات تنگوزئیل سلامی وسده چیزی وصول نشده، محصول آنجا توقیف است. ثانیاً میزان عواید ۱۳۰۲ [ش.م] معلوم نیست، به‌خصوص امسال با نظارت مالیه برداشت می‌شود و میزان عواید حقیقی را به عرض می‌رساند» (ساکما، سند شماره ۳۹/۲۳۸۶۵/۲۴۰۰). در توضیح بیشتر و برای توجیه لزوم دریافت همه مالیات مقرر از حاصلخیزی و مرغوبیت سلامی و سده می‌نویسد: «که سلامی و سده از املاک مرغوب [است] و مطابق تعهدنامه [باید] آقای قوام‌السلطنه منال دیوانی را تماماً بپردازد» (ساکما، پرونده ۲۳۸۶۵/۲۴۰۰)؛ بنابراین درحالی‌که ارباب جمشید به دنبال ممری برای کاهش بار بدهی خود بوده است و انتظار داشت مثل دوره اربابی قوام‌السلطنه مالیات دوره او هم محاسبه شود، مأمورین مالیاتی هم بر موقعیت ممتاز منطقه تأکید و بردرآمد خوب آن‌ها اشاره کرده‌اند و از لزوم اخذ تمامی مالیات مقرر نوشته‌اند. این است که باز تلگرافی از مشهد به تهران، نمره قبض ۲۷۱۲۹ نمره تلگراف ۶۸ به تاریخ ۷ مهر ۱۳۰۳ نوشته‌اند و خطاب به وزارت مالیه درباره سلامی و سده باز از استعداد و حاصلخیزی آن‌ها می‌نویسد: «... به عقیده این اداره، املاک مزبور استعداد پرداخت

۱. ارباب جمشید که دارای ثروت زیاد و املاک گسترده در ایران دوره قاجار بود و تجارتخانه او هم دارای اعتبار و مورد وثوق اکثر بزرگان و درباریان و علما بود. حجم معاملات او گسترده و صرافخانه جمشیدی را در پاره‌ای منابع، بانک جمشیدی نوشته‌اند. صاحب چنان ثروت و شهری پس از انقلاب مشروطیت و اوضاع نابسامان سیاسی و اقتصادی حاکم بر ایران پس از جنگ جهانی اول، به ویژه رقابت ناسالم بانک شاهنشاهی انگلیس و بانک استقراضی روسیه و دلایل دیگر، ورشکست شد و اموال و املاک تجارتخانه جمشیدیان را دولت در قبال تعهد پرداخت قرض‌های ارباب جمشید به بانک‌ها و افراد دیگر ضبط کرد. پس از آن، ارباب جمشید از هر ملک یا طلبی که امکان درآمدی از آن می‌رفت با دستگاه‌های دولتی مکاتبه می‌کرد. طرح موضوع املاک سلامی هم در این راستا و با انتظار محاسبه مجدد مالیات و دریافت مابه‌التفاوت صورت گرفته بود.

تمام منال تعیین شده را دارند و مالیات آن‌ها زیاد بسته نشده است» (ساکما، سند شماره ۴۰ و ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۳۰۶).

اسناد، یکی از موثق‌ترین و بی‌طرفانه‌ترین منابع پژوهشی هستند؛ در نتیجه این اسناد و پیشینه‌های مالیاتی درباره ارباب جمشید و هرکس یا موضوعی، بی‌طرفانه تاریخ اقتصادی و فرهنگی و دیگر مسائل ناروشن منطقه را منعکس می‌کنند. اسناد برای انجام امری اداری در زمان رویداد نوشته شده‌اند و نویسندگان بدون آگاهی از نقش و تأثیر آن در آینده، اطلاعاتی را تولید کرده است. درواقع نویسندگان هر یک از نامه‌ها، کار اداری خود را انجام می‌داده‌اند و در تولید آن‌ها هیچ حب و بغضی، جز وظایف اداری دخالت نداشته است. بدین لحاظ این اطلاعات خام و دست اول، مکمل اطلاعات سایر منابع بوده و با مقایسه اطلاعات منابع مختلف، روشنگر بسیاری از مسائل منطقه خواهد بود.

در پاسخ به کاهش مالیات و توضیح دلایل آن، گزارشگر به دفاع از مقدار مالیات پرداخته، دلیل آن را حاصلخیزی اراضی سده و سلامی نوشته است: «... سلامی و سده دارای اراضی حاصلخیز و وضعیت و موقعیت مرغوبی است که در صورت مزید توجه مالک و داشتن آب، استعداد پرداخت مقدار تعیین شده را خواهد داشت» (ساکما، سند شماره ۲۳/۲۴۰۰۲۳۸۶۵) و البته راه‌هایی برای تأمین آب پیشنهاد می‌دهد که لازمه آن صرف هزینه زیاد بود که در زمان مورد نظر، منطقه فاقد چنین بودجه‌ای بوده است.

در تاریخ ۱۷ دی ۱۳۰۲ میرزا حسن خان، مفتش اداره مالیه ایالتی به منظور تعیین میزان عایدات و تحقیق از استعداد و ظرفیت‌های سلامی و سده به خواف اعزام شده بود. تا اوایل ۱۳۰۳ ش. و نزدیک به برداشت محصول آن سال در سلامی و سده اقامت کرده بود. قبل از اینکه محصول تحت نظر و مراقبت مفتش جمع‌آوری شود، برای انجام مأموریت دیگری به تربت حیدریه احضار می‌شود. مأمور مذکور گزارشی از نتیجه رسیدگی، مطالعه و مشاهدات خود نوشته بود (ساکما، سند شماره ۴۶ و ۲۳/۲۴۰۰۲۳۸۶۵).^۱ در گزارش مذکور سلامی از حیث موقعیت و آب و هوا جزو

۱. گزارشی که میرزا حسن خان مفتش «مفتش مالیه ایالتی» در ۱۵ تیر ۱۳۰۳ و خطاب به «پیشکاری کل ملیه خراسان، سیستان، قائنات» ارائه داده است، درباره سلامی و سده در سال ۱۳۰۳ ش. بوده است. گزارش مذکور هم از لحاظ ظاهری، هم محتوایی، گزارشی جامع و مانع از لحاظ گزارش نویسی تلقی می‌شود. از لحاظ ظاهری گزارش را به ۴ قسمت تقسیم کرده

نقاط گرمسیر محسوب است و هوای آن برای تربیت محصولات گرمسیری بی‌اندازه مساعد توصیف شده است (ساکما، سند شماره ۲۳۸۶۵/۷۲ تا ۲۴۰۰). در سندی دیگر و ذیل «کیفیت اراضی» به توصیف استعداد اراضی سلامی پرداخته و نوشته است که اراضی سلامی از هر حیث برای زراعت مرغوب و شایسته است. این قریه تقریباً دارای چهار فرسخ اراضی دایر و قابل کشت و زرع است که می‌توان به ده آیش کاشت. اراضی مزبور مسطح و زحمات زارعین را از حیث مرز بستن جهت آبیاری بی‌اندازه تخفیف داده است (ساکما، سند شماره ۶۶ تا ۲۳۸۶۵/۹۰ تا ۲۴۰۰). اراضی اطراف قلعه^۱، به ملاحظه ابنیه مخروبه قدیمه دارای رشوه^۲ و کود زیاد برای اقسام زراعت مستعد است. اساساً اراضی سلامی از هیچ حیث نواقصی ندارد و همان استعداد زمین است که این محصول به‌دست می‌آید. زارعین در رشوه و سایر تدابیر معموله به هیچ وجه زحمتی ندارند (ساکما، سند شماره ۲۳۸۶۵/۶۷ تا ۲۴۰۰).

گزارشگر، اطلاعات دست اولی را در ذیل سده، همچنین، درباره زمین‌های زراعی، آب سده، جنگل و مراتع آن داده است. با این تأکید که قریه سده از حیث موقعیت و تأثیر آب و هوا، مشابه سلامی است. منبع آب سده، آب کوه است که به‌طور دائمی جاری و از این حیث به سلامی ترجیح دارد (ساکما، سند شماره ۲۳۸۶۵/۷۲ تا ۲۴۰۰). در ذیل مطالعات راجع به استعداد زراعتی قریه سده، منال خالصگی و مالیات رعیتی، بخشی دیگر از استعدادها و ظرفیت‌های سده را نوشته است: «... نظر به اینکه قریه سده از حیث آب مطمئن‌تر و در موقع نسق^۳ از این بابت در مضیقه

و با یک خاتمه و ضمیمه پایان داده است. هر قسمت را به قسمت‌های مختلف تقسیم کرده و ذیل هر کدام توضیحات دقیق و درستی که از مشاهدات خود، تحقیقات میدانی، گفتگو با افراد محلی و کسب اطلاع از ادارات به دست آورده، ارائه داده است. درنهایت ذیل «خاتمه» «پیشنهادهای در موضوع مالیات سلامی و سده» را ارائه داده است. در آخر ضمیمه‌ای هم دارد. در تاریخ مورد بحث یعنی یکصد سال پیش چنین جامعیتی در گزارش‌نویسی کمتر سراغ داریم. همچون یک فرد دانشگاهی و تحصیل کرده و روشمند گزارش را ارائه کرده است. برای آگاهی از پختگی گزارش، قسمت اول و دوم که به سلامی و سده جداگانه پرداخته است، هر قسمت خود نیز زیر مجموعه‌هایی دارد که بر اساس آن مطالب را گزارش داده است که در اینجا تقسیم‌بندی سلامی را عیناً می‌آورم؛ قسمت اول: ۱. وضعیت قریه سلامی، ۲. توضیحات راجع به عایدات سنه ماضیه، ۳. توضیحات راجع به عواید سنوات گذشته و ۴. مطالعات راجع به استعداد زراعتی منال خالصگی و مالیات رعیتی (ساکما، سند شماره ۶۶ تا ۲۳۸۶۵/۹۰ تا ۲۴۰۰).

۱. همان کوشک سلامی است.

۲. rashveh: کود، آنچه به زمین دهند تا قوت گیرد.

۳. نسق از نظر اصطلاح، عبارت است از حق کشاورزی برای کشت روی زمینی که مالک آن دیگری است.

نیست، استعداد زراعت مهمی را دارد و اگر ضبط و ربط آنجا تحت سرپرستی شخص با کفایت امینی باشد، ممکن است محصول عمده از آنجا برداشت نمود» (ساکما، سند شماره ۸۱/ ۲۳۸۶۵/ ۲۴۰۰).

اسناد موجود، همچنین منابع محلی، آب کافی، زمین مرغوب، هوای مساعد و مردم زحمت کش و قانع این دو منطقه را از امتیازات منطقه شمرده‌اند و براساس این امتیازات، منطقه سلامی و سده را آماده بهره‌برداری و تولید محصولات گرمسیری گزارش کرده‌اند؛ امتیازاتی که ارباب جمشید، قوام‌السلطنه و دیگر ملاکان، زمین‌داران و اربابان را برای داشتن آن املاک ترغیب می‌کرد و این یکی از دلایل خریداری و توجه صراف بزرگ به املاک منطقه است. هر جا که ملک مرغوب و آب کافی باشد پس درآمد خوب و سودآوری خواهد داشت. چیزی که یک صراف و تاجر دنبال آن بوده و هست.

حق آب سلامی

اهمیت آب و ارزش حیاتی آن، بویژه در مناطقی مثل خراسان، بررسی موضوع آب و حق و حقوق مترتب بر آن در دو منطقه سده و سلامی را ضروری می‌نماید. اسناد مورد استفاده در این مقاله، نشان می‌دهد آب رودخانه‌ای که از سده گذشته و مزارع سلامی را مشروب می‌کرد، از نظر مقدار و میزان استفاده، مورد اختلاف و نزاع اهالی بوده است. استشهادهای موجود از افرادی که در سال ۱۳۲۸ ق. نامشان نوشته شده، چنین حکایت می‌کند که از ایشان خواسته شده است درباره حق آب سلامی از رودخانه سده اظهار نظر کنند. نامه متقدم، نامه‌ای است رسمی و دولتی به تاریخ ۲۵ ربیع‌الاول ۱۳۲۵ ق. نمره ۳۴۳ با مهر و امضای نجدالسلطنه و خطاب به حکومت خواف.

قبل از طرح نامه باید بدانیم علل توجه و دخالت مسئولین حکومت در قضایای حق آب و مسائلی از این دست، متأثر از کاهش تولید محصول و در نتیجه کاهش درآمد مالیاتی بوده است (ساکما، سند شماره ۱۶ و ۱۷/ ۲۳۸۶۵/ ۲۴۰۰). نامه دستوری نجدالسلطنه به حکومت خواف عبارت است از: «حکومت خواف، به موجب دستخط صادره از مقام منبع ایالت جلیله مورخه ۱۵ حمل مطابق ۲۴ شهر جاری، یک ثلث از آب رودخانه سده همیشه اوقات به سلامی می‌رفته و حق سلامی است؛ مع هذا حکومت خواف باید کماکان یک ثلث آب مزبور را قدغن نماید که اهالی سده مانع نشده به سلامی برود که باعث نقصان به زراعت آنجا نشود و بتوانند از عهده یک هزار و ده خروار جنس

مالیات آنجا [برآمده] یا مبلغی نقد بپردازند، نجدالسلطنه» (اسناد خانواده جمشیدیان، سند شماره ۲۱۶۰/۴).

سه سال پس از نامه فوق، دو استشهادیه مربوط بهسال ۱۳۲۸ ق. نشان می‌دهد اختلافات حل نشده است؛ اولی با این مضمون که: «خدمت جنابان... جناب حاجی عبدالحسین آخوند و جناب مستطاب حاجی علی‌اکبر انیس‌التجار و جناب مستطاب حاجی آقا محمد و جناب حاجی محمدابراهیم زحمت داده عرض می‌شود معین فرمایند در زمانی که حضرت اجل اکرم آقای سعیدالسلطنه آمدند به خراسان و خوف و سلامی را با شماها در گفتگوی اجاره بودند آیا ثلث آب رودخانه سده که مشهور به [ناخوانا] است متعلق به سلامی بوده است یا خیر. دو کلمه اطلاع و شهادت خودتان را مرقوم فرمائید که محل حاجت است. عندالله و عندالرسول ضایع نخواهد شد. فی شهر صفر ۱۳۲۸» (اسناد خانواده جمشیدیان، سند شماره ۲۱۶۰/۳). افراد مذکور در اول نامه و در حاشیه، موضوع حق‌آبه سلامی را نوشته و مهر کرده‌اند. استشهادیه بعدی با همان متن قبلی و خطاب به آقای حاجی آخوند، به تاریخ صفر ۱۳۲۸ ق. نوشته شده‌است و حاشیه آن ممه‌ور به مهر علما و مطلعین است. این فقره شکایت سده‌ای‌ها از سلامی بوده که آب را زیادی استفاده کرده‌اند و به سهم خود قانع نیستند (اسناد خانواده جمشیدیان، سند شماره ۲۱۶۰/۱).

به همین صورت نامه‌نگاری و جمع استشهادیه با تأیید علما و بزرگان وجود دارد. بعضاً سلامی‌ها از سده‌ای‌ها شکایت می‌کنند و بعضی موقع سده‌ای‌ها از سلامی‌ها که «... حضرات سلامیه‌ای از حق‌آبه خود زیادی می‌برند و جناب مستطاب، [شخص] امینی از طرف خودتان معین نموده عازم رودخانه در سر^۱ قرارداد که آب رودخانه را مقسم نمودند که طرفین از حق یکدیگر اجحاف نمایند...» (اسناد خانواده جمشیدیان، سند شماره ۲۱۵۸/۲).

این مکاتبات و شکایات به مرکز و ایالت هم رسیده بود. نامه‌ای با سربرگ وزارت داخله و ایالت خراسان و سیستان که تاریخ ۱۵ فروردین ۱۲۸۹ مطابق با ۲۴ ربیع‌الاول ۱۳۲۸ و مهر رکن‌الدوله را دارد، خطاب به حکومت خوف و حالت دستور دارد: «به‌موجب یک طغرا استشهاد و ممه‌ور به مهر علما و اعیان و مطلعین اهالی خوف و کسانی که در خوف حکومت کرده‌اند، یک ثلث از آب

۱. به نظر در مکان یا محل تقسیم آب که قرار می‌گذاشتند و آب را تنظیم و بر اساس آن عمل می‌کردند.

رودخانه سده همیشه اوقات به قریه سلامی می‌رفته و حق سلامی است و غیره متعرض نشوند و به سلامت آب مزبور به سلامی برود که موجب نقصان [مالیات] سلامی نشود» (اسناد خانواده جمشیدیان، سند شماره ۲۱۶۰).

سرانجام گزارش میرزا حسن خان مفتش مالیه ایالتی در ۱۵ تیر ۱۳۰۳، خطاب به پیشکاری کل مالیه خراسان و سیستان و قائنات، سهم هر طرف را به صورت قطعی مشخص کرده‌است. ضمن اینکه منبع آب، بند سلامی، قنات‌های سلامی و نواقص و ایرادات آن‌ها به دقت توضیح داده شده‌است (ساکما، سند شماره ۲۳۸۶۵/۶۶: ۲۴۰۰). غیر از آب، بند و قنوات مذکور «قریه سلامی ذی حق است که در برج جوزا^۱ یک ثلث از آب سده بگیرد و این ترتیب مطابق رسوم و قراردادهای قدیمه مابین این دو ملک معمول بود و حق ثابت لایتغیری است که در کلیه قبالات و نوشتجات سلامی مقید و مصرح است» (ساکما، سند شماره ۲۳۸۶۵/۶۷: ۲۴۰۰).

درآمد و مالیات سلامی و سده طی سال‌های مورد بحث

نظام اقتصاد سنتی دوره قاجار، منابع درآمدی محدودی داشت. منابع مهم عایدات دولت ایران عبارت از وجوه نقدی و جنسی بود که از طرق مختلف عاید خزانه یا دیوان می‌شد. اقتصاد کشور بر پایه مالیات مستقیم و غیرمستقیم استوار بود (احمدی، ۱۳۵۰: ۱۰۸). درآمدهای دیگر دولت‌های قاجاری؛ به مالیات بر تجارت و بازرگانی و گمرکات کشور وابسته بود. مالیات بر اراضی و تولیدات یکی از منابع عمده درآمد اقتصاد دوره قاجار بود. غیر از درآمد گمرکات که درحقیقت در رهن قروض خارجی بود، منابع دیگری هم از قبیل پست و تلگراف، تذکره، رسومات، تریاک، ذبایح و غیره وجود داشت؛ ولی درآمد از این منابع اهمیت زیادی نداشت و غالباً تکافوی حقوق اداری را که مأمور وصول آن بودند نمی‌کرد (شوستر، ۱۳۶۲: ۱۵).

ارباب جمشید که در کنار امور صرافی، در املاک و ملک‌داری هم فعالیت داشت، دارای املاک بزرگ و وسیعی در تهران و ایالت‌ها و شهرهای مختلف بود؛ از جمله در مناطق یاخچی‌آباد، امیرآباد،

شمس‌آباد، باغ نظمیه، یخچال‌های شخصی و قنات‌های صفرآباد، قنات وزیری، باغ دکاکین پرنس- دادیان قلهک در تهران و قریه عزیزآباد کرمان، قریه‌های رامشان، خروان و سوس قزوین، آلماجیق قوچان، سلامی و سده خراسان و نقاط دیگر (ساکما، سند شماره ۱۶ و ۲۵/۲۴۰۰۷۲۹۹۳). این حجم از املاک و گردش مالی تجارتخانه جمشیدیان، ارباب جمشید را یکی از پرداخت‌کنندگان اصلی مالیات دوره قاجاری کرده بود.

در بخش دوم اسناد مورد بررسی، ذیل سده و سلامی، «قروض ارباب جمشید به بانک شاهی» مطرح شده است. مطابق گزارش شماره ۲۱۶۵۷ مورخه ۳۱ آبان ۱۲۹۳ خزانه‌دار کل (مسیو لئو)، ارباب جمشید با بانک شاهنشاهی حساب جاری داشته که در ۲۰ مارس ۱۲۹۱/۱۹۱۲ ش. / ۱۳۳۰ ق. مبلغ ۹۵-۱۵۸۰۶۰ قران بدان بانک مقروض بود. شش ماه پس از این تاریخ، بانک علاوه بر مبلغ مذکور، ۹۴۴۰۰۰ قران اعتبار به ارباب داده و نهایتاً در ۲۰ سپتامبر ۱۹۱۲ مبلغ ۸۰-۱۸۰۴۶۳۶ قران به بانک شاهی مقروض می‌شود. فرع یا ربح مبلغ دریافتی بانک از ارباب از قرار صدی شش بوده است که در مقابل این قرض، ارباب جمشید قبالات املای را وثیقه قرار داده بود. بانک شاهی ۱۰ مورد ملک را، از جمله سلامی خواف که در قبال ۴۰۰۰۰۰ قران در وثیقه بود، با مبالغ آن‌ها نوشته است (ساکما، سند شماره ۷/۲۴۰۰۷۲۹۹۳) پس از اینکه سلامی در وثیقه بانک شاهی قرار گرفت و مرنارد تعهد پرداخت آن‌ها را به عنوان خزانه‌دار کشور پذیرفت و بر اساس محتوای نامه‌ها مسئولیت پرداخت آن را به گردن دولت گذاشت (ساکما، سند شماره ۵/۲۴۰۰۷۲۹۹۳) پای دولت به مالیه و مالیات سلامی و سده باز شد. به این دلیل که قرض ارباب جمشید و پرداخت آن را که از سال ۱۲۹۱ ش. / ۱۳۳۱ ق. ورشکست شد، خزانه‌دار متعهد شده بود؛ این در حالی بود که املاک روستاهایی چون سلامی تا سال ۱۲۹۷ ش. در اختیار ارباب جمشید ماند و تا قبل از تصرف مجدد دولت، اداره امور آن املاک با ارباب جمشید بود و مباشرین او آن‌ها را اجاره داده بودند. «... دولت از سنه توشقان‌نیل اقدام به وصول عایدات آن نمود تا میزان یونت نیل ۱۲۹۷ ش. که سلامی را ارباب جمشید به قوام السلطنه فروخته. از آن تاریخ تاکنون [۱۳۰۷ ش.] در تصرف کارکنان معزی‌الیه (قوام السلطنه) است» (ساکما، سند شماره ۲۳/۲۴۰۰۷۲۹۹۳).

در تلگراف پیشکار مالیه خراسان از مشهد به وزارت مالیه تهران به نمره ۱۳۰۷۵ و به تاریخ ۸ فروردین ۱۲۹۹ ش. گزارش شده است که: «... سلامی واقع^۱ در خوف از لوی‌ئیل تا آخر اسفند یونت‌ئیل که به واسطه تقبل بدهی‌های ارباب جمشید در تصرف اداره مالیه بوده است، بابت مال‌الاجاره سه ساله بعد از وضع سالی، صد تومان خرج قنات، یازده هزار و چهارصد تومان وصول شد، هفت هزار و هشتصد تومان باقی مانده است» (ساکما، سند شماره ۲۳۸۶۵/۳۶، ۲۴۰۰). پیرو سند مذکور و در تاریخ ۱۹ فروردین ۱۲۹۹ با نمره ۴۲۷۷، مجدداً گزارش پیشکار مالیه خراسان موضوع مذکور را تأیید کرده و علت عدم وصول را بهانه جویی‌های مستاجرین ارباب جمشید عنوان کرده بود؛ «اینکه آقایان امین‌التجار و وکیل‌التجار به عذر نرسیدن آب سده و غارت سلامی ئیلان-ئیل و خشکسالی سنه مزبور، مدعی هستند نکث عمده در محصول به هم رسیده و خسارات زیاد به ایشان وارد شده است و به این واسطه تقاضای تخفیف می‌نمایند. در حالی که موافق اجاره به هیچ عنوان حق تقاضای تخفیف ندارند» (ساکما، سند شماره ۲۳۸۶۵/۹۲، ۲۴۰۰). قوانین مالیاتی موجود بین دولت و صاحبان املاک چنین ایجاب می‌کرد که حتی در مواردی هم که به علت خشکسالی یا بروز آفات ارضی و سماوی، خساراتی متوجه محصول ده و یا بلوک می‌شد، جز در مواردی که قسمت اعظم محصول از بین می‌رفت، پرداخت مالیات مقطوع و اجباری بود (شوستر، ۱۳۶۲: ۱۲). مکاتبات کماکان ادامه پیدا کرد و طرفین به خواسته‌های خود اصرار ورزیدند. در تاریخ ۵ فروردین ۱۳۰۱ با شماره ۱۳۲۵۲، از نامه‌دایره وصول اداره کل مالیات مستقیم به اداره مالیه خراسان استنباط می‌شود: «در تعقیب نامه مورخه ۱۹ مرداد سنه ماضیه تخاقوی‌ئیل، راجع به تقاضای مالیاتی قریه سلامی و سده ... تا آن موقع و در اجرای حکم نمره فوق از آن اداره راپورت به وزارت مالیه نرسیده بود؛ معلوم نیست در تسویه عمل مالیاتی آنجا چه اقدامی نموده‌اید. به هر جهت چون فعلاً ارباب جمشید مالک سابق قراء مزبور^۳ تقاضا دارد در مرکز بدهی خود را تسویه و تفریغ نماید، لازم است صورتی از عایدات سه ساله املاک مزبور که در تصرف ارباب-جمشید بوده است، صریحاً تهیه و به مرکز ارسال دارید تا در تسویه عمل مالیاتی آنجا از روی

۱. در همه اسناد کلمه واقعه نوشته‌اند.

۲. در اکثر نامه‌ها هر دو شکل تصفیه و تسویه را نوشته‌اند.

۳. در سند «مزبوره» نوشته‌اند.

بصیرت اقدام شود» (ساکما، سند شماره ۲۳۸۶۵/۱۸۴/۲۴۰۰). در پاسخ به نامه فوق، پیشکار مالیه خراسان در تاریخ ۳۰ فروردین ۱۳۰۱ با شماره ۱۱۹۷ خطاب به اداره کل مالیات مستقیم می‌نویسد: «راجع به قراء خالصه انتقالی سلامی و سده محترماً معروض می‌دارد، اولاً قریه سلامی در سنوات لوی‌ئیل، ئیلان‌ئیل و یونت‌ئیل از طرف ارباب‌جمشید به اجاره حاجی امین‌التجار و وکیل‌التجار تربیتی داده شده بود و مشارالیهما مالیات آنجا را وصول کرده‌اند؛ بنابراین برای اداره مالیه ممکن نیست بتواند عایدات حقیقی سنوات فوق‌الذکر را تعیین نماید. لیکن مال‌الاجاره سه‌ساله قریه مزبور مبلغ نوزده هزار تومان بوده است ولی مستأجرین به دلیل خشکسالی و نرسیدن آب سده به سلامی مبلغ ۷۸۰۰ تومان از بابت مال‌الاجاره سنوات ئیلان‌ئیل و یونت‌ئیل و [لوی‌ئیل] را تاکنون نپرداخته‌اند. تحقیق عایدات سه‌ساله از مستأجرین سابق هم صرفه برای اداره ندارد. برای تفریغ محاسبه ارباب‌جمشید بهتر این است مال‌الاجاره‌ای که در زمان تصدی دولت، تعیین شده بود مأخذ قرار داده شود. ثانیاً قریه سده مربوط به ارباب جمشید نبوده است» (ساکما، سند شماره ۲۳۸۶۵/۱۸۲/۲۴۰۰).

مطالبه مالیات سلامی و سده و اختلاف در مقدار آن کماکان ادامه پیدا کرد. اسناد سال‌های بعد حاکی از پیگیری اداره کل عایدات و پاسخ پیشکار مالیه خراسان درباره مبلغ مانده مالیاتی سال‌های مورد نظر است. پیشکار مالیه خراسان و سیستان در تاریخ ۱۳۰۵/۸/۱۵ درباره مالیات باقی‌مانده می‌نویسد: «در تعقیب مرقومه نمره ۱۸۵۲۰ مورخ ۱۳۰۵/۷/۱۹ راجع به موضوع ۷۸۰۰ تومان درباره باقی مال‌الاجاره قریه سلامی محترماً بعرض می‌رساند که مبلغ مزبور بابت بقیه مال‌الاجاره سنوات ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷ قریه خالصه انتقالی سلامی است که ارباب جمشید به آقایان امین‌التجار و وکیل‌التجار به اجاره واگذار نموده بود. از این مبلغ ۴۹۰۰۰ قران به عهده حاج امین‌التجار نماینده تربت و ۲۹۰۰۰ قران به عهده حاج وکیل‌التجار می‌باشد. راجع به کلیه بدهی‌ها مطالبی نوشته و با عطف توجه به مندرجات آن از اداره کل عایدات می‌خواهد دستور مقتضی راجع به مبلغ فوق (۷۸۰۰ تومان) مرحمت فرمایند که به این کار خاتمه داده شود» (ساکما، سند شماره ۲۳۸۶۵/۶۰/۲۴۰۰). به نظر پیشکار مالیه خراسان محدودیت یا معذوریتی داشته‌است؛ چه با طرح نامه‌ها و خواسته‌های مستأجرین و تأکید بر مسائلی چون: خشکسالی، ناامنی و غیره موضوع تخفیف مالیاتی مورد نظر آن‌ها از املاک سلامی و سده را منتقل می‌کرد تا مماشات نماید

یا پرداخت مبلغ مالیات را به امروز یا فردا بگذارند؛ اما اداره محاسبات کل ضمن پاسخ به امکان یا عدم امکان تخفیف، بر پیگیری مطالبات و وصول آن تأکید داشته است. «بخش وظایف» اداره محاسبات کل هم در تاریخ ۱۳۰۵/۱۰/۱۱ خطاب به اداره عایدات داخلی به گزارش شماره ۲۸۴۷۶ مورخه ۱۳ آبان اداره مالیه خراسان به بدهی امین‌التجار و وکیل‌التجار بابت مال‌الاجاره سال‌های ۱۲۹۷/۹۶/۹۵/۹۴ قریه سلامی اشاره و اینکه مدیون مانده‌اند، نوشته است: به قرار راپورت فوق - الذکر علت عدم وصول مبلغ مزبور و عدم تسویه آن محاسبه معوقه دعاوی است که مستأجرین بابت حق‌آبه سده^۱ و خشکسالی و غیره می‌نمایند. چون خشکسالی بوده و آب هم نرسیده‌است، مالیات سال‌های مورد نظر را نپرداخته‌اند. اداره مالیه خراسان در این موضوع و راجع به بقایای مالیاتی دیگر اشخاص مذکور گزارش به مرکز داده و براساس آن نامه، برای تسویه معوقه مزبور دستور می‌خواهد. چون برای تخفیف مالیاتی مسئولیت با آن اداره است و مال‌الاجاره سلامی هم به خزانه دولت مربوط است بدین لحاظ به اداره مالیه خراسان برای وصول معوقه و تسویه محاسبات دستور فرموده از نتیجه، اداره محاسبات کل را هم مستحضر فرمایند (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۶۴).

برای وصول مالیات چه به صورت نقدی یا جنسی که در دوره قاجار مرسوم بود، از جمله مالیات سلامی و سده، مکاتبات زیادی وجود دارد. این مکاتبات و اصرار و پیگیری برای وصول آن در سال‌های مورد نظر، وضع نه‌چندان خوب خزانه را نشان می‌دهد. غیر از این، دولت درآمد چندان دیگری هم نداشت. روی این اصل، نامه و تلگراف پشت سر هم نوشته شده است. باز تلگرافی از مشهد به تهران وجود دارد که مخاطب اداره کل عایدات داخلی وزارت مالیه است. این تلگراف که تاریخ مهر ۱۳۰۲ را دارد، راجع به مالیات سلامی و سده نوشته‌اند: «... قسط دو سال بقایا و منال امسال املاک مزبور که از حاج غلامرضاخان (سبزواری) مطالبه شده، عایدات امسال (۱۳۰۲) املاک را ۵۵۰ خروار گندم و ۲۰۰ خروار جو اعلام کرده است؛ اما در ادامه ابتهاج‌السلطان از «عدم پایبندی به قرارداد نوشته است و از تهران خواسته که سریعاً تکلیف را معلوم نماید» (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۳۳). باز در مهر ۱۳۰۲ وزارت جنگ، نامه‌ای به ریاست کل

۱. در سند «سه ده» نوشته‌اند. اصولاً در نامه‌ها به دو صورت سه ده و سده نوشته شده است.

مالیه نوشته است که نشان می‌دهد؛ محصول و غلات املاک قوام‌السلطنه توقیف شده بود و درخواست کرده «برای اینکه تأخیری در حرکت ایشان حاصل نشود، مقتضی است توقیف را از غلات ایشان بردارند» (ساکما، سند شماره ۲۳۸۶۵/۱۲/۲۴۰۰). پیش از این، عمیدالسلطنه خطاب به ماک کوماک^۱ در تاریخ ۴ ذی‌قعدة ۱۳۴۲ نوشته بود که قوام‌السلطنه موقع مسافرت تسویه مالیات سلامی و سده را به او محول کرده است. «بنده هم نظر به اعتمادی که به آقای رئیس کل مالیه^۲ و جنابعالی داشتم که جز انصاف و عدالت نظری نداشته و از هرگونه تمایلات سیاسی مبری هستم^۳ قبول نمودم. اینک اطلاع می‌رسد مأمورین مالیه به‌عنوان مالیات ملک را توقیف و ضبط نموده‌اند» (ساکما، سند شماره ۱۰ و ۲۳۸۶۵/۱۱/۲۴۰۰). سپس درخواست وقت ملاقات می‌کند. عمیدالسلطنه نامه دیگری به تاریخ ۱۹ آذر ۱۳۰۲ به ماک کوماک نوشته و از قول قوام‌السلطنه اظهار داشته بود که سابقاً راجع به مالیات سلامی و سده با وزارت مالیه دمخور شده و بعد قرارداد مزبور را از طرف وزارت مالیه لغو کرده‌است «خواهشمندم دستور دهید به سابقه و دوسیه رسیدگی کامل و دقیقی به عمل آورند و از وضعیت مالیات این ملک که اول چه مبلغ و مقدار بوده و بعد از انعقاد قرارداد چه دریافت می‌داشته‌اند و به چه علت آن قرارداد را لغو کرده‌اند و حالیه چه مبلغ و مقدار دریافت می‌دارند، راپورت تهیه کرده ارسال دارند تا اقدام مقتضی شود» (ساکما، سند شماره ۲۳۸۶۵/۴۲/۲۴۰۰). این قرارداد که نمونه بارزی از مالیات نقدی و جنسی در دوره قاجار است با اندک تفاوتی در اسناد مختلف چنین نوشته شده است:

۱. آقای قوام‌السلطنه ملتزم می‌شوند که مالیات املاک سلامی و سده خودشان را واقع در خراسان از سال ۱۳۰۲ به بعد به شرح زیر پرداخت نمایند:

سلامی ۲۴۶۵/۳۰ قران	۱۰۱۰ خروار غله	۱۰۱۰ خروار کاه
سده ۱۳۱۰/۲۰ قران	۴۷۰ خروار غله	۴۰۰ خروار کاه
جمع ۳۷۷۵/۵۰	۱۴۸۰	۱۴۱۰ (ساکما، سند شماره ۴ و ۲۳۸۶۵/۳۴/۲۴۰۰).

۱. Colonei mac comak ماک کوماک که در اسناد املائی آن را به صورت‌های مختلف نوشته‌اند، یکی از افراد هیئت میلسپو در ایران بود. این شخص طی قراردادی برای سروسامان‌دادن به وضعیت مالیاتی ایران به استخدام دولت ایران درآمد. «پس از آمدن میلسپو به ایران این اداره (اداره خواروبار وزارت دارایی) زیر کنترل یک امریکایی، کلنل مک کورمک قرار گرفت (جونز، ۱۳۹۳: ۲۵۰).

۲. میلسپو.

۲. علاوه بر مالیات سال ۱۳۰۲ ش. قوام السلطنه تقبل کرده نصف بقایای مالیاتی سنواتی خودشان را در سال ۱۳۰۲، نصف دیگر را در سال ۱۳۰۳ ش. پرداخت نمایند (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۷۶۵/۱۶۹).

۳. وزارت مالیه قبول می‌کند احکامی که سابقاً راجع به تعیین و تغییر میزان مالیات قراء اسلامی و سده شده است، فقط نسبت به مالیات‌های معوقه تا آخر ۱۳۰۱ به موقع اجرا گذارده و از این قرار بقایای سنواتی این دو قریه به مبلغ ۶۵۲۸ تومان تعیین می‌گردد (ساکما، سند شماره ۴ و ۴۳ و ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۱۶۹). در خاتمه قوام السلطنه تقبل می‌کند در کلیه معاملات نقل و انتقال این املاک مقررات فوق را منظور و رعایت کند (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۱۶۸).

بر اساس محتوای اسناد، زمان مکاتبات، سال ۱۳۰۲ ش. است؛ درحالی که به انگلیسی که زیر صفحات آن B.T.O. نوشته شده، با تکرار بخشی از مطالب فوق اضافه شده است: «در سال ۱۲۹۹ ش. مسیو کرنلیوس^۱ پیشکار مالیه خراسان پیشنهاد می‌کند مالیات هر یک از قراء مذکور، از قرار نصف عایدات متوسط سه سال قبل از آن دریافت شود. در مرداد ۱۳۰۰ پیشنهاد مذکور به موجب حکم شماره ۱۱۶۷۶ تصویب و اجازه داده می‌شود مالیات املاک مذکور از سال ۱۲۹۸، سالی که قوام السلطنه ارباب بلوک خواف شده است، به بعد به قرار ذیل دریافت شود: قریه سلامی ۲۰۰۰۰۰ قران، قریه سده ۱۲۰۰۰۰ قران» (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۵۲). در تیرماه ۱۳۰۲ اداره مالیه خراسان گزارشی ارسال داشته و نوشته است که قرای مذکور استعداد پرداخت تمام مالیات تعیین شده را دارند؛ چنانکه ارباب جمشید مالک قبل قریه سلامی، آنجا را از قرار سالی ۶۷۰۰ تومان اجاره داده بود و در سال ۱۲۹۷ ش. که دولت به مناسبت قروض ارباب جمشید قریه مذکور را در تصرف داشت، برای اجاره اعلان منتشر کرده بود. داوطلب اجاره از قرار سالی ده هزار تومان تقاضا نامه داده بود (ساکما، سند شماره ۴۶ و ۵۲ و ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۵۳).

نظر به گزارش و دلایل اداره مالیه خراسان به موجب حکم نمره ۳۶۱۳۷ آبان ۱۳۰۲، دستور داده شد «محاسبات مالیاتی سال‌های ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰ و ۱۳۰۱، را مطابق حکمی که سابقاً دایر به تخفیف مالیات قراء مذکور صادر شده بود» (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۵۳) تسویه

1. Cornelius.

نموده؛ «بقایای مالیاتی مربوط به آن سنوات که بالغ بر ۶۵۲۸ قران مطابق قولنامه آقای قوام- السلطنه بود، در دو قسط و در دو سال ۱۳۰۲ و ۱۳۰۳ وصول نماید» (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۵۴).

شکایت از زیادی مالیاتی سلامی و سده در طول ۱۳۰۳ ش. هم ادامه پیدا کرد. در تلگرافی از مشهد به تهران و در تاریخ ۱۳۰۳/۷/۳۰ که به نظر ماک کورمک آن را فرستاده است، مسائلی را راجع به سلامی و سده و در مقام اعتراض به شکایت‌ها پاسخ داده است:

۱. «شکایت مالک در باب برداشت محصول و فروش آن خالی از صحت است. اداره مالیه تاکنون در املاک مذکور مداخله مستقیم نکرده با توافق نظر نماینده مالک برای جلوگیری از فساد و خرابی موجودی انبارها و وصول بقایای نقدی اجناس مزایده اعلان، ولی بر طبق راپورت محلی مباشرین املاک از تحویل به خریدار امتناع نمودند.

۲. تاکنون فقط ۱۵۷۸۷ قران از نماینده مالک دریافت گردید.

۳. عایدات حقیقی سده ماضیه نامعلوم است، فقط نماینده مالک صورتی داده و مفتش هم از موجودی انبارها صورتی فرستاده است.

۴. به نماینده مالک اخطار شد حسب وعده مباشرین دستور تحویل جنس موجود به خریداران بدهد و الا اداره رأساً اقدام و مطابق سواد نظام‌نامه به نوشتن صورت مجلس مبادرت خواهد نمود» (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۳۰۴).

۵. درحالی‌که در ماه مهر مکاتبه کرده است، نوشته عایدات امسال هنوز نرسیده است.

۶. نماینده مالک اخیراً حاضر شده بود بقایای نقدی ۱۳۰۰ و ۱۳۰۱ را به اقساط یک‌ساله پرداخته، نصف عایدی سند ماضیه و هذه السنه را هم به‌عنوان مالیات بدهد. مشروط برآنکه از املاک رفع توقیف شده و اداره دیگر نظارتی نداشته باشد؛ ولی به مناسبت وصول تلگراف خانم قوام‌السلطنه منصرف می‌شود.

۷. همچنان که طی نامه شماره ۱۴۷۷۸ ریاست کل مالیه نوشته شده، تکرار می‌نماید؛ به عقیده‌ی اداره، املاک مذکور (سلامی و سده) استعداد پرداخت تمام محصول تعیین‌شده را دارند و مالیات آن‌ها زیاد بسته نشده است. در پایان تلگراف خواهش کرده است تصمیم قطعی راجع به مالیات سال ۱۳۰۲ و سال نوشتن تلگراف (۱۳۰۳) و آینده املاک که احتمالاً سال ۱۳۰۴ مورد نظر است، تصمیم اتخاذ

و ابلاغ (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۳۰۶) فرمایند. در ۱۷ دی ۱۳۰۳ مجدداً ماک کورمک پیشکار کل مالیه سیستان و خراسان نامه به اداره کل عایدات داخلی نوشته و ضمن اشاره به بندهای تلگراف نمره ۱۱۸۰ مورخه ۱۳۰۳/۷/۳۰ (قبلی) و عدم وصول درآمدهای مالیاتی سلامی و سده با تخفیف مالیاتی با این جمله: «چنانچه مکرر عرض نمودم سلامی و سده استعداد پرداخت مالیات تعیین شده را دارد» مخالفت خود را نشان داده است (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۴۰).

مالکین و نمایندگانشان برای تخفیف یا کاهش مالیات، استدلال‌های خود را داشتند. پیش از این به خشکسالی، ناامنی، بدی محصول، ضبط املاک و عدم نظارت اشاره شده بود (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۷). اول خرداد ۱۳۰۳ عمیدالسلطنه مباشر قوام‌السلطنه، همچنین همسر قوام‌السلطنه نامه اعتراضی برای میلسیو با اشاره به پرداخت مالیات به موقع قوام‌السلطنه می‌نویسند: «... ضبط املاک موجب خواهد شد که املاک مثل سابق مجدداً خراب شده نصف بهره اربابی آن برای پرداخت مالیات کفایت نکرده به دولت و صاحب ملک خسارت وارد شود. ... اگر امروز ملک قابل تأدیه مالیاتی شده است، به واسطه صرف وقت و مخارج گزافی است که به مصرف آبادی محل رسیده و مسلم است اگر حضرت آقای قوام‌السلطنه مالیات این قبیل را غیرمحدود و غیرثابت می‌دانست تصور می‌کرد که وزارت مالیه از قرارداد خود نکول خواهد نمود، هرگز حاضر برای صرف مخارج گزاف و آبادی این محل نمی‌شد و سرمایه و وقت خود را صرف آبادی نقاط دیگر می‌نمود که به مراتب منافعش زاید بر این محل بود» (ساکما، سند شماره ۷ و ۸ و ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۲۹۵).

مکاتبات و شکواییه‌های مربوط به مالیات تا سال ۱۳۰۶ ادامه پیدا کرد. در تاریخ ۱۳۰۵/۱۲/۷ دایره وصول اداره کل عایدات مستقیم، در پاسخ به اشرف دولو قوامی نوشت: «...راجع به مالیات قریه سلامی، چون قریه مزبور در فرمان انتقال جنس تسعیری دارد... بر طبق مقررات تصویب‌نامه عین جنس مقرر و تعلیمات لازم در این باب به اداره مالیه خراسان صادر شده است. ثانیاً نسبت به قریه سده، نظر به اینکه قبل از ملاحظه فرمان انتقال اتخاذ تصمیم قطعی مقدور نیست، فعلاً دستور داده شد نصف عایدات را به رسم علی‌الحساب بابت مالیات سده مأخوذ دارد. در ادامه از وی درخواست شد اصل یا سواد مصدق فرمان انتقال سده را به اداره عایدات، دایره وصول، ارائه دهند که در اتخاذ تصمیم قطعی تسریع شود» (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۴۸).

در مکاتبه تکراری بعدی اشرف دولو قوامی، نکات تازه‌ای مطرح می‌شود؛ از جمله: «... قریه سلامی موقعی که آقای قوام السلطنه خریداری نمودند مخروبه بوده و در نتیجه مخارج گزافی که تحمل کرده‌اند تازه شروع به آبادی گذاشته و در این صورت برخلاف انصاف و صرفه دولت است که وزارت جلیله تمام عواید جزو جمعی یعنی تمام عایدات محل را دریافت دارد که اگر چنین بشود مجدداً به صورت اول خراب خواهد نمود... آقای قوام السلطنه چندین مزرعه اربابی در آن حدود ابتیاع و ضمیمه سلامی نموده است و اگر حالیه مشاهده می‌شود که این محل عوایدی دارد در نتیجه ضمیمه شدن عایدات آن مزارع است». پس از توضیح فوق نحوه محاسبه و دریافت مالیات را پیشنهاد می‌دهد «عمل متوسط سنوات قبل را ممیز بازدید نموده، حد وسط عایدی سلامی و سده را معین نماید. بعد از وضع مخارج اداری نصف آن را برای تعیین مالیات آینده میزان قرار بدهند» (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۲۳۸۶۵/۴۴).

علی اکبرخان رفیعی که از کارمندان وزارت مالیه بود، گزارش جامعی تهیه و به تاریخ ۱۷ دی ۱۳۰۷ به وزارت مالیه ارائه داده بود که جمع‌بندی اکثر مکاتبات از سال ۱۲۹۰ تا ۱۳۰۷ شمسی را شامل می‌شد (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۷۲۹۹۳/۳). فصل پنجم گزارش مذکور که عنوان کلی هم دارد از جمله: «وجوه و عواید املاک و دیگر موضوعات مربوط به ارباب جمشید بود که به دولت رسیده بود و بابت هر یک از محاسبات باید محسوب می‌شد و باقی بدهی مشارالیه نسبت به قروض دولتی و بانک که بایستی ضبط گردد» (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۷۲۹۹۳/۲۹). قسمت اول گزارش راجع به عواید املاک از تاریخ تصرف دولت تا ۵ آبان ۱۲۹۷ در توضیح درآمد و مالیات سلامی به جمع‌بندی گزارش املاک سلامی و سده ارباب جمشید پرداخته است. ملک سلامی را ارباب جمشید طبق یک طغرا اجاره‌نامه مورخه ۲ ذیحجه ۱۳۳۲ ق. از اول مهر ۱۲۹۳ به آقایان علی اکبر امین‌التجار تربتی و حاج-آقامحمد وکیل‌التجار یزدی: سال اول شش هزار تومان، سال دوم تا چهارم هر سالی ۶۵۰۰ تومان، سال پنجم تا هفتم سالی ۷ هزار تومان اجاره داده بود. ضمناً شرط شده بود سالی تا مبلغ دویست تومان از خودشان خرج تعمیرات کنند و آفت هم از هر قبیل به عهده مستأجرین باشد. سالی هم یکصد تومان ارباب برای مخارج بنایی در خرج مستأجرین محسوب دارد و مقدار یکصد و دوازده خروار گندم و ۲۸ خروار جو هم ارباب جمشید به موجب نوشته جداگانه مورخه صفر ۱۳۳۲ ق. به مستأجرین به عنوان بذر داده بود که پس از انقضای مدت اجاره مسترد دارند (ساکما، سند های شماره ۳۰ و

۲۴۰۰۷۲۹۹۳/۳۱). در این بین افراد دیگری هم بودند که مبلغ بالاتر برای اجاره پیشنهاد داده بودند؛ اما اداره مالیه خراسان ترجیح داده بود افراد قبلی کماکان اجاره‌دار باشند. تا سال ۱۲۹۷ در اجاره آن‌ها بود و در سال ۱۲۹۴ مبلغ ۵۹۰۰ تومان، ۱۲۹۵ مبلغ ۶۴۰۰ تومان، ۱۲۹۶ مبلغ ۳۰۰۰ تومان و سال ۱۲۹۷ مبلغ ۲۰۰۰ تومان پرداخته بودند.

در خرداد سال ۱۲۹۷ اداره مالیه خراسان به اتکای خیار فسخی که به ملاحظه نرسیدن اقساط مال‌الاجاره در اجاره‌نامه داشته است، اجاره سابق را لغو و مزایده اعلان نموده بودند. در نتیجه اعلان، حاج علی‌نام‌کازرونی حاضر شده بود سلامی را ۵ ساله به مبلغ ۵۰۰۰۰ تومان که سالی ۱۰۰۰۰ تومان بشود اجاره کند (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۷۲۹۹۳/۳۱). ادامه گزارش و تاریخ‌هایی که نوشته‌اند، به‌خصوص تاریخ خرید یا اجاره قوام‌السلطنه با این نظر همخوانی ندارد. در سال ۱۳۰۲ ش. مالیه خراسان با امضای مازورهال و ابتهاج‌السلطان به درخواست رییس ایالت وقت تجدید مزایده کرده بود، حداکثر ۵ ساله و در مجموع ۵۰۷۵۰ تومان که سالانه ۱۰۱۵۰ تومان بشود، اجاره به نام سالار مؤید صادر و برای امضای نهایی به تهران ارسال شده بود. رسیدن مزایده در تهران مصادف با انتقال سلامی به قوام‌السلطنه شده بود؛ بنابراین بدون امضا بازگشت داده شده بود (ساکما، پرونده ۲۴۰۰۷۲۹۹۳). بنا به همان گزارش، قوام‌السلطنه پس از خریداری سلامی از ارباب جمشید، سده را هم از سردار نصرت تیموری خریداری کرده و در تملک داشت.^۱ مالیات سلامی مبلغ ۲۴۶۵/۳۰ قران نقد و ۱۰۱۰ خروار غله و ۱۰۱۰ خروار کاه تعیین شده بود و در فرمان انتقال ۵۰۰ خروار غله از قرار خرواری ۳۵ قران تسعیر شده بود و مالیات سده ۱۳۱۰/۲۰ قران نقد و ۴۷۰ خروار و ۴۰۰ خروار کاه بوده است؛ ولی این مالیات از تاریخ خریداری قوام‌السلطنه تا سال ۱۳۰۰ کاملاً پرداخت نشده بود؛ بلکه در ۲۸ اردیبهشت ۱۳۰۰ تحت نمره ۴۳۹۷ مالیه خراسان اطلاع داده بود که والی از بابت مالیات ۱۲۹۸ و ۱۲۹۹ سلامی فقط سالی ۱۲۰۰۰ قران پرداخته است. از اداره تشخیص عایدات با شماره ۳۱۰۸ به تاریخ ۲۶ تیر ۱۳۰۰ گزارشی به وزارت مالیه داده و تقاضا شده بود؛ مالیات سلامی و سده از قرار تنصیف برقرار شود. از وزارت مالیه در ۲۷ مهر، آقای معتمدالسلطان تصویب و با شماره ۱۱۶۷۶ مورخه ۱۹

۱. این نظر که سده را قوام‌السلطنه از سردار نصرت خریداری می‌کند، فقط در این گزارش وجود دارد؛ مربوط به مالیات سنواتی سال ۱۳۰۲ است (ساکما، سند شماره ۳۱ و ۲۴۰۰۷۲۹۹۳/۳۲).

مرداد ۱۳۰۰ به مالیه خراسان حکم در تنصیف صادر کرده بود. مالیه خراسان^۱ همین حکم وزارتی را مآخذ قرار داده بود. براین اساس مالیات سلامی را ۲۰۰۰ تومان و مالیات سده را ۱۲۰۰ تومان تعیین کرده بودند (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۷۲۹۹۳/۳۲).

تلگرافی با شماره ۱۴۶۵۷ تاریخ ۴ بهمن ۱۳۰۱ ش. از مالیه خراسان وجود دارد که نشان می‌دهد از مالیات ۱۳۰۰ و ۱۳۰۱ مبلغ ۷ هزار تومان پرداخت نشده است و مباشر ملک اظهار کرده است؛ به آقای رئیس‌الوزرا^۲ مراجعه شود. ظاهراً قدرت سیاسی قوام موجب شده بود از موضع قدرت اظهارنظر کنند چون در گزارش‌های دیگر تعهد قوام‌السلطنه به مالیه وجود دارد که پذیرفته است مالیات سال‌های گذشته را تا دی ماه ۱۳۰۳ پرداخت نماید. پس از مسافرت قوام‌السلطنه، همسرش به وسیله تلگراف خصوصی از بعضی قراردادهای مالیه با مباشر املاک جلوگیری کرده بود. با این حال همیشه این اعمال قدرت وجود نداشت. تلگراف شماره ۳۴۷۳۹ تاریخ ۲۱ دی ۱۳۰۵ و گزارش شماره ۳۸۴۹۸ تاریخ ۷ دی ۱۳۰۵ مالیه خراسان نشان می‌دهد ۶۵۲۸۰ قران باقیمانده را وصول نموده است و نصف درآمد سلامی و سده از ۱۳۰۳ تا ۱۳۰۵ عین جنس و مطابق تشخیص مباشر املاک دریافت شده است (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۷۲۹۹۳/۳۲).

در سال ۱۳۰۶ باز تخفیف مالیاتی (تنصیف) رعایت شده بود؛ اما مالک اظهار کرده بود، درآمد ملک کفاف پرداخت مالیات را ندارد به این دلیل و براساس سندی، نماینده مالک اوراق ممیزی را امضا نکرده بود. به این ملاحظه دستور داده بودند مالیات سال ۱۳۰۶ را صدی شصت عایدات به‌طور علی‌الحساب وصول نمایند و از سده هم مطابق حکم نمره ۱۱۶۷۶ (۱۹ مرداد ۱۳۰۰) موقتاً صدی پنجاه عایدات مأخوذ دارند (ساکما، سند شماره ۲۴۰۰۷۲۹۹۳/۳۳).

آخرین تصمیم وزارت مالیه در باره‌ی مالیات سلامی حکم شماره ۴۳۶۷۷ بود. صدور این حکم در تسویه محاسبات ارباب جمشید این‌گونه اعلام شده بود که فقط اجرای ماده اول تصویب نامه نمره ۱۳۰۱ هیئت که آن هم نسبت به سال‌های ۹۵، ۹۶، ۹۷ ش.، که سال‌های مورد درخواست ارباب جمشید بود اجرا شود، ارباب جمشید مبالغی هم دستی بدهکار می‌شود. این گزارش

۱. کرنلیوس

۲. قوام‌السلطنه منظور است.

نشان نمی‌دهد چه رقمی بر پرداخت ارباب جمشید از بابت عایدات سلامی و سده افزوده شده است (ساکما، سند شماره ۲۷ تا ۳۰/۷۲۹۹۳/۲۴۰۰).

نتیجه

ارباب‌جمشید تاجر بنام و صراف مشهور اواخر قاجار بود. بیش از دو دهه از اواخر دوره ناصرالدین‌شاه، بویژه در دوره مظفرالدین‌شاه و محمدعلی‌شاه در اوج قدرت و ثروت بود. با دربار و درباریان روابط گسترده مالی داشت و مورد اعتماد و اعتبار آن‌ها بود. به واسطه ثروت زیاد و مردم‌داری و انجام کارهای خیر و حمایت از مشروطه‌خواهان و جلب نظر علما؛ به‌عنوان اولین نماینده زرتشتیان و درواقع اولین نماینده اقلیت‌های دینی در مجلس شورای ملی انتخاب شد. تجارتخانه جمشیدیان در سال ۱۳۱۲ق. با دو شعبه تجاری و ملکی رسماً آغاز به کار کرد. در حوزه تجاری شعب مختلفی را در شهرهای تهران، بندرعباس، کاشان، قم، اصفهان، یزد، شیراز، کرمان، سیرجان، رفسنجان، همدان، رشت دایر کرد. همچنین در خارج از کشور و در شهرهای بمبئی، کلکته، پاریس و لندن دفاتری داشت و از طریق آن دفاتر به واردات و صادرات کالا مشغول بود. شعبه ملکی تجارتخانه جمشیدیان سرمایه‌گذاری هنگفتی بر روی زمین انجام داد و املاک و مستغلات گسترده‌ای در شهرها و روستاهای مختلف خریداری کرد. ارباب‌جمشید روستاهای بسیاری را آباد کرد و همواره چندین ده را در اجاره و مالکیت خود داشت. سرمایه‌گذاری روی املاک و مستغلات در زمان فعالیت تجارتخانه جمشیدیان، یکی از سودآورترین سرمایه‌گذاری‌ها محسوب می‌شد. خریداری سلامی و سده، در ادامه سرمایه‌گذاری‌های جمشیدیان روی املاک و مستغلات در سراسر ایران بود.

مجموعه اطلاعات اسناد و گزارش‌های مفتشین مالیاتی، بیانگر این است که سلامی و سده، دارای امتیازات و ویژگی‌های یک منطقه خوب زراعی بودند. هرچند منطقه‌ای گرمسیر و خشک محسوب می‌شدند؛ ولی داشتن رودخانه جاری در سده، چند رشته قنات در سلامی و وجود بند سلامی، موجب ذخیره آب برای ایام تابستان می‌شد و از این آب‌ها برای زراعت و آبیاری و بهره‌مندی از محصول خوب و درآمد کافی استفاده می‌کردند. در کنار این امتیازات، اسناد و گزارش‌ها از داشتن مردم قانع و زحمت‌کش نوشته‌اند که به‌عنوان ممیزه نیروی انسانی مناسب از جاذبه‌ها و سرمایه اقتصادی منطقه و صاحبان املاک سلامی و سده محسوب می‌شدند.

به نظر این امتیازات موجب کشش ارباب جمشید برای سرمایه‌گذاری در منطقه خراسان، از جمله قوچان، سلامی و سده بوده‌است؛ هرچند سندی از مجموعه اسناد مجلس شورای ملی چگونگی و چرایی سرمایه‌گذاری ارباب جمشید در منطقه سلامی را گونه‌ای دیگر نشان می‌دهد؛ اینکه در قبال طلب زیاد، سلامی خواف را قبول کرده بود و از مقدار درآمد آنجا اطلاعی نداشته است؛ اما اقدامات ارباب جمشید و مباشرین او برای آبادانی سلامی و سده یا اصلاحات در زمین‌ها و املاک و مستغلات منطقه، از اسناد و منابع روشن نیست. برعکس در دوره مالکیت قوام السلطنه که از نامه خانم دولو قاجار، همسر قوام روشن است، سرمایه‌گذاری برای اصلاح و آبادانی املاک انجام داده بود. به ادعای خانم قوام در پی این آبادانی و اصلاحات بود که منطقه قابل کشت و سودآور شده بود وی این موضوع را طی نامه‌های متعددی و در اعتراض به زیادی مالیات نوشته بود.

از اسناد موجود مالکیت و اربابی منطقه سلامی و سده تا دهه اول دوره پهلوی اول روشن می‌شود که در منابع تاریخی و منابع محلی چنین اطلاعاتی وجود ندارد. به همین صورت آگاهی از مقدار مالیات و نحوه دریافت آن که به صورت نقدی و جنسی بوده‌است و نبود شیوه ثابت و دقیق مالیاتی در خراسان از پیامدهای بررسی اسناد سلامی و سده و نتیجه این پژوهش بوده‌است. ضمن اینکه گستره ثروت و املاک و مستغلات ارباب جمشید را در سراسر ایران، از جمله در خراسان نشان می‌دهد. ارباب جمشید در سال ۱۳۲۹ ق. به مقدار مالیاتی که برای سلامی و سده در نظر گرفته‌اند اعتراض کرده و نامه اعتراضی به مجلس شورای ملی نوشته است. فحوای نامه و اسناد، مقدار نامتعارف مالیات و عدم انطباق آن با مقدار محصول برداشتی از منطقه را نشان می‌دهد. این ناهمخوانی مقدار مالیات و محصول برداشتی، مأخذ عمده مکاتبات در آن دوره است. از یک طرف مفتشین مالیاتی از حاصلخیزی منطقه و آب مکفی و از توان پرداخت مالیات مقرر نوشته‌اند؛ از طرف دیگر صاحبان املاک و مباشرین از کمی محصول و زیادی مالیات نوشته‌اند. در این دوره، دولت قاجار به کلی از مأخذ صحیح مالیات هر محل که در عرض سال چه مقدار باید وصول شود بی‌اطلاع بوده است؛ بنابراین و براساس دریافت و نتیجه پژوهش حاضر، هرچند اطلاعات دست‌اولی از مالیات منطقه و مالکیت بر آن روشن می‌شود؛ اما پریشانی در امور ملکی و مالیاتی منطقه هم کاملاً مشهود است.

منابع

- ابن حوقل، محمد بن حوقل (۱۳۶۶). *سفرنامه ابن حوقل، ایران در دوره الارض*. ترجمه و توضیح جعفر شعار. تهران: امیرکبیر.
- احراری رودی، عبدالکریم (۱۳۸۴). *خواف در گذر تاریخ*. تربت جام: احمد جام.
- احمدی، محمدحسین (۱۳۵۰). *تاریخ تطور سیستم مالیاتی در دوران شاهنشاهی ایران*. تهران: مؤسسه عالی حسابداری.
- اصطخری، ابراهیم بن محمد (۱۳۷۳). *المسالك والممالك*. به کوشش ایرج افشار. تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار یزدی.
- امینی، تورج (۱۳۸۰). *اسنادی از زرتشتیان معاصر ایران*. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- اوشیدری، جهانگیر (۱۳۵۵). *تاریخ پهلوی و زرتشتیان*. تهران: فروهر.
- بامداد، مهدی (۱۳۶۳). *شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲، ۱۳، ۱۴ هجری*. تهران: زوار.
- بی‌نا (۱۳۸۸). "معرفی و نقد مناطق مختلف خراسان (ویژه‌ی خراسان رضوی)". *فصلنامه پاژ*، سال اول و دوم، ش ۵ و ۶ (بهار و تابستان): ۹۷-۱۰۰.
- تازه، مسعود (بی تا). *ارباب جمشید*. تهران: دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- جعفری، علیرضا (۱۳۸۲). *سلامی در گذر زمان*. مشهد: دامینه.
- جونز، جفری (۱۳۹۳). *تاریخ اقتصادی ایران؛ تاریخچه بانک شاهی در ایران*. ترجمه ناصر موفقیان. تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، انجمن ایرانی تاریخ.
- جهانشاهی، عبدالعلی (۱۳۳۷). *تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران (۱۳۰۷-۱۳۳۷)*. تهران: بانک ملی ایران.
- خسروی، محمدرضا (۱۳۶۶). *جغرافیای تاریخی ولایت زاوه*. مشهد: آستان قدس رضوی، مؤسسه چاپ و انتشارات.
- رنجبر، عمرانی. "جمشیدیان ارباب جمشید". *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۱۰: ۱۲-۱۸.
- زارع، اردشیر (بی تا). *خاطرات اردشیر زارع* (نسخه تایپی، کتابخانه اردشیر یگانگی). تهران: انجمن زرتشتیان [چاپ نشده]
- زنگنه قاسم‌آبادی، ابراهیم (۱۳۷۰). *تاریخ و رجال شرق خراسان*. مشهد: چاپخانه بهارلو.

- _____ (۱۳۹۳). *با آل مظفر سلاطین برخاسته از خوف*. مشهد: خورشید شرق.
- سجاسی قیداری، حمدالله؛ مهدوی‌فر، غلامرضا؛ رجبی جنبه‌دراز، سمیه (۱۳۹۳). "اولویت‌بندی ایجاد تشکلهای آب برای کشاورزی در مناطق روستایی (مطالعه موردی: روستاهای دهستان سلامی شهرستان خواف)". *راهبردهای توسعه روستایی*، دوره ۱، ش ۱ (خرداد): ۵۷-۶۳.
- شوستر، مورگان (۱۳۶۲). *اختناق ایران*. ترجمه ابوالحسن موسوی شوشتری. با تصحیح و مقدمه و حواشی فرامرز برزگر و اسمعیل رائین. تهران: صفی‌علیشاه.
- شهردان، رشید (۱۳۶۳). *فرزندگان زرتشتی*. تهران: فروهر.
- عاقلی، باقر (۱۳۹۹). *قوام السلطنه*. تهران: جاویدان.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۹). *تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار ۱۲۱۵-۱۳۳۲ ق)*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: گستره.
- فاتح، مصطفی (۱۳۰۹). *پول و بانکداری*. تهران: مطبعه روشنایی.
- فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور، استان خراسان رضوی (۱۳۸۹). تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- فرهنگ جغرافیایی ایران (خراسان) (۱۳۸۰). *کارکنان وزارت جنگ انگلستان مستقر در هندوستان*. ترجمه کاظم خادمیان. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- قدک، عبدالرسول (۱۳۸۴). "حضور بخش خصوصی در نظام بانکی ایران پیش از انقلاب اسلامی". *تحقیقات حقوقی (پاییز و زمستان)*: ۲۰۵-۲۷۰.
- مقدسی، محمدبن احمد (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*. ترجمه احمد منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- نمیرانیان، کتایون (۱۳۸۲). *زرتشتیان ایران پس از اسلام تا امروز*. تهران: مرکز کرمان‌شناسی.
- هروی، مصطفی (۱۳۳۳). *تحولات قوانین مالیات بر درآمد ایران (از اول مشروطیت تا آخر سال ۱۳۳۲)*. تهران: چاپخانه فردوسی.

اسناد

- ساکما (سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران)، سند شماره

۲۴۰۰۲۳۸۶۵: ۱، ۴، ۷، ۸، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۶، ۱۷، ۲۰، ۲۳، ۳۳، ۳۴، ۳۶، ۳۹، ۴۰، ۴۲، ۴۳،

۴۴، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۵۲، ۵۲، ۵۴، ۶۰، ۶۴، ۶۶، ۶۶، ۷۲، ۷۵، ۸۱، ۹۰، ۹۲، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۵،

۱۸۲، ۱۸۴، ۲۷۱، ۲۹۵، ۳۰۴ و ۳۰۶.

۲۴۰۰۲۶۲۳۳: ۸۱، ۸۲، ۸۸، ۸۹، ۹۶ و ۱۹۳.

۲۴۰۰۷۲۹۹۳: ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۱۶، ۲۰، ۲۳، ۲۵، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲ و ۳۳.

- اسناد خانواده جمشیدیان، سند شماره ۲۱۵۸: ۲ / ۲۱۶۰: ۱، ۳ و ۴ / فایل ۷ / ص ۱۷۰ اسناد: ۹

و ۱۱.

Introduction and Analysis of New Found Petrography Motif of Kal-e-Sir, Sir-e-Khordoo and Mohadava (Torqabeh Shandiz -Khorasan)

Mehdi Dahmardeh Pahlavan¹

Bahareh Moghadam³

Received: 27/12/2021

Hasan Basafa²

Ali Karimikia⁴

Accepted: 2/8/2022

Abstract

In archaeology, rock art is human-made markings placed on natural surfaces, typically vertical stone surfaces. This art is found in many culturally diverse regions of the world. It has been produced in many contexts throughout human history. The oldest known rock art dates from the Upper Paleolithic period, found in Europe, Australia, Asia, and Africa. Petroglyphs or rock motifs have been one of the first human arts to express their emotions and perceptions of their surroundings. Study and analyses of these motives include the questions such as who have created these motives and in what ages? and what is the aim of drawing of this motive? In Iran, evidence of rock art can be seen in most mountainous areas where nomadic or herding life takes place. The collections of ancient lithographs of Kalsir, Sir Khordoo and Mohadava are located in the northeastern region of Iran, in the city of Torqabeh Shandiz. In this area, there are a large number of petroglyphs with various subjects, and the study of these works, considering their antiquity, can reveal the dark aspects of the life of the inhabitants of this area. In reviewing and analyzing these paintings, we are faced with questions of: What has been the living and environmental economy of this region based on the petroglyphs? How many categories can the drawings created on the rocks be classified? Since these motifs are related to livelihood, studying these motifs can reconstruct aspects of the life of the primitive inhabitants of this region. This field has a valuable rock art that has been related to each other due to the similarity of the designs. In this study, the rock motifs of "Shandiz Torqabeh Collection" have been studied to identify and address the causes and reasons for drawing rock motifs whereby content analysis and matching method have been used. The data of this research have been collected from the field survey method and library studies. The results of this study indicated that the motifs are in three groups: human, animal, and symbolic. These motifs originated from the ideas and environment in which they lived and the relatives of the creators of these motifs were nomadic pastoralists with these motifs being a reflection of their livelihood.

Keyword: Northeast of Iran, Torqabeh Shandiz, rock art, lithography, motif

1. PhD in Archeology, Department of Archeology, Faculty of Literature and Humanities, Sistan and Baluchestan University. Mehdi_dahmardeh@yahoo.com

2. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Human Sciences, Neishabor University, Iran. hbasafa@gmail.com

3. Master of Archeology University of Sistan and Baluchistan. moghadam@ymail.com

4. PhD in Archeology of Mohaghegh Ardabili University. a.karimikiya@gmail.com

مقاله علمی - پژوهشی

بررسی و تحلیل نقوش سنگ‌نگاره‌های مجموعه باستانی کال‌سیر، سیرخرد و مهدوا؛

شهرستان طرقبه شاندیز در شمال شرق ایران

علی کریمی کیا^۴

بهاره مقدم^۳

حسن باصفا^۲

مهدی دهمرده پهلوان^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۱۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۰۶

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ۱۶، شماره ۴

http://www.farhangekhorasan.ir/article_154340.html

چکیده

سنگ‌نگاره‌ها از نخستین هنرهای بشری برای تجلی عواطف و دیدگاه‌های خود از محیط پیرامون بوده است. در ایران، شواهد هنر صخره‌ای را می‌توان در اغلب مناطق کوهستانی مشاهده کرد. این پژوهش به بررسی و مطالعه مجموعه سنگ‌نگاره‌های باستانی کال‌سیر، سیرخرد و مهدوا پرداخته است. این سنگ‌نگاره‌های نویافته در شهرستان طرقبه شاندیز در استان خراسان رضوی قرار دارد. در این منطقه تعداد زیادی از سنگ‌نگاره‌ها وجود دارد که بررسی این آثار با توجه به قدمتشان می‌تواند جنبه‌های تاریک زندگی ساکنان این حوزه را نمایان کند. روش بررسی سنگ‌نگاره‌ها، بررسی پیمایشی میدانی بوده است و در روش کتابخانه‌ای به بررسی تطبیقی نقوش با دیگر سنگ‌نگاره‌های ایران پرداخته شده است. در این پژوهش سعی شده است به پرسش‌های پیش رو پاسخ داده شود: نقوش ایجادشده بر روی سنگ‌نگاره‌های طرقبه شاندیز با کدام سنگ‌نگاره‌های ایران قابل مقایسه است و تکنیک ساخت سنگ‌نگاره‌های طرقبه شاندیز به چه صورت بوده است؟ مطالعه "مجموعه سنگ‌نگاره‌های طرقبه شاندیز" با هدف معرفی و بررسی نقوش سنگ‌نگاره‌ها، مطابقت نقوش با شرایط اقلیمی و زیست‌محیطی منطقه و بررسی تطبیقی و شباهت نقوش با دیگر نقاط، انجام شده است. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که سنگ‌نگاره‌های این حوزه دارای نقوش انسانی، حیوانی، نمادین و ابزارآلات هستند که با تکنیک و

Mehdi_dahmardeh@yahoo.com

hbasafa@gmail.com

moghadam@ymail.com

a.karimikiya@gmail.com

۱. دانش‌آموخته دکترای باستان‌شناسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، نویسنده مسؤول

۲. دانشیار، گروه باستان‌شناسی دانشگاه نیشابور

۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه سیستان و بلوچستان

۴. دانش‌آموخته دکترای باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی

روش کوبشی ایجاد شده‌اند و نقوش این سنگ‌نگاره‌های نویافته با سنگ‌نگاره‌های شرق ایران همچون توس، خزان، لاخ‌مزار، گوهردشت، آسو و جربت قابل بررسی و تحلیل است.

واژه‌های کلیدی: شمال شرق ایران، طرqbه شاندیز، هنر صخره‌ای، سنگ‌نگاره، نقش‌مایه.

مقدمه

هنر صخره‌ای نمونه بارز یک هنر جهانی است که پیشینه آن به اعماق تاریخ بشر بازمی‌گردد. این هنر دربرگیرنده دامنه گسترده‌ای است و شامل همه نقوشی است که توسط انسان بر روی سنگ برای انتقال پیام یا بیان مفهوم ثبت شده است. در این میان، مطالعات و بررسی‌های باستان‌شناختی، منجر به کشف مجموعه‌های بزرگی از هنر صخره‌ای، بویژه سنگ‌نگاره‌ها در بسیاری از نقاط جهان شده که موضوع بحث مقالات و کتاب‌های مختلف بوده است. سنگ‌نگاره، شاخه‌ای از هنر صخره‌ای است که در بسیاری از جوامع به عنوان ابزاری برای بیان افکار، باورها و ادیان به کار گرفته شده است (Gillette, et al.; 2014: 1). هنر صخره‌ای یک هنر جهانی است که نه فقط بیشترین دیرینگی را دارد؛ بلکه از مرتبه ویژه‌ای برخوردار است. این هنر توانسته است نخستین نمودهای شناخته‌شده از حساسیت هنری و زیباشناختی نیاکان دور انسان را در بسیاری از نقاط جهان با بیانی معنادار به معرض نمایش بگذارد (رفیع‌فر، ۱۳۸۱: ۴۶) و بخش جدایی‌ناپذیری از تاریخ هنر انسان به شمار آید که نسل‌اندرنسل در جوامع انسانی تداوم یافته و در روند رشد و پیشرفت فکری و هنری جوامع گوناگون انسانی تأثیر داشته است (تولستوی، ۱۳۵۶: ۵۵).

امروزه نقوش صخره‌ای به دلیل برخورداری از قدمت دیرینه و همچنین دارا بودن طیف گسترده‌ای از اطلاعات از ادوار پارینه‌سنگی تا دوره معاصر و با توجه به اهمیت، معنا و قدمت این داده‌های فرهنگی از جنبه‌های مختلف نظیر باستان‌شناختی، مردم‌شناختی، هنر و نشانه‌شناختی، مورد پژوهش قرار می‌گیرند.

سمبل‌ها در روند رشد و پیشرفت فکری و هنری جوامع گوناگون انسانی مؤثر بوده‌اند؛ چراکه فعالیت هنر بر این اساس استوار است که انسان از راه اندیشیدن یا دیدن می‌تواند احساسات و تجربیات انسان‌های دیگر را گرفته و خود نیز آن را تجربه کند. سکونت و معیشت در منطقه شمال شرق ایران، به دلیل برخورداری از وضعیت محیطی مساعد آن، از پیش از تاریخ تا عصر

حاضر تداوم داشته است و صخره‌نگاری‌های متعددی از این منطقه در خلال بررسی‌های باستان-شناسی به دست آمده است. در این پژوهش هدف اصلی، بررسی و تحلیل نویافته‌های به‌دست‌آمده از مجموعه باستانی کال سیر، سیرخردو و مهدوا در شهرستان طرقبه شاندیز در شمال شرق ایران است.

پرسش‌های پژوهش

در این پژوهش سعی شده است به پرسش‌های پیش رو پاسخ داده شود: نقوش ایجادشده بر روی سنگ‌نگاره‌های طرقبه شاندیز با کدام سنگ‌نگاره‌های ایران قابل مقایسه است؟ تکنیک ساخت سنگ‌نگاره‌های طرقبه شاندیز به چه صورت بوده است؟

پیشینه پژوهش

در بررسی‌های باستان‌شناختی سال‌های اخیر در شمال شرق ایران، نقوش صخره‌ای زیادی، از جمله سنگ‌نگاره جربت در بجنورد، سنگ‌نگاره گوهردشت در گناباد، سنگ‌نگاره‌های باغ دهنه در کاشمر و سنگ‌نگاره خنجری در بردسکن شناسایی و ثبت شده است؛ در سال ۱۳۳۰، سنگ‌نگاره‌های کال جنگال توسط رضایی و کیا (۱۳۳۰: ۱۵) شناسایی و کتیبه‌های اشکانی آن قرائت شد. در بررسی‌های باستان‌شناختی شهرستان مشهد در سال‌های ۱۳۷۷ و ۱۳۷۸ توسط بختیاری شهری (۱۳۸۸: ۲۱) نیز برخی از نگاره‌های صخره‌ای دشت توس شناسایی و مطالعه شده است. در تابستان ۱۳۹۲، مطالعه سنگ‌نگاره‌های خراسان جنوبی توسط قربانی (۱۳۹۲: ۵) انجام شده است. در بیرجند لباف خانیکی و بشاش در سال ۱۳۷۱ سنگ‌نگاره لاج مزار را شناسایی کرده اند (۱۳۷۳: ۸). دشت حاصلخیز توس در میان دو رشته‌کوه هزارمسجد و بینالود واقع شده است و به دلیل برخورداری از شرایط زیست‌محیطی مساعد، در طول هزاران سال اقوام مختلف را به سوی خود جذب کرده است. این دشت از کهن‌ترین ایام، بستر مناسبی را برای زیستن و تداوم حیات انسان فراهم آورده است و نقوش صخره‌ای متعددی در آن پراکنده شده است. از منطقه تاریخی کمرمقبولا یا 'شتر سنگ' در سه کیلومتری شمال شهر طرقبه و یک کیلومتری دره داغستان واقع در شمال غرب مشهد، سنگ‌نگاره‌های باستانی متعددی شناسایی و

ثبت شده است که از منظر باستان‌شناسی بسیار ارزشمند هستند (نجفی، ۱۳۹۹: ۸۹). در روستای شلگرد در هفت کیلومتری جنوب غربی شهرستان مشهد و در محور مشهد به سمت خلیج نیز سنگ‌نگاره‌های فراوانی شناسایی شده است که دارای نقوش مختلفی هستند (مزاری‌مقدم و رضایی، ۱۳۹۴). در این پژوهش، سنگ‌نگاره‌های کال سیر، سیرخرد و مهدوا برای نخستین بار از این منطقه شناسایی و تحلیل شده است.

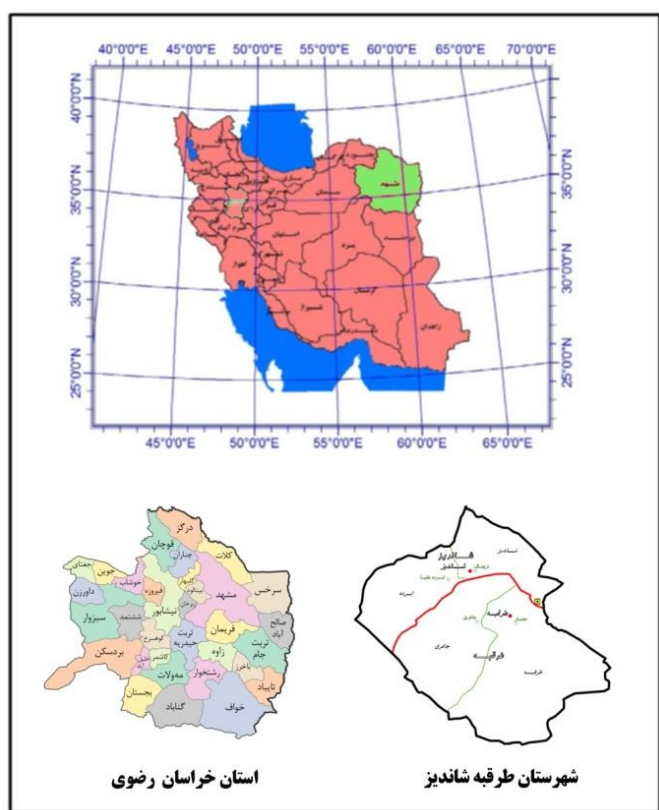
روش پژوهش

این پژوهش از دیدگاه ماهیت تحلیلی-مقایسه‌ای و از دیدگاه هدف توسعه‌ای است. گردآوری اطلاعات در این پژوهش به شیوه اسنادی و میدانی انجام شده است و تحلیل داده‌ها با رویکرد شمایل‌شناسی تطبیقی انجام شده است. در مرحله نخست، طی بررسی روشمند میدانی در منطقه طرقله شان‌دیز خراسان، سنگ‌نگاره‌های مهدوا، کال سیر و سیرخرد شناسایی شدند و در مرحله بعدی، اطلاعات موجود از قبیل موقعیت و محل قرارگیری نقوش، نوع نقش، تکنیک به‌کاررفته، ابعاد و عمق نقوش و گونه شناختی نقش‌ها در قالب فرم مخصوص تهیه و ثبت شد (شکل ۱). عکسبرداری نقوش صخره‌ای از جهات مختلف انجام و طراحی نگاره‌ها به‌وسیله نرم‌افزار Illustrator انجام شده است. سپس به مقایسه و تحلیل نقوش سنگ‌نگاره‌های طرقله شان‌دیز با نمونه سنگ‌نگاره‌های مشابه به دست آمده در شرق ایران پرداخته شده است و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری نقوش، مورد ارزیابی قرار گرفته است. در پایان با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای شامل بررسی اسناد و متون تاریخی و پیشینه مطالعات انجام‌شده در منطقه، گاه‌نگاری پیشنهادی برای این سنگ‌نگاره‌ها ارائه شده است.

موقعیت جغرافیایی، زیست‌محیطی و محدوده مورد پژوهش

شهرستان طرقله شان‌دیز در شمال شرق ایران در استان خراسان رضوی با مساحت ۱۱۸۴/۸۲ کیلومتر مربع، در طول شرقی $59^{\circ} 10'$ تا $59^{\circ} 22'$ و عرض شمالی $36^{\circ} 30'$ تا $36^{\circ} 5'$ واقع شده است (انتظاری، امیری و طباطبایی، ۱۳۹۷: ۱۹). این شهرستان در ۱۵ کیلومتری شمال غرب کلان‌شهر مشهد در دامنه شمالی سلسله ارتفاعات بینالود واقع شده است (شکل ۱). دارای

آب و هوایی معتدل است و از سطح دریا ۱۴۰۰ متر ارتفاع دارد. قابلیت‌های محیط طبیعی، این شهر را از یک سو به اراضی شیبدار و حاصلخیز دامنه بینالود و از سوی دیگر به دشت مشهد متصل می‌کند (مهندسین مشاور فرهاد، ۱۳۸۹: ۱۵). از جمله منابع آب سطحی این دشت می‌توان به رودخانه کشف‌رود اشاره کرد. کشف‌رود، رودخانه‌ای فصلی است که در شمال باختری مشهد رو به جنوب خاوری جریان دارد. این رود از ارتفاعات هزارمسجد و النگ اردکان و بینالود از جانب شمال غرب سرچشمه گرفته و در جهت جنوب شرقی تداوم یافته است و در نهایت در بوته‌زارهای قراقوم در ترکمنستان پایان می‌یابد. حوزه آبریز کشف‌رود دشتی را تشکیل می‌دهد که در حدود ۱۵۰ کیلومتر امتداد دارد (آریایی و تیبو، ۱۳۷۵: ۱۴).

شکل ۱) موقعیت جغرافیایی شهرستان طرقله شاندیز (نگارندگان، ۱۴۰۰)

یافته‌های پژوهش

در بررسی پیمایشی منطقه طرقله شانديز (استان خراسان رضوی)، سه مجموعه سنگ‌نگاره در میان دره‌های شمالی- جنوبی شهرستان طرقله شانديز، در فاصله دو کیلومتری جنوب شرق روستای حصار گلستان و در یک کیلومتری شرق جاده مایان شناسایی شد که در فواصل ۵۰۰ متری تا ۱ کیلومتر از یکدیگر واقع شده‌اند (شکل ۲). این مجموعه سنگ‌نگاره‌ها با اسامی بومی که نزد مردم محلی معروف هستند، نام‌گذاری شده‌اند و نام آن‌ها برگرفته از مکان جغرافیایی‌ای است که سنگ‌نگاره‌ها در بستر آن قرار دارند. در بررسی‌های این سه مجموعه سنگ‌نگاره، به صورت تقریبی ۱۵۹ نقش مشتمل بر: نقوش انسانی، حیوانی، نمادین، ابزارآلات و نقوش نامعلوم شناسایی شده است. سنگ‌نگاره‌ها دارای تنوع بسیاری است و در حالات مختلف و به‌گونه زیبایی کوبش شده است. لازم به ذکر است که بر اثر گذشت زمان و دیرینگی این سنگ‌نگاره‌ها، تعدادی از این نقوش با فرسایش تدریجی از بین رفته و نامرئی شده‌اند.

شکل ۲) تصویر ماهواره‌ای موقعیت سنگ‌نگاره‌ها در شهرستان طرقله شانديز (Google Earth)

۱- بررسی سنگ‌نگاره‌های مجموعه طبقه شاندیز

۱-۱- سنگ‌نگاره مهدوا

در کنار روستای حصار گلستان و جاده مایان شهرستان طبقه شاندیز، منطقه‌ای وجود دارد که مردم محلی از آن به نام "مهدوا" یاد می‌کنند. در این منطقه بر روی ۱۲ تخته‌سنگ در محدوده‌ای که ۷۰ متر را در بر گرفته و در جهت شرقی- غربی امتداد یافته، سنگ‌نگاره‌های مهدوا ایجاد شده است (شکل ۳). در این سنگ‌نگاره، ۵۷ نقش به صورت سالم و قابل تشخیص به دست آمده است؛ هرچند که بخش‌هایی از این صفحات بزرگ سنگی، شکسته و برخی نقوش ناقص شده است. سنگ‌نگاره‌های مهدوا بر روی سنگ‌های سیلیسی ایجاد شده است و بیشتر موضوعات نقوش سالم این سنگ‌نگاره‌ها را انسان‌های پیاده و سواره شامل می‌شود. در بخش‌های شکسته‌شده، نیم‌تنه حیوانات، به‌خصوص قسمت پای آن‌ها دیده می‌شود. این سنگ‌نگاره‌ها در قسمت‌های مختلف، نقش شده‌اند و با توجه به موضوع نقوش، تفاوت رنگ و کیفیت و ابزار نقوش، احتمالاً در ادوار پیش از تاریخ ایجاد شده‌اند. ابعاد این نقوش، بسیار متفاوت است و از ۱۰ سانتی‌متر تا ۲۵ سانتی‌متر ترسیم شده‌اند. نقوش انسانی در سنگ‌نگاره مهدوا اغلب به صورت سواره ایجاد شده‌اند و ۵ نقش انسانی سوار بر اسب وجود دارد. در این سنگ‌نگاره، نقش انسان بسیار فعال است و در حالت‌های شکار و پیاده قابل مشاهده است. نقش انسانی با دستانی باز نیز از نقوش قابل توجه سنگ‌نگاره‌های مهدواست. در نقوش انسان‌های در حال شکار، اسب‌ها به صورت درشت ترسیم شده‌اند و ابزار شکار که درواقع نیزه‌ای بلند است دیده می‌شود. نقش مایه‌های حیوانی مهدوا بسیار متنوع است. از این سنگ‌نگاره‌ها نقش شتر، نقش مار، عقرب با دم برگشته، گربه‌سان، سگ در کنار انسان و بز قابل شناسایی است.

شکل ۳) نمایی از موقعیت سنگ‌نگاره مهدوا؛ دید از شرق (نگارندگان، ۱۴۰۰)

۲-۱- سنگ‌نگاره کال سیر

در ارتفاعات پشت کانال آبی به نام سیر در حوالی روستای حصار گلستان شهرستان طرقبه شاندیز، سنگ‌نگاره کال سیر واقع شده است. سنگ‌نگاره کال سیر بر روی ۲ تخته‌سنگ بزرگ ایجاد شده است و دارای نقوش متعددی است (شکل ۴). در مجموع ۸۱ نقش از این مجموعه قابل شناسایی است. سنگ‌نگاره کال سیر بر روی سنگ‌هایی از جنس سیلیس ایجاد شده و از تنوع بسیاری برخوردار است. نقوش انسانی سنگ‌نگاره کال سیر به صورت سواره بر اسب ترسیم شده است و نقش انسان سواره بر روی بزی بزرگ، از نقوش شاخص این سنگ‌نگاره است. در میان نقوش کال سیر، نقوش پرندگان در حال پرواز نیز قابل شناسایی است. نقوش گربه‌سانان، مار، عقرب و سگ از دیگر نقوش حیوانی به‌دست‌آمده از سنگ‌نگاره کال سیر است.

شکل ۴) نمایی از موقعیت سنگ‌نگاره کال‌سیر؛ دید از شمال (نگارندگان، ۱۴۰۰)

۱-۳- سنگ‌نگاره سیرخردو

در دو کیلومتری روستای حصار گلستان، دره‌ای به نام سیرخردو وجود دارد. در این منطقه بر روی ۷ تخته‌سنگ نسبتاً بزرگ، مجموعه‌ای از نقوش بر روی سنگ‌ها نقر شده‌اند. این نقوش که به‌سختی قابل مشاهده‌اند، در حالت‌های عمودی و افقی ایجاد شده‌اند و دارای موضوعات متفاوتی هستند (شکل ۵). در مجموع ۲۱ نقش از سنگ‌نگاره سیرخردو شناسایی شده که عمده نقوش این سنگ‌نگاره‌ها، نقوش انسانی و حیوانی است. نقش بز با شاخ‌های کشیده، گربه‌سانان و انسان سواره در حال شکار بیشترین نقوش سنگ‌نگاره‌های سیرخردو را در بر می‌گیرد.

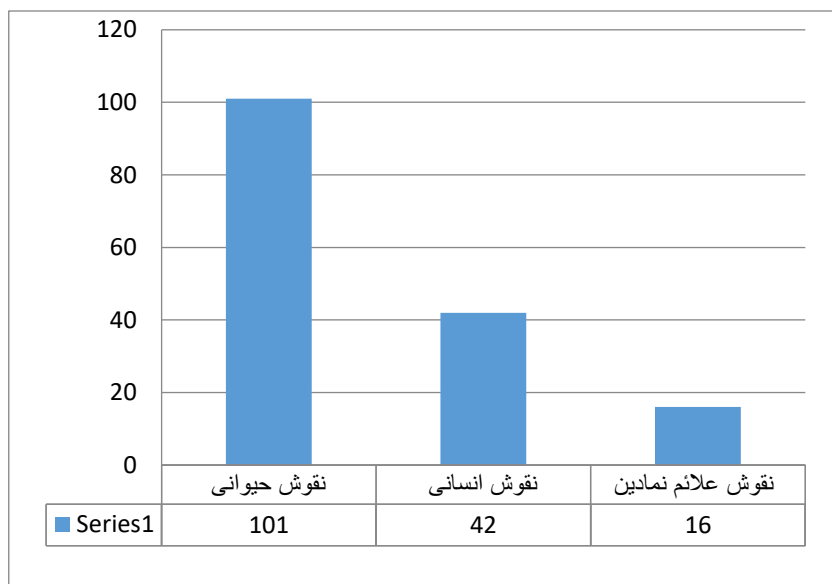

شکل ۵) سنگ‌نگاره سیرخردو؛ دید از شمال (نگارندگان، ۱۴۰۰)

تحلیل نقوش سنگ‌نگاره‌های مجموعه طرqbه شانديز

نقوش صخره‌ای مجموعه طرqbه شانديز به طور پراکنده بر روی تخته‌سنگ‌های سیلیسی صاف، روی دامنه کوه و دره‌های این منطقه قابل مشاهده است. به طور کلی نقش‌مایه‌ها مشتمل بر نقوش انسانی، حیوانی، علايم و نشانه‌های نمادين هستند. در مجموع، ۱۵۹ نقش در این مجموعه مورد شناسایی قرار گرفته است که به ترتیب: گروه‌های حیوانی با ۱۰۱ نقش، نقش‌مایه انسانی با ۴۲ مورد و نقوش هندسی، علائم و نشانه‌های نمادين با ۱۶ مورد، شناسایی شده است (نمودار ۱).

در مجموعه نقوش حیوانی، نقش بز کوهی بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده است (شکل ۶). نقش بزهای کوهی با شاخ‌های بزرگ، گربه‌سانان و پرندگان، عمده‌ترین نقش‌مایه‌ها در این مجموعه بوده است. نقش‌مایه‌های انسانی به‌دست‌آمده از مجموعه طرقله شاندیز، به صورت منفرد و گروهی و بیشتر انسان‌ها در حال انجام مراسم مذهبی و یا شکار هستند.

نمودار ۱) نمودار فراوانی نقوش سنگ‌نگاره‌های مجموعه طرقله شاندیز (نگارندگان، ۱۴۰۰)

شیوه ساخت

تمامی این نگاره‌ها به روش کنده‌کاری به سبک پتروگلیف^۱ و با واردآوردن ضربه‌های متوالی و یا ایجاد خراش با جسمی تیز بر بدنه سنگ ایجاد شده‌اند. اندازه نقوشها متفاوت و از ۱۰ سانتی متر تا ۲۵ سانتی‌متر متغیر است. عمق و تفاوت رنگ و چگونگی فرسایش نقوشها از جمله عواملی هستند که می‌توانند در گاه‌نگاری و تقدم و تأخر ایجاد آنها مورد نظر قرار گیرند. تکنیک ایجاد نقوش صخره‌ای و شمایل‌نگاری سنگ‌نگاره‌ها، مشابهت با نقوش‌های پیش از تاریخ را نشان می‌دهد. در این مجموعه، عمق و رنگ برخی نقوش که در یک صحنه قرار دارند، با یکدیگر متفاوت بوده

است. برخی از نقوش به علت گذشت زمان و تأثیر عوامل طبیعی، به قدری فرسایش یافته که تقریباً با صخره هم‌سطح شده‌اند و یا اینکه سطح برخی دیگر با زمینه صخره هم‌رنگ شده و به راحتی قابل رؤیت نیستند. با وجود این در این مجموعه اکثریت نقوش در فضای دامنه دره و پناهگاه ایجاد شده‌اند که به صورت کنده‌کاری و خراش در اندازه‌های مختلف ترسیم شده‌اند.

تحلیل پیکتوگراف^۱ نقوش حیوانی مجموعه طرقله شانديز

بررسی نقوش صخره‌ای طرقله شانديز نشان داد که تمامی حیوانات حکاکی شده به نحوی با موضوع معیشت، شکار و زندگی روزمره انسان در ارتباط بوده‌اند. این نقوش از نظر فراوانی و تعداد، به ترتیب ذیل قابل تفکیک است که به معرفی و تحلیل نمونه‌های شاخص آن‌ها پرداخته می‌شود:

۱. بز کوهی، ۲. سگ، ۳. حیوانات وحشی، ۴. اسب یا شتر، ۵. قوچ و ۶. مار. نقوش حیوانی در حالت‌های ساکن، در حال قدم برداشتن یا در حال سواری دادن قابل مشاهده هستند. در مجموعه سنگ‌نگاره‌های طرقله شانديز همانند دیگر محوطه‌های حوزه شمال شرق ایران، پرتکرارترین نقش شناسایی شده، نقش "بز کوهی" است که بیشتر به صورت استیلیزه و غیرطبیعی به نمایش درآمده‌اند.

تحلیل و مقایسه نقش‌مایه بز و قوچ در سنگ‌نگاره‌های مجموعه طرقله شانديز با دیگر نقوش یافت شده در ایران

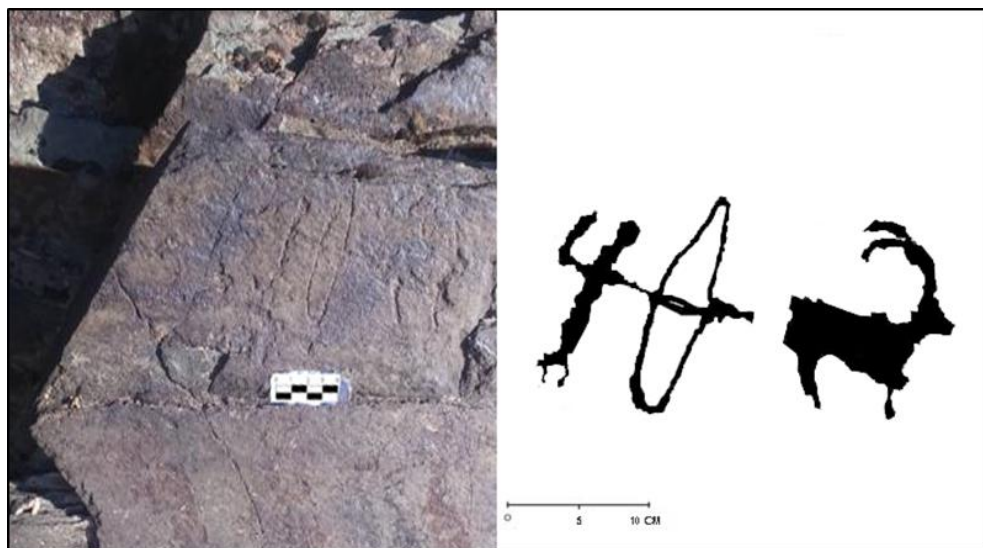
در سنگ‌نگاره‌های طرقله شانديز، نقش بز کوهی به صورت گله‌های حیوانی با دیگر حیوانات دیده می‌شود (شکل ۷). تحلیل یافته‌های باستان‌شناسی فلات ایران نشان داده است که نمایه بز، تقریباً در تمامی مراکز باستانی حضور مستمر داشته است. درواقع در دوران پیش از تاریخ، انسان‌ها بز را یکی از عوامل سودبخش طبیعت قلمداد می‌کردند (بختورتاش، ۱۳۵۶: ۹).

در بیشتر نقاط ایران هر جا که سرچشمه آب بوده است، نقش بز کوهی بر روی تخته‌سنگ‌ها دیده می‌شود. آب نماد فراوانی و زاینده‌گی است و هر جا که بز کوهی دیده می‌شود، نشان از آب و

1. pictograph

گیاه می‌دهد (ناصری فرد، ۱۳۸۸: ۱۳۲). نقش‌مایه بز در کنار درخت زندگی از رایج‌ترین نقش-مایه‌های هنر خاور باستان به شمار می‌آید. بز به عنوان حیوانی پُرزور از گذشته دور، نماد قدرت بوده است و همواره به عنوان جلودار رمه حیوانات محسوب می‌شده است.

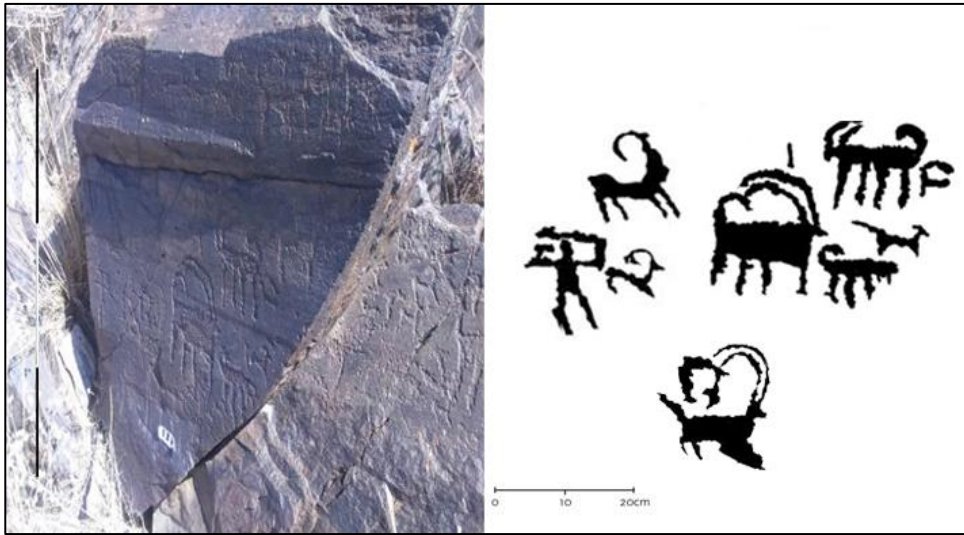
در سنگ‌نگاره‌های طرقله شاندیز، شمایل ۷۶ عدد بز به چشم می‌خورد. نقش بز بیشتر به شیوه منفرد و تنها روی سنگ‌ها و صخره‌های محوطه به روش پتروگلیف، کنده‌کاری شده است و نیم‌رخ همگی به سوی راست است (شکل ۶). نمایه بز به این روش بارها از سنگ‌نگاره‌های شرق ایران شناسایی شده است؛ از جمله می‌توان به سنگ‌نگاره جریت (رشیدی‌نژاد، دلفانی و مصطفی‌زاده، ۱۳۸۸)، سنگ‌نگاره منطقه بیژنم بیرجند (قربانی، ۱۳۹۲)، سنگ‌نگاره کمرمقبولا در خراسان رضوی (نجفی، ۱۳۹۹: ۹۵)، سنگ‌نگاره خزان خراسان (قربانی، ۱۳۹۲) و سنگ‌نگاره‌های دشت توس در شمال شرق ایران اشاره کرد (جدول ۱).

شکل ۶) نقش بز و انسان شکارگر در سنگ‌نگاره مهدوا (نگارندگان، ۱۴۰۰)

جدول (۱) مقایسه نقش‌مایه بز در سنگ‌نگاره‌های مجموعه طرqbه شانديز با ديگر نقوش يافت‌شده در ايران

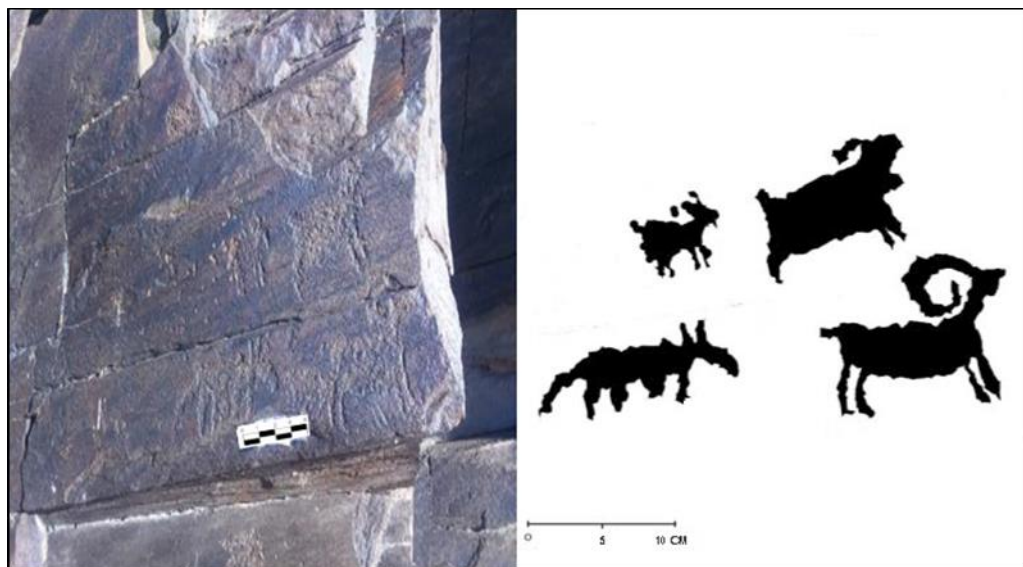
نماد بز				
سنگ‌نگاره منطقه خزان خراسان (قربانی، ۱۳۹۲: ۱۳۵)	سنگ‌نگاره منطقه کمرمقبولا خراسان رضوی (نجفی، ۱۳۹۹: ۹۵)	سنگ‌نگاره منطقه بيژائيم بيرجند (قربانی، ۱۳۹۲: ۶۴)	سنگ‌نگاره جريت (رشیدی‌نژاد، دلفانی و مصطفی‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۷۱)	سنگ‌نگاره کال - سیر طرqbه شانديز
				

شکل ۷) نقش بز وحشی و انسان در حال شکار با کمان در سنگ‌نگاره کال سیر (نگارندگان، ۱۴۰۰)

در میان نگاره‌های مجموعه طرقله شاندیز، نقش حیواناتی سم‌دار با بدنی ظریف و شاخ‌هایی کشیده وجود دارد که نقش "قوچ" است. نقش جانوران شاخ‌دار از برجسته‌ترین موضوعات هنر ایرانی بوده است و نمایش این جانوران، نماد باروری بوده است.

از دوران باستان، شاخ قوچ را نماد آفرینش و شعاع نور می‌دانسته‌اند (پوپ، ۱۳۸۸: ۱۰). قوچ در گله، نماد هویت گله است؛ زیرا نقش رهبری گله را بر عهده دارد. از سوی دیگر باروری گله نیز توسط قوچ انجام می‌گیرد. در آغاز پاییز هر سال این باروری با به‌راه‌انداختن جشن و رهاساختن قوچ‌ها به درون گله همراه است. در گذشته دور برای تعیین قلمرو چرای گوسفندان، نبردهایی میان قوچ‌های گله انجام می‌گیرد و به همین جهت قوچ را نماد قدرت و فرمانروایی می‌دانسته‌اند. در فرهنگ زرتشتی، قوچ از جلوه‌های ایزد بهرام است. ورثرغنه یا بهرام، ایزد جنگ و جنگاوری است و همکار میترا، ایزد پیمان و خورشید و باروری است. از نظر ایرانیان بر شرارت آدمیان و دیوان غالب می‌آید و نادرستان و بدکاران را به عقوبت گرفتار می‌کند (هینلز، ۱۳۶۸: ۴۱).

شکل ۸) نقش قوچ در سنگ‌نگاره مهدوا (نگارندگان، ۱۴۰۰)

تحلیل و مقایسه نقش‌مایه شتر در سنگ‌نگاره‌های مجموعه طرقله شان‌دیز با دیگر نقوش یافت‌شده در ایران

یکی دیگر از نقوش حیوانی رایج به‌دست‌آمده در مجموعه طرقله شان‌دیز، نقش‌مایه " شتر " است. در مناطق شرقی ایران، از هزاره سوم پیش از میلاد به بعد، از شتر در کنار گاو به عنوان وسیله‌ای برای حمل و نقل استفاده می‌شده است. به تدریج شتر جایگزینی برای گاو در حمل‌ونقل و باربری شد. سرعت بیشتر شتر، طی کردن مسافت‌های طولانی و مقاومت این حیوان در برابر تشنگی، کم‌آبی و همچنین عبور از دشت‌ها و کویرهای شمال شرق ایران و جنوب ترکمنستان، این حیوان را از محبوب‌ترین حیوانات منطقه در این دوره زمانی ساخته بود. در بیرون از مرزهای ایران، شواهد حضور شتر دوکوهانه در هزاره‌های پنجم و چهارم پیش از میلاد در منطقه وسیعی از جنوب ترکمنستان، آنو، آلتین‌تپه، الغ‌تپه، نمازگاه، گنور و استقرارهای فرهنگ کلته‌مینار^۱، هاراپا^۲ و موهن‌جودارو^۳ گزارش شده است (Kohl, 2007:198). این حیوان در مناطق شرقی

1. Kelteminar
2. Harappa
3. Mohenjo-daro

ایران و مناطق همجوار در هزاره سوم پیش از میلاد، به طور گسترده مورد استفاده قرار گرفته است و به خصوص در دادوستد در این مناطق کاربرد داشته است.

نقش شتر به تعداد زیاد در سنگ‌نگاره‌های مجموعه طرقله شاندریز قابل شناسایی است که به روش پتروگلیف، کنده کاری ایجاد شده است. شمایل شتر به این روش، بارها از سنگ‌نگاره‌های منطقه به دست آمده است که از شاخص‌ترین آن‌ها می‌توان به سنگ‌نگاره‌های دشت توس (بختیاری شهری، ۱۳۸۸) در شمال شرق ایران و مرزبانیک در بلوچستان ایران (Moradi, et al., 2013: 341) اشاره کرد (جدول ۲).

جدول ۲) مقایسه نقش‌مایه شتر در سنگ‌نگاره‌های مجموعه طرقله شاندریز با دیگر نقوش یافت‌شده در

ایران

نماد شتر			
نقش شتر در سنگ‌نگاره‌های مرزبانیک بلوچستان ایران (Moradi, et al., 2013: 341)	نقش شتر در سنگ‌نگاره‌های دشت توس (بختیاری شهری، ۱۳۸۸: ۴۲)		سنگ‌نگاره مهدوا طرقله شاندریز
			

شکل ۹) نقش شتر در سنگ‌نگاره‌های مهدوا (نگارندگان، ۱۴۰۰)

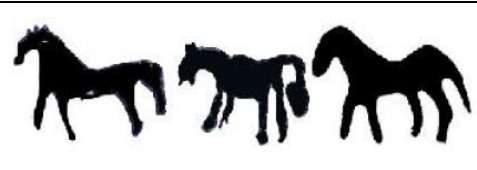
تحلیل و مقایسه نقش‌مایه اسب در سنگ‌نگاره‌های مجموعه طربقه شاندیز با دیگر نقوش یافت‌شده در ایران

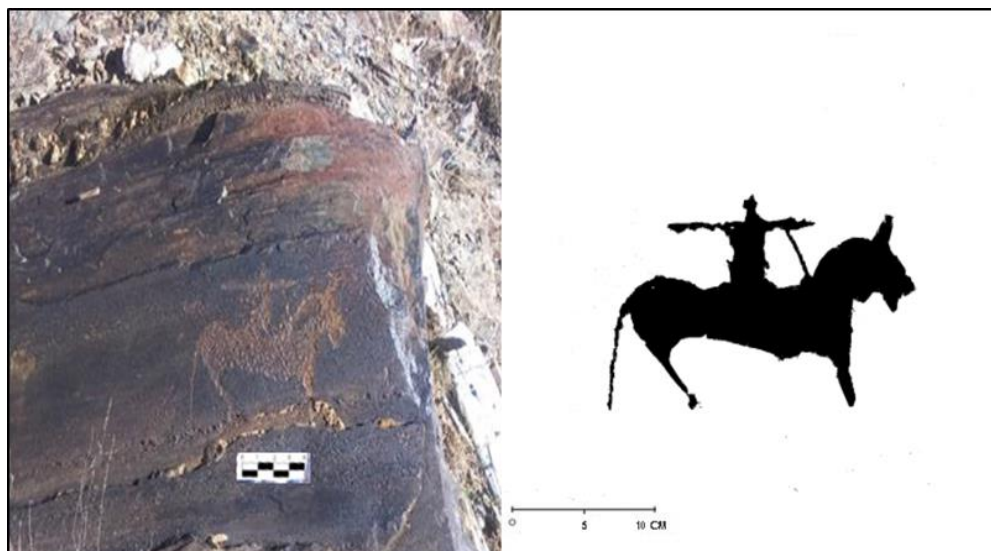
از دیگر نقوش حیوانی به‌دست‌آمده در مجموعه سنگ‌نگاره‌های طربقه شاندیز، نقش "اسب" است. اسب حیوانی است که همواره به عنوان مرکبی نجیب و مهربان مورد ستایش و احترام بوده است. در هزاره سوم پیش از میلاد، استفاده از نیروی اسب باعث افزایش حجم و سرعت مبادلات تجاری بوده است (طلایی، ۱۳۸۸: ۱۵۷) و از اواخر هزاره دوم و اوایل هزاره اول پیش از میلاد، در هنر مردمان هند و اروپایی، نقش اسب همواره با نشانه‌های خورشید آمیخته بوده و ارزش مذهبی داشته است (حاتم، ۱۳۷۴: ۳۶۵).

احتمالاً اسب همانند شتر از جنوب ترکمنستان به منطقه شمال شرق ایران وارد شده و نقش بسیاری در تجارت و شکار در منطقه داشته است. شواهد حضور اسب‌سانان از جمله، شتر، خر و اسب در محوطه‌های جنوب ترکمنستان به طور گسترده از یافته‌های باستانی این منطقه و نواحی شرقی ایران گزارش شده است (هیبرت و لمبرگ کارلوفسکی، ۱۳۸۶: ۷). این حیوانات در اداور مختلف، در منطقه شمال شرق برای شکار، باربری، کشاورزی، تجارت و کوچ‌های فصلی، مورد

استفاده قرار می‌گرفته‌اند و به همین دلیل نیز تصاویر مختلف اسب‌سانان در سنگ‌نگاره‌های این منطقه قابل مشاهده است (جدول ۳).

جدول ۳) مقایسه نقش مایه شتر در سنگ‌نگاره‌های مجموعه طرهبه شاندیز با دیگر نقوش یافت‌شده در خراسان

نماد اسب		
سنگ‌نگاره مهدوا طرهبه شاندیز	نقش اسب در سنگ‌نگاره‌های جربت	نقش اسب در سنگ‌نگاره‌های دشت توس (بختیاری شهری، ۱۳۸۸: ۴۳)
		

شکل ۱۰) نقش انسان نیزه‌دار سوار بر اسب در سنگ‌نگاره مهدوا (نگارندگان، ۱۴۰۰)

مار

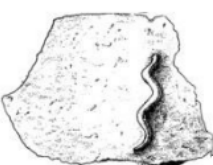
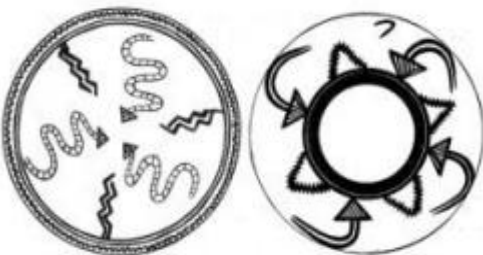
نقش دیگر به‌دست‌آمده از مجموعه سنگ‌نگاره‌های طرقله شاندیز، نقش "مار" است. استفاده از این نقش در بسیاری از فرهنگ‌های کهن رواج داشته است و از دوران پارینه‌سنگی به این سو، به صورت مکرر در آثار هنری به کار رفته است. در خاورمیانه باستان، نقش مار در میان اقوام کشاورز، نشانه ای از آب بوده است (Golan, 2003: 205).

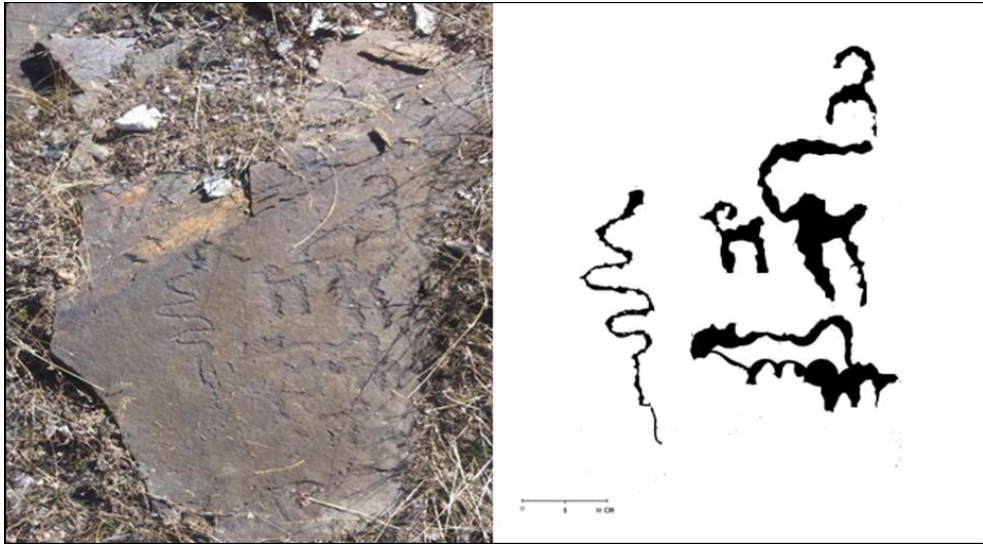
مار مظهر آب‌های زیرزمینی بود و به همین دلیل مورد ستایش قرار می‌گرفت. این نقش‌مایه، نمادی از نیکی یا بدی، فراوانی، نشانی از آب و یا اهریمن نیز به کار می‌رفته است. در شمال شرق ایران و در حوزه فرهنگی جیحون و افغانستان شواهد متعددی از این نقش‌مایه به دست آمده است. نقش مار در مهرهای مسطح غرب آسیای مرکزی بسیار تکرار شده است (Pittman, 1984: 29).

از مار به‌عنوان الهه باروری نیز یاد شده است و به دلیل مواج‌بودن فرم بدن در حین حرکت، مار را در ارتباط با آب می‌دانستند. این نقش‌مایه به‌وفور در مواد فرهنگی به‌دست‌آمده از هزاره سوم پیش از میلاد در نواحی شرقی ایران مشاهده شده است (جدول ۴).

جدول ۴) مقایسه نقش‌مایه مار در سنگ‌نگاره‌های مجموعه طرقله شاندیز و روی مواد فرهنگی محوطه-

های شرق ایران

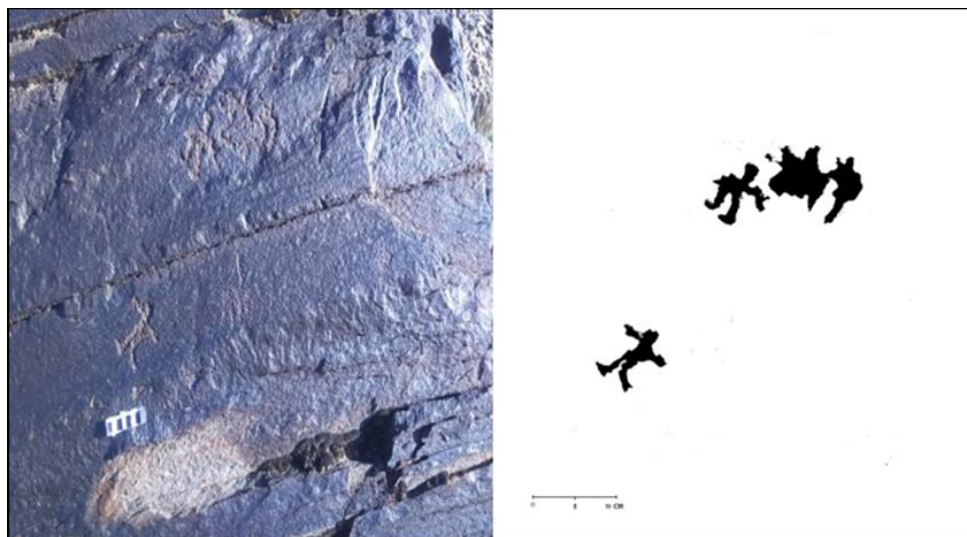
نماد مار			
سنگ‌نگاره کال سیر طرقله شاندیز	نقش مار افزوده بر سفال ابلیس (لاله‌زار خشن) (Caldwell, 1967: 3)	نقش مار در سفال نخودی شهرسوخته (Biscione & Bulgarely, 1983:563)	
			

شکل ۱۱) نقش مار در سنگ نگاره کال سیر (نگارندگان، ۱۴۰۰)

نقوش انسانی

پس از نقوش حیوانی و به خصوص نقش بز کوهی، تصویر انسان بیشترین نقش را در میان نقوش مجموعه طریقه شاندیز به خود اختصاص داده که در حالت‌های مختلف در حال اجرای مراسم، در حال انجام کار و شکار، در حال قدم‌زدن یا دویدن، ایستاده، ثابت و نامشخص و در موردی به صورت مرده با دستانی باز به همراه نقوش دیگر، حکاکی شده است. فرم بدن و به خصوص طرز قرار گرفتن دست‌ها و بالا آمدگی شانه‌ها در نقش‌های گروهی، تداعی کننده انجام مراسمی خاص است. محققین، نقوش مشابه این نوع را که بر روی سفال‌های پیش از تاریخ فلات ایران ترسیم شده است، مراسم آیینی دانسته‌اند.

شکل ۱۲) نقش انسان در سنگ‌نگاره سیرخردو (نگارندگان، ۱۴۰۰)

علائم نمادین و سمبل‌ها

یکی از مواردی که می‌تواند نقش تعیین‌کننده‌ای در رابطه با تعیین قدمت نسبی آثار باستانی و ارتباطات فرهنگی با مناطق دیگر ایفا کند، علامت‌ها و نشانه‌هایی است که نماد و سمبل فرهنگ یا فلسفه‌ای خاص بوده و گستره فرهنگی جغرافیایی وسیعی را در بر می‌گیرد؛ بنابراین با بررسی تطبیقی آن‌ها می‌توان تا حدود زیادی به زمینه‌های فرهنگی و هنری مردمانی که آن‌ها را به وجود آورده‌اند و نیز به فلسفه وجودی و ارتباط با سایر نقوش مجاور آن‌ها دست یافت (بختیاری شهری، ۱۳۸۸: ۳۲). در سنگ‌نگاره‌هایی که در مناطق مختلف ایران بررسی شده‌اند، علایمی وجود دارد که به عنوان نیزه و لوازم شکار مشاهده شده است. در مجموعه طرقله شاندیز، ابزارهای نمادین مشاهده شده در نقوش تیر و کمان، نیزه و کماند است که از ساده‌ترین ابزارهای ساخت بشر به شمار می‌روند. در مجموعه طرقله شاندیز، نقش نیزه (شکل ۹) و کمان (شکل ۶) نقوشی هستند که شکارگری را به نمایش درآورده‌اند و بیشتر به صورت استیلیزه و مسبک هستند. برخی از طرح‌ها، کهن‌تر هستند و برخی جدیدتر ایجاد شده‌اند. در مواردی نقوش بسیار قدیمی‌اند و با بستر سنگ هم‌رنگ شده‌اند. وجود اختلاف رنگ نقوش، نشان‌دهنده فاصله زمانی ایجاد این نقوش است و به دلیل اکسیدشدن و هوازدگی تغییر رنگ داده‌اند.

نتیجه‌گیری

آثار باستانی و فرهنگی شمال شرق ایران چنان بکر و غنی است که به محققین اجازه می‌دهد در زمینه علوم مختلف به بررسی و مطالعه بپردازند و نتایج ارزشمندی از پیشینه انسان به دست آورند. در این میان، منطقه طرقله شانديز به دليل داشتن شرايط ويژه و استراتژيك براي زندگي جوامع ابتدائي، جايگاه ويژه‌اي دارد. مجموعه‌های نقوش صخره‌ای که بر دیوارهای صاف صخره‌ها یا روی تخته‌سنگ‌های بزرگ ایجاد شده‌اند از منظر باستان‌شناسی و فرهنگی- هنری دارای اهمیت ویژه‌ای هستند. سنگ‌نگاره‌های طرقله شانديز از نظر سبك و موضوع با سنگ‌نگاره‌های موجود در شرق ایران و مناطق همجوار قابل مقایسه است. شیوه ایجاد این مجموعه سنگ‌نگاره به روش کنده‌نگاری و پتروگلیف بوده است. نقوش صخره‌ای این مجموعه از نظر موتیف در سه گروه اصلی، دارای فیگورهای انسانی، حیوانی و صحنه‌هایی با موضوعات شکار و نمادین است. شمایل‌نگاری این نقش‌ها نشان از روش طبیعت‌پردازنده نگارندگان آن دارد. این تصاویر مردمی را به ما معرفی می‌کند که به شکار پرداخته‌اند و گیاه و کشاورزی نیز نقش هرچند کوچکی در زندگی آن‌ها داشته است. بیشترین نقوش مربوط به نقوش حیوانی است و فراوانی این حیوانات بر روی سنگ‌ها از شرایط زیست‌محیطی منطقه خبر می‌دهد. حیواناتی همچون بز، شتر و اسب- سانان نقش بسیار مؤثری در ارتزاق آفرینندگان این سنگ‌نگاره‌ها داشته‌اند. در تمامی نقوش می‌توان صحنه‌های بسیاری را مشاهده کرد که هرکدام نماد خاصی دارد و می‌توان اظهار داشت که هیچ‌کدام از نقوش، بی‌دلیل و از روی اتفاق نقش نشده است. با توجه به شواهد موجود، نقوش صخره‌ای طرقله شانديز دارای پیشینه‌ای غنی از نظر استقرار و سکونت اقوام در این منطقه بوده است. در این پژوهش، سنگ‌نگاره‌های طرقله شانديز با نمونه‌های موجود در مناطق شرقی فلات ایران مقایسه شد. نقوش این سنگ‌نگاره‌های نویافته با سنگ‌نگاره‌های شرق فلات ایران همچون توس، خزان، لاخ‌مزار، گوهردشت، آسو و جربت شباهت بسیار دارد. شباهت‌های حاضر، نشأت- گرفته از تشابه بافت اجتماعی است و در شمار زیادی از نمونه‌ها، تأثیرپذیری از شرایط محیطی و زیستی مشهود است. از این‌رو و با توجه به شواهد و قیاس موضوع و سبك این سنگ‌نگاره‌ها با دیگر مواد فرهنگی یافت‌شده از کاوش‌های باستان‌شناسی در منطقه، می‌توان استنباط کرد که نقوش صخره‌ای طرقله شانديز مربوط به جوامع و اقوام پیش از تاریخ است که مراحل تدریجی

زندگی، از کوچندگی و شکارورزی تا رمه‌داری و یک‌جانشینی را تجربه کرده‌اند و به گونه‌ای تقلیدی و با مشخصه‌هایی ویژه تا به امروز نیز ادامه پیدا کرده است. در منطقه طرqbه شاندیز، تمام مجموعه‌ها در مناطق عشایرنشین و یا مجاورت آن قرار دارند و روستاهای امروزی نزدیک آن‌ها نیز در سال‌های نه‌چندان دور ایجاد شده است و هنوز نیز مردمان روستا به کوچ‌هایی در فواصل کم تمایل دارند؛ در نتیجه خالق این نقوش دامداران کوچ رو بوده‌اند و این نقوش بازتابی از معیشت آن‌ها بوده است.

منابع

- آریایی، علی؛ تیپو، ا. ک. (۱۳۷۵). "جزئیات تازه پیرامون ابزار سنگی ساخته شده از قلوه سنگ به دست آمده از خراسان". اثر، دوره ۱۷، ش ۲۶-۲۷: ۱۲۷-۱۳۱.
- انتظاری، مهری؛ امیری، فاضل؛ طباطبایی، طیبه (۱۳۹۷). "ارزیابی آسیب پذیری آب های زیرزمینی حوزه طرقله شانديز استان خراسان با استفاده از تکنیک های دراستیک و سیستم اطلاعات جغرافیایی". سنجش از دور و سامانه اطلاعات جغرافیایی در منابع طبیعی، سال نهم، ش ۳ (پاییز): ۱۹-۳۲.
- بختورتاش، نصرت اله (۱۳۵۶). گردونه خورشید یا گردونه مهر. تهران: مؤسسه مطبوعاتی عطائی.
- بختیاری شهری، محمود (۱۳۸۸). "بررسی و مطالعه سنگ نگاره های نویافته دشت توس". مطالعات باستان شناسی، سال اول، ش ۱ (بهار و تابستان): ۲۱-۴۴.
- پوپ، آرتور اوپهام (۱۳۸۸). شاهکارهای هنر/ ایران. ترجمه پرویز ناتل خانلری. تهران: علمی و فرهنگی.
- تولستوی، لئون (۱۳۵۶). هنر چیست؟ ترجمه کاوه دهگان. تهران: امیرکبیر.
- حاتم، غلامعلی (۱۳۷۴). "نقش و نماد در سفالینه های کهن ایران". هنر، دوره ۱۵، ش ۲۸ (بهار): ۳۵۵-۳۷۸.
- رضایی، جمال؛ کیا، صادق (۱۳۳۰). گزارش نوشته ها و پیکرهای کال جنگال. تهران: انجمن ایرانویج.
- رشیدی نژاد، مسعود؛ دلفانی، میثم؛ مصطفی زاده، نرگس (۱۳۸۸). "معرفی سنگ نگاره های جربت، شهرستان جاجرم". پژوهش های باستان شناسی مدرس، سال اول، ش ۲ (پاییز و زمستان): ۱۶۶-۱۷۴.
- رفیع فر، جلال الدین (۱۳۸۱). "سنگ نگاره های ارسباران (سونگون)". نامه انسان شناسی، دوره اول، ش ۱ (بهار و تابستان): ۴۴-۷۵.
- طلایی، حسن (۱۳۸۸). عصر مفرغ/ ایران. تهران: سمت.

- قربانی، حمیدرضا (۱۳۹۲). گزارش بررسی و مطالعه باستان‌شناسی و انسان‌شناختی نقوش
سخره‌ای (سنگ‌نگاره‌های استان خراسان جنوبی). بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی، صنایع
دستی و گردشگری خراسان جنوبی [چاپ نشده].
- لباف‌خانیکی، رجبعلی؛ بشاش، رسول (۱۳۷۳). سنگ‌نگاره‌های لایخ‌مزار بیرجند، سلسله
مقالات پژوهشی. تهران: انجمن آثار ملی.
- مزاری‌مقدم، حسین؛ رضایی، محمدحسین (۱۳۹۴). "معرفی سنگ‌نگاره‌های روستای شلگرد
شهرستان مشهد". در: مجموعه مقالات دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران. گردآورنده
دانشگاه بیرجند. بیرجند: دانشگاه بیرجند: ۱-۲۳.
- مهندسین مشاور فرهنگ (۱۳۸۹). طرح منطقه نمونه ابرده علیا. مشهد: سازمان میراث
فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان رضوی.
- ناصری‌فرد، محمد (۱۳۸۸). سنگ‌نگاره‌های ایران: نمادهای اندیشه‌نگار. تهران: خمین.
- نجفی، فرزانه (۱۳۹۹). "مطالعه تحلیلی و تطبیقی نقوش بز در سنگ‌نگاره‌های منطقه
شترسنگ خراسان رضوی با نقوش مشابه در فلات ایران". نگره، دوره ۱۵، ش ۵۶ (زمستان): ۸۹-۱۰۷.
- هیبرت، فردریک؛ لمبرگ کارلوفسکی، کارل (۱۳۸۶). "آسیای مرکزی و سرحدات هند و
ایرانی". باستان‌پژوهی، سال نهم، ش ۱۵ (بهار): ۵-۲۶.
- هینلز، جان (۱۳۶۸). شناخت اساطیر ایران. ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی. تهران: چشمه.
- Biscione, R.; Bulgarelli, M. C. (1983). "Painted geometrical decoration on the
Shahr-i Sokhta Buff Ware: Approach to systematic classification". *Prehistoric
Sistan*, Vol. 5, No. 1: 211-257.
- Caldwell, I. R. (1967). Investigations at Tal-i Iblis, Illinois State Museum
Preliminary Reports 9. Springfield: Illinois State Museum Society.
- Gillette, D. L., et al. (2014). "Introduction to Rock Art and Sacred Places". In: *Rock
Art and Sacred Landscapes*. Editors Donna L. Gillette, Mavis Greer, Michele Helene
Hayward, William Breen Murray New York: Springer: 1-10.
- Golan, A. (2003). *Prehistoric religion-mythology- symbolism*. Theuniversity of
Virginia: Jerusalem Publication.

- Kohl, P. (2007). *The making of bronze age Eurasia*. Cambridge: Cambridge University press.
- Moradi, H., et al. (2013). "Study and Typolical Comparson of Petroglyphs in the Marzbanik Valley, Baluchestan, Iran". *Time and Maind*, Vol. 6, Issue 3: 331-350.
- Pittman, Holly (1984). *Art of the Bronze age, Southeastern Iran, Western Central Asia and the Indus Valley*. New York: The Metropolitan Museum of Art.

The role of modern lifestyle in social ills of female high school students in Birjand

Layla Shojaei¹

Received: 5/3/2022

nabiyollah eider²

Accepted: 16/5/2022

Naser Hejazi³

Abstract

In today's societies due to the development of information technology, increasing diversity of goods, and differences in the experiences of the current generation from the previous generation, new or so-called modern lifestyles in society are emerging, which can lead to social harm due to non-compliance with Islamic values and norms. The purpose of this article was to investigate the relationship between modern lifestyle and attitudes toward social harms among second-year female students in Birjand in 2020, which was performed using a survey method and a questionnaire. The research community was composed of 16–18-year-old female students in Birjand in the academic year 2020-2021. The sample size was determined using Cochran's formula, as 360 people who were selected using stratified and cluster sampling method. Data were collected through a researcher-made modern lifestyle questionnaire and a standard questionnaire on attitudes toward structured social harms by Timurtash (2010). For data analysis, correlation coefficient tests with SPSS 24 software and confirmatory factor analysis with Amos25 software were used. The reliability of the questionnaire was calculated and evaluated using Cronbach's alpha method, based on which the Cronbach-alpha coefficient of research variables and its dimensions was greater than 0.7. In this article, the relationship between variables was measured which was confirmed using inferential statistics; That is, the results of Pearson correlation and structural equations showed that there is a significant and direct relationship between modern lifestyle and attitudes toward social harms. The results indicated that one of the main components that increase social harm in society is the modern lifestyle adolescents and young people adopt. The present article supports the relationship between the above two variables; In other words, the more girls tend to adopt a modern lifestyle, the more likely they are to develop harmful behaviors. Using Amos25 software and model drawing, the extent of changes in the predictor variable (social harms) was explained by the criterion variable (modern lifestyle).

Keywords: modern lifestyle, social harms, students, Birjand

1. PhD student in the sociology of Iran's social issues, Department of Sociology, Dehaghan Branch, Islamic Azad University, Dehaghan, Iran. shojaei150@yahoo.com

2. Assistant Professor, Department of Sociology, Shushtar Branch, Islamic Azad University, Khuzestan, Iran (corresponding author). n.eider@iau-shoushtar.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Sociology, Dehaghan Branch, Islamic Azad University, Dehaghan, Iran.info@dehaghan.ac.ir

مقاله علمی - پژوهشی

**نقش سبک زندگی مدرن در آسیب‌های اجتماعی دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه دوم
شهر بیرجند**

لیلا شجاعی^۱

نبی‌اله ایدر^۲

ناصر حجازی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۲۶

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ۱۶، شماره ۴

http://www.farhangekhorasan.ir/article_154203.html

چکیده

در جوامع کنونی به علت گسترش فناوری اطلاعات، تنوع روزافزون کالاها و تفاوت تجارب نسل فعلی از نسل پیشین، شاهد ظهور سبک‌های زندگی جدید یا به اصطلاح مدرن در جامعه هستیم که می‌تواند به دلیل عدم همخوانی با ارزش‌ها و هنجارهای اسلامی جامعه ایران منجر به بروز آسیب‌های اجتماعی در بین قشر نوجوان شود. هدف این مقاله بررسی رابطه سبک زندگی مدرن با نگرش به آسیب‌های اجتماعی در بین دانش‌آموزان دختر دوره دوم شهر بیرجند در سال ۱۳۹۹ بود که با استفاده از روش پیمایش و با ابزار پرسشنامه صورت گرفته است. جامعه پژوهش را دانش‌آموزان دختر ۱۸-۱۶ ساله شهر بیرجند در سال تحصیلی ۱۴۰۰-۱۳۹۹ تشکیل داده‌اند. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران، ۳۶۰ نفر تعیین شد و با استفاده از شیوه نمونه‌گیری طبقه‌ای و خوشه‌ای به‌طور ترکیبی، انتخاب شدند. داده‌ها از طریق پرسشنامه‌های محقق‌ساخته سبک زندگی مدرن و پرسشنامه استاندارد نگرش به آسیب‌های اجتماعی ساخت‌یافته تیمورتاش (۱۳۸۹) جمع‌آوری شد. برای تحلیل داده‌ها، از آزمون‌های ضریب همبستگی با نرم‌افزار spss24 و تحلیل عامل تأییدی با نرم‌افزار Amos25 استفاده شد. پایایی پرسشنامه با استفاده از روش

۱. دانشجوی دکتری تخصصی جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران، گروه جامعه‌شناسی، واحد دهقان، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان، ایران
shojaei150@yahoo.com

۲. استادیار گروه جامعه‌شناسی، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران. نویسنده مسئول
n.eider@iau-shoushtar.ac.ir

۳. استادیار گروه جامعه‌شناسی، واحد دهقان، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان، ایران
info@dehaghan.ac.ir

آلفای کرونباخ، محاسبه و مناسب ارزیابی شد که بر اساس آن ضریب متغیرهای پژوهش و ابعاد آن بیش از ۰/۷ بود. در این مقاله با به‌کارگیری آمار استنباطی، رابطه متغیرها از هم سنجیده شد و رابطه، مورد تأیید قرار گرفت؛ یعنی نتایج همبستگی پیرسون و معادلات ساختاری نشان داد که ارتباط معنادار و مستقیمی بین سبک زندگی مدرن با نگرش به آسیب‌های اجتماعی وجود دارد. نتایج نشان داد که یکی از اصلی‌ترین مؤلفه‌هایی که موجب افزایش آسیب‌های اجتماعی در جامعه می‌شود، سبک زندگی مدرنی است که نوجوانان و جوانان اتخاذ می‌کنند. مقاله حاضر از رابطه دو متغیر فوق با یکدیگر حمایت می‌کند؛ به عبارت روشن‌تر، هرچه گرایش دختران نسبت به اتخاذ سبک زندگی مدرن بیشتر باشد احتمال بروز رفتارهای آسیب‌زا در آن‌ها افزایش می‌یابد. با استفاده از نرم‌افزار Amos25 و رسم مدل مقدار تغییرات متغیر پیش‌بین (آسیب‌های اجتماعی) به وسیله متغیر ملاک (سبک زندگی مدرن) تبیین شد.

واژه‌های کلیدی: سبک زندگی مدرن، آسیب‌های اجتماعی، دانش‌آموزان، بیرجند

مقدمه

مفهوم سبک زندگی که از آن با عنوان شیوه زندگی یا سبک زیستن یاد می‌شود، اولین بار در سال ۱۹۲۹ توسط آدلر^۱، روان‌شناس اجتماعی، مطرح شد (شریفی، ۱۳۹۱: ۵۰). «سبک زندگی مجموعه‌ای از ارزش‌ها، نگرش‌ها، نمونه‌های عاداتی رفتار، هوی و هوس‌ها و شیوه‌های تبیین شرایط اجتماعی یا شخصی است که نوع خاص واکنش فرد را مشخص می‌کند» (Fuchino, et al., 2003: 9).

بنا بر عقیده کاکرهام، سبک زندگی الگوی تجمعی از رفتارهاست که بر اساس انتخاب از گزینه‌های در دسترس افراد بر اساس فرصت‌های زندگی آن‌ها پایه‌ریزی شده است. این فرصت‌ها شامل تأثیرات جنس، سن، سطح آگاهی افراد و شرایط زندگی هستند که بر انتخاب سبک زندگی تأثیر می‌گذارند. رفتارهایی که از این انتخاب‌ها شکل می‌گیرند، می‌توانند عواقب مثبت و منفی داشته باشند (Cockerham, 2000: 32).

در حقیقت سبک زندگی در پایان راه تمدن‌سازی غربی مطرح شد و نتیجه تمدن غربی و مدرنیته متأخر بود. بر این مبنا، شکل‌گیری جامعه مدرن، نظام طبقاتی، الگوی مصرف و نظایر آن در غرب نقطه پیدایش موضوع و مفهوم سبک زندگی غربی است (خانی، ۱۳۹۴: ۱۴۹). همگام با دگرگونی‌های صنعتی در دنیا نیز خانواده ایرانی در نیمه قرن اخیر، شاهد دگرگونی‌های چشمگیری در روابط خانوادگی، تعاملات اجتماعی و تغییر نگرش نسبت به امور اجتماعی بوده است (فاضل، حق‌شناس و کشاورز، ۱۳۹۰: ۱۴۰) و سبک‌های زندگی جدیدی که در جامعه ایرانی تحت تأثیر تعامل با غرب ایجاد شده در تغییر عادت‌های رفتاری زنان اثر گذاشته است (خواجانه‌نوری، روحانی و هاشمی، ۱۳۹۰: ۹۰). همچنین سبک زندگی زنان و دختران (شیوه مصرف، نحوه پوشش، افکار و نگرش) نسبت به نسل پیشین که برخورد کمتری با فرهنگ غرب داشته‌اند، متفاوت است.

از طرف دیگر امروزه نوجوانان عرصه مواجهه خرده‌فرهنگ‌های متکثر هستند؛ این تکثر و گوناگونی باعث می‌شود تا کنشگران هر لحظه با دنیایی از تغییرات و تصمیم‌ها مواجه شوند. از سوی دیگر جوانان همواره میل به دیده‌شدن و متمایز بودن دارند و این امر سبب می‌شود تا به دنبال راه‌هایی برای ایجاد تمایز باشند و وسیله‌ای که دنیای مدرن در اختیار انسان‌ها قرار می‌دهد، سبک زندگی است. نوجوانان و جوانان بیش از هر گروه دیگری از کنشگران عرصه سبک زندگی مدرن هستند. آن‌ها بر مبنای سبک زندگی که برمی‌گزینند، هویت خود را تعریف می‌کنند و نقاط متمایز خود را با گروه‌های دیگر به نمایش می‌گذارند (ملاحسنی، ۱۳۹۲). جوانی جمعیت خود به‌عنوان یک پرسمان پیچیده اجتماعی در برابر کشور قرار دارد. کشور ما دارای ویژگی‌های منحصربه‌فردی است؛ از یک‌طرف بافت جمعیتی بسیار جوانی که نزدیک به ۴۵٪ جمعیت آن را جوانان زیر ۲۰ سال تشکیل می‌دهند و از طرف دیگر تحولات اجتماعی سریع و هجوم فرهنگی در سطح جامعه، سبب شده است تا به طور روزافزون شاهد افزایش آسیب‌های اجتماعی باشد. در ایران تا پایان سال ۱۳۸۳، بالاترین بزهکاری کودکان زیر ۱۸ سال سرقت است و ۵۳٪ افراد بزهکار به واسطه سرقت دستگیر شده‌اند. آمار دختران فراری که در مراکز بهزیستی نگهداری می‌شوند در سال ۱۳۸۱ از ۷۲۴ مورد به ۲۹۶۲ مورد در سال ۱۳۸۳ رسید (معتمدی، ۱۳۸۶: ۳۲۷). میزان خودکشی سالیانه، حدود ۶ نفر در هر ۱۰۰ هزار نفر جمعیت است که میزان خودکشی منجر به

مرگ در سال ۱۳۸۰، ۶/۴٪ گزارش شده است. اقدام به خودکشی در زنان بیشتر از مردان است و این میزان در زنان ۵/۱٪ هزار نفر بوده است (جهانگیری، برخوردار و برخوردار، ۱۳۸۸: ۲۲۰). همچنین در یک بررسی با عنایت به تحقیقات انجام‌شده در زمینه انواع آسیب‌های دانش‌آموزی (سلیمانی‌نیا، جزایری و محمدخانی، ۱۳۸۴: ۷۵؛ زاده‌محمدی و احمدآبادی، ۱۳۸۷: ۸۷)؛ محققان دریافتند که مصرف الکل با ۲۱/۶٪ شایع‌ترین آسیب اجتماعی در میان نوجوانان کشور است و بعد از آن رفتار جنسی ناایمن ۱۹/۵٪، خشونت ۱۰/۴٪، مصرف مواد ۱۰/۱٪ و اقدام به خودکشی ۶/۲٪ قرار دارد و همچنین با بررسی شیوع رفتارهای پرخطر در دانش‌آموزان متوسطه، نتایج حاکی از آن بود که برحسب خرده مقیاس پنج‌قسمتی، به ترتیب، گرایش به جنس مخالف با ۳/۲۴٪، رابطه و رفتار جنسی با ۲/۱۵٪، مصرف الکل با ۲٪، سیگارکشیدن با ۱/۸۷٪ و مصرف مواد و روان‌گردان با ۱/۷۴٪ دارای بیشترین فراوانی بودند. رواج آسیب‌های اجتماعی در بین دانش‌آموزان مدارس باعث سرایت این انحرافات به سایر دانش‌آموزان می‌شود و خسارت‌های جبران‌ناپذیری به سرمایه‌های ملی و عمومی وارد می‌کند. علاوه بر ایجاد هزینه‌های کلان مادی، موجب به‌خطر افتادن بهداشت روانی خانواده‌ها و نزدیکان می‌شود و تهدیدی برای انسجام اجتماعی می‌گردد و می‌تواند زمینه‌ساز جرائمی بزرگ‌تر در آینده باشد (ایمان، بهمنی و دل‌اور، ۱۳۹۵: ۱۴۰-۱۴۱). آسیب‌های اجتماعی در هر جامعه‌ای یکی از عمده‌ترین عوامل تهدیدکننده نظام اجتماعی به حساب می‌آیند. بنیان هر جامعه متکی به هم‌نوایی اعضای آن با ارزش‌ها و هنجارهای آن است؛ اگر اعضای جامعه از هنجارهای اجتماعی سرپیچی کنند، جامعه نمی‌تواند به آسانی کارکردهای خود را انجام دهد؛ بنابراین دچار بی‌سازمانی و بی‌نظمی می‌شود (کوهی، ۱۳۹۲: ۲۸). امروزه، ماهیت پیچیده آسیب‌های اجتماعی ایجاب می‌کند تا در برخورد و شناخت با تجدید و تکمیل نظریات موجود، با اتکا به یافته‌های نوین، دایره شناخت خود را گسترده‌تر سازیم. از این منظر، سبک زندگی به‌مثابه ابزاری اساسی قابلیت و کارایی فراوانی در تبیین و توضیح مسائل و مشکلات، از جمله آسیب‌های اجتماعی دارد. در عصر جدید پیشرفت علم و فناوری و گسترش روزافزون اطلاعات از یک‌سو و تحولات سریع اجتماعی، تفسیر سبک زندگی و پیچیدگی‌های زندگی امروزی، ازسوی دیگر، آسیب‌پذیری انسان‌ها را افزایش می‌دهد.

این در شرایطی است که سیاست‌گذاران و متولیان فرهنگی جامعه بر پرورش نوجوانان ایرانی بر اساس معیارها، ارزش‌ها و هنجارهای سنتی و اسلامی تأکید دارند؛ ولی برخی از دختران نوجوان ایرانی تعریف دیگری از هویت، به‌هنجاربودن و زندگی مطلوب دارند که بر اساس این تعاریف به سبک زندگی خاصی گرایش پیدا می‌کنند که با ارزش‌ها و هنجارهای جامعه ایران همخوانی ندارد که این موضوع باعث نگرانی می‌شود؛ زیرا مدرنیته و سبک زندگی غربی نشأت گرفته از آن در لایه‌های مختلف زندگی فردی و اجتماعی دختران نفوذ خواهد کرد و ممکن است منجر به بروز آسیب‌های اجتماعی، چون مصرف‌گرایی، فردگرایی، فعالیت‌های فراغت‌ی پرخطر و دیگر آسیب‌هایی شود که مغایر با ارزش‌ها و هنجارهای جامعه اسلامی ایران است.

از آنجاکه مقاله حاضر در قلمرو مباحث توسعه اجتماعی، انسانی و فرهنگی و همین‌طور امور زنان قرار می‌گیرد، می‌تواند مورد استفاده تمام افرادی باشد که به هر نوع، با برنامه‌ریزی‌های اجتماعی و فرهنگی، بویژه در مورد مسائل مرتبط با دختران و خانواده در سطح شهرستانی و استانی مرتبط هستند. از سوی دیگر شناخت و آگاهی از نقش سبک زندگی مدرن در نگرش دختران به آسیب‌های اجتماعی در جامعه مورد مطالعه می‌تواند زمینه‌ساز ارائه راهکارهایی در این زمینه باشد؛ بنابراین این نیاز احساس می‌شود که باید پژوهشی تجربی در این باره صورت گیرد که نظریات اندیشمندان خارجی در فضای اجتماعی ایران تنها در سطح نظری باقی نماند و در یک جامعه خاص و واقعی این نظریات بازآزمایی شوند و به تبع آن، یافته‌های آن پژوهش‌های بزرگ در فضای اجتماعی ایران تنها در سطح انتزاع باقی مانده است و صرف نقل قول از آن‌ها نمی‌تواند به تقلیل گرایش به آسیب‌های اجتماعی در بین دختران کشور ما کمک کند.

استان خراسان جنوبی همانند سایر استان‌ها در جریان تحولات فرهنگی و اجتماعی وسیعی قرار گرفته است که از مهم‌ترین این تحولات، تغییر در سبک زندگی نوجوانان و جوانانی است که موجب شده است تا با چالش‌های جدی روبه‌رو شوند. با توجه به بافت فرهنگی و سنتی که در این استان وجود دارد و بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۵ برابر با ۷۶۸۸۹۸ نفر می‌باشد و در این میان، جمعیت دانش‌آموزان دختر بر اساس آمار کارشناس آموزش متوسطه به‌طور تقریبی ۵۰۰۰ نفر است، در نظر گرفتن بافت فرهنگی- اجتماعی استان و جمعیت دانش‌آموزان دختر می‌تواند به برنامه‌ریزان اجتماعی و مدیران سازمان‌ها و نهادهای گوناگون در سطح جامعه کمک کند تا

برنامه‌های خود را هدفمند دنبال کنند و استراتژی سابق خود در جهت پیشبرد اهداف جامعه و تقلیل آسیب‌های اجتماعی در بین دختران را مجدداً مهندسی نماید.

با توجه به در نظر گرفتن اهمیت موضوع، مقاله حاضر، به دنبال پاسخگویی به اهداف زیر است: بررسی رابطه سبک زندگی مدرن با نگرش به آسیب‌های اجتماعی (سرقت، پرخاشگری، مسائل جنسی، خودکشی، فرار از خانه، ارتباط با جنس مخالف) در بین دانش‌آموزان دختر متوسطه دوم شهر بیرجند.

که در کنار هدف کلی فوق، اهداف فرعی زیر نیز پیگیری می‌شود:

- شناسایی ابعاد مختلف سبک زندگی مدرن.
- بررسی متون، دیدگاه‌ها و نظریات صاحب‌نظران مختلف مرتبط با سبک زندگی.
- بررسی رابطه سبک زندگی مدرن با نگرش دانش‌آموزان به آسیب‌های اجتماعی.
- ارائه راهکارهایی برای تقلیل آسیب‌های اجتماعی در بین دانش‌آموزان دختر شهر بیرجند به‌عنوان هدف کاربردی تحقیق.

پیشینه تحقیق

در زمینه نقش تبیین‌کننده سبک زندگی در نگرش به آسیب‌های اجتماعی، پژوهش‌های متعددی انجام گرفته است.

عباسی و دیگران (۱۴۰۰) مقاله‌ای با عنوان «پیش‌بینی گرایش به رفتارهای پرخطر بر اساس ادراک جو عاطفی- روانی خانواده و سبک فرزندپروری با میانجی‌گری سبک زندگی سلامت در نوجوانان» انجام داده‌اند. روش پژوهش، همبستگی از نوع مدلیابی معادلات ساختاری بود. نتایج تحلیل همبستگی پیرسون نشان داد که فرزندپروری مقتدرانه، فرزندپروری سهل‌گیرانه و فرزندپروری مستبدانه، با سبک زندگی سلامت نوجوانان دارای اثر مستقیم معنادار است ($p < 0/001$) و توانسته‌اند به ترتیب $27/2\%$ ، $8/4\%$ و $8/2\%$ از واریانس این متغیر را تبیین کنند. در ادامه تأثیر جو روانی عاطفی خانواده بر سبک زندگی سلامت نوجوانان دارای اثر مستقیم معنادار بوده و توانسته $31/8\%$ از واریانس این متغیر را تبیین نماید. درنهایت سبک زندگی سلامت بر رفتارهای پرخطر نوجوانان دارای اثر مستقیم معنادار است ($p < 0/001$) و توانسته $39/4\%$ از

واریانس این متغیر را تبیین کند. کردبچه، چیت‌ساز و سعیدی (۱۳۹۹) مقاله «شناسایی عوامل مؤثر بر مصرف نمادین در سبک زندگی نوجوانان» را به روش کیفی و تحلیل اطلاعات با استفاده از روش تفسیری اشتراوس و کوربین و انجام فرایند کدگذاری به صورت دستی انجام داده است. آنچه از مجموع ۲۹ مقوله محوری کدگذاری مصاحبه‌ها استخراج شد عبارت‌اند از: اهمیت برند و مد، استفاده از شبکه‌های اجتماعی، گذراندن اوقات فراغت با دوستان، غرب‌گرایی، تمایل به بزرگ‌سالی، تمایل به جنس مخالف، تصور و عملکرد بهتر در زمان استفاده از موارد دلخواه، عدم رغبت به سینما که نشان می‌دهد که نسل نوجوانان دهه ۸۰ در ایران به دنبال نوعی مصرف نمادگرایانه و نمایشی است که با انتظارات و مطالبات با اقشار دیگر تفاوت دارند.

عبداللهی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان "نقش سبک زندگی خانواده در گرایش اطفال و نوجوانان به مواد مخدر و روان‌گردان با تأکید بر ارائه الگوی پیشگیری رشدمدار" با تأکید بر ارائه الگوی پیشگیری رشدمدار در شهرستان کرج که به روش توصیفی و پیمایشی انجام شده، دریافته است که در بین سه نوع سبک زندگی؛ سبک زندگی اسلامی با ضریب (۰/۶۰) تأثیرگذاری بیشتری بر پیشگیری رشدمدار و بعد از آن سبک زندگی بینابینی در جایگاه دوم قرار دارد. علاوه بر این پیشگیری رشدمدار با ضریب منفی (۰/۵۳-) اثر معکوسی بر گرایش اطفال و نوجوانان به مواد مخدر و روان‌گردان دارد؛ در نتیجه با افزایش میزان پیشگیری رشدمدار گرایش اطفال و نوجوانان به مواد مخدر و روان‌گردان کاهش می‌یابد.

در تحقیقی با عنوان «تأثیر فضای مجازی بر سبک زندگی دانش‌آموزان متوسطه خراسان شمالی» از امانی و ریحانی شیروان (۱۳۹۷) به روش پیمایشی است. برای آزمون سؤالات و مشخص شدن مقدار و میزان تأثیر از ضریب همبستگی پیرسون و آزمون رگرسیون استفاده شده است. یافته‌ها نشان داد که بین مؤلفه‌های سبک زندگی دانش‌آموزان و فضای مجازی، رابطه مثبت و معناداری وجود دارد و این طور نتیجه‌گیری می‌شود که با تقویت هویت اجتماعی و ملی جوانان با استفاده از فناوری‌های مدرن و حفظ و تقویت فرهنگ بومی می‌توان انسجام و وحدت ملی را افزایش داد.

بامری و سالارزایی (۱۳۹۷) در مقاله «تحلیل رابطه بین سبک زندگی و تربیت جنسی نوجوانان شهر زاهدان با نگاهی به پیشگیری از جرم» بر آن بودند تا تحلیل نمایند که سبک زندگی نوجوانان

چه میزان در بزه آنان مؤثر است. نوع تحقیق، توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای، اسنادی و میدانی است. نتایج نشان داد، در تمامی شاخص‌های مطرح‌شده با SIG به‌دست‌آمده ۰/۰۰۰ گویای رابطه مستقیم و مثبت بین سبک زندگی و تربیت جنسی است و تفاوت معناداری بین دو گروه نوجوان دختر و پسر در وضعیت تربیت جنسی وجود دارد و در کل تربیت مثبت جنسی در پیشگیری از ارتکاب جرائم جنسی به معناداری مؤثر است.

رامرودی، خنجرخانی و باقری مجد (۱۳۹۹) در یک بررسی به این نتیجه رسیدند که آسیب‌های اجتماعی چون سرقت، پرخاشگری، مواد مخدر، قتل، تخریب، کج‌رفتاری جنسی، ارتباط نامناسب، پیش‌داوری و خشم تحت تأثیر نوع سبک زندگی فرد بروز و ظهور می‌یابند.

کرمی (۱۳۹۹) تحقیقی را با عنوان «بررسی جایگاه خانواده در کاهش آسیب‌های اجتماعی در دانش‌آموزان»، با روش علمی-مروری (کتابخانه‌ای) انجام داده و از انواع مقالات، کتاب‌ها و مجلات معتبر استفاده کرده است. یافته‌ها حاکی از آن است که جایگاه خانواده نسبت به گذشته در تربیت کودکان خود تغییر کرده است و مسئولیت بیشتری بر دوش آن‌ها وجود دارد. کودکان و دانش-آموزان به علت روح لطیف و ساده‌ای که دارند بیشتر از گروه‌های دیگر در خطر گرفتارشدن در آسیب‌های اجتماعی هستند. آن‌ها هر سخنی را بدون در نظر گرفتن عواقب آن و فقط با دیدن ظاهر جذاب آن پذیرش می‌کنند و به همین دلیل است که باید برای جلوگیری از وجود چنین خطرات و پیشامدهایی به جایگاه خانواده‌ها در زندگی و تربیت کودکان و دانش‌آموزان بیشتر اهمیت دهیم و آن‌ها را در این راه یاری کنیم.

علیزاده آرند (۱۳۹۶) مطالعه‌ای در مورد آسیب‌های اجتماعی متأثر از سبک زندگی، با رویکرد بررسی تغییرات سبک زندگی در خانواده‌های ایرانی انجام داد. یافته‌ها حاکی از آن بود که در جامعه ایرانی با توجه به اعتقادات مذهبی، آداب و رسوم و سنن گذشتگان، پیشرفت‌ها و تغییرات به‌وجودآمده، موجب ایجاد سبک زندگی جدید ایرانی شد و در پی آن، حذف کامل مشخصه‌های سبک سنتی ایرانی و واردشدن به سبک مدرنیته بدون توجه به ریشه‌ها و سنن خانواده‌ها در جامعه، منجر به دامن‌زدن به آسیب‌های اجتماعی شد و بیش از پیش دامنه گسترش آسیب‌های اجتماعی را افزایش داد و موجب زایش آسیب‌های اجتماعی نو گردید.

عباسی اسفجیر و تقوی (۱۳۹۶)، در مقاله‌ای که با عنوان «بررسی میزان و نوع کج‌روی در میان دانش‌آموزان: کاربرد تحلیل عاملی و تحلیل خوشه‌ای» انجام دادند، برای شناسایی انواع کج‌روی اجتماعی، از آزمون تحلیل عاملی استفاده کردند و به منظور طبقه‌بندی مناسب بر مبنای همگنی موجود در بین شاخص‌های انواع کج‌روی، آن‌ها را به شیوه تحلیل خوشه‌ای مورد سنجش و تفسیر و تبیین قرار دادند. در این تحقیق با استفاده از آزمون تحلیل عاملی، پنج نوع کج‌روی در میان دانش‌آموزان شناسایی شد: ۱. کج‌روی اعتیاد به مواد مخدر و محرک به میزان ۵/۵٪، ۲. کج‌روی نوع خرابکاری به میزان ۳/۸٪، ۳. کج‌روی نوع فرهنگی (بدحجابی) به میزان ۹/۶٪، ۴. کج‌روی نوپدید به میزان ۵/۱۴٪ و ۵. کج‌روی طبیعت‌آزار به میزان ۶/۱۵٪.

کریمی مزیدی و دیگران (۱۳۹۲) نیز در مقاله‌ای با عنوان «بررسی عوامل اجتماعی مؤثر در کاهش کج‌روی در بین دانش‌آموزان پسر ۱۸-۱۵ سال شهر تهران» انجام دادند. این مطالعه به روش پیمایشی در بین ۳۸۴ نفر از دانش‌آموزان پسر مناطق ۵، ۱۲ و ۱۵ شهر تهران انجام شد. برای تحلیل داده‌ها، از همبستگی، رگرسیون خطی و کای اسکوتر استقلال استفاده شد. یافته‌ها نشان داد که با ضریب اطمینان ۹۵٪ بین سرمایه اجتماعی و تمام ابعاد آن اعم از مشارکت، اعتماد، حمایت و انسجام اجتماعی همچنین سن، پایه تحصیلی و پایگاه اقتصادی و اجتماعی به‌عنوان متغیرهای زمینه‌ای، رابطه معناداری وجود دارد. نتایج حاکی از آن است که هر اندازه افراد در ساختار جدید اجتماعی دارای سرمایه اجتماعی بالاتری باشند؛ یعنی این متغیر به عنوان مجموعه ذخایر ارزشمندی، مانند حمایت‌های اجتماعی، روانی و مالی، حس تعلق، وابستگی و مشارکت در جنبه‌های مختلف زندگی اجتماعی برای افراد وجود داشته باشد، سلامت اجتماعی افراد در جامعه جدید در وضعیت بهتری قرار خواهد گرفت.

نوفزیرگر و کورتز (Nofziger & Kurtz, 2005: 3) مقاله‌ای را با عنوان "مجرم نوجوان" انجام دادند. نتایج تحقیق بیانگر این واقعیت بود که پیوندهای ضعیف با والدین و نگرش منفی به نظام حقوقی می‌تواند تمایل به ارتکاب سرقت و بزهکاری را افزایش دهد؛ بنابراین پیوندهای مناسب والدین با فرزندان و برخورداری از درکی روشن نسبت به نظام حقوقی، می‌تواند به‌عنوان عوامل پیشگیری‌کننده از جرم و بزهکاری عمل کنند.

سلمی و کیویووری (Salmi & Kivivuori, 2006: 123) پژوهشی را با عنوان «ارتباط بین سرمایه اجتماعی و جرم و جنایت نوجوانان» انجام دادند. نتایج تحقیق بیانگر این واقعیت بود که هنگامی که متغیرهای سطح فردی و ساختاری (مثل خودکنترلی) کنترل شده بود؛ پایین بودن حمایت از سوی والدین، پایین بودن کنترل از سوی معلم و پایین بودن اعتماد بین اشخاص، با رفتار بزهکارانه همبستگی دارد.

گلدستین و هاون (Goldstein & Heaven, 2000: 1169) در پژوهشی با عنوان «ادراک نوجوان از بزهکاری خانواده و تعدیل هیجان»، به این نتیجه دست یافتند که نظارت ناکافی و دادن آزادی‌های بی‌حد و حصر به نوجوانان، از عوامل مهم گرایش نوجوانان به کج‌روی است. لام (Lamm, 2006) مطالعه‌ای در مورد تأثیر دین‌داری بر شرکت در قمار انجام داد، نتایج نشان داد که مذهب چه به صورت خصوصی «مانند نمازخواندن، اعتقاد به خدا و...» و چه به صورت عمومی «مانند کلیسارفتن و شرکت در مراسم مذهبی و...» بر سبک زندگی، عادات و تصمیمات افراد، اثر می‌گذارد و کسانی که مذهبی هستند، اخلاقیات را بیشتر رعایت می‌کنند و از زندگی رضایت بیشتری دارند.

کاکرهام (Cockerham, 2004) نیز نشان دادند که سبک زندگی سالم، تعیین‌کننده اجتماعی مهمی در روندهای اخلاقی جوامع سوسیالیست قبلی است. کاکرهام و هینت به آموزه‌های اسلامی اشاره کردند که شاخص مهمی در کاهش مصرف الکل در نظر گرفته می‌شود. درحقیقت آنان مذهب را به‌عنوان یکی از عوامل مهم و تأثیرگذار در ایجاد سبک زندگی سالم در نظر می‌گیرند. نونماکر، نلی و بلون (Nonnemaker, Neely & Blun, 2003) و دیگران نیز نشان دادند که دینداری به‌مثابه نوعی سبک زندگی، سبب محافظت نوجوانان در برابر اعمالی مانند سیگار کشیدن، نوشیدن الکل، مصرف مواد افیونی، برقراری رابطه جنسی نامتعارف و غیره می‌شود. بندا و کروین (Benda & Corwyn, 2001) به بررسی رابطه رفتارهای مذهبی و آسیب‌های اجتماعی پرداختند. تحلیل‌ها نشان داد که دینداری با جرم رابطه معناداری دارد و دینداری عامل مهم پیش‌بینی و عاملی بازدارنده در ارتکاب به جرم است.

جمع‌بندی پیشینه

اگرچه مطالعات ادبیات پیشین، اهمیت مقوله جنسیت را در نگرش به آسیب‌های اجتماعی بر اساس سبک زندگی مدرن، در سال‌های اخیر نشان می‌دهد؛ اما در این حوزه با پژوهش‌هایی مواجه هستیم که در آن به مکانیسم نقش سبک زندگی مدرن بر نگرش به آسیب‌های اجتماعی به‌ویژه در دانش‌آموزان دختر شکل نگرفته است و این امر از اعتبار موضوع کاسته است. علاوه بر این، برخی از این مقالات فقط به یک یا دو بعد از مؤلفه‌های سبک زندگی مدرن و نگرش به آسیب‌های اجتماعی، آن هم بیشتر در حوزه‌های روان‌شناسی و سلامت پرداخته‌اند. به نظریه‌هایی که به تبیین متغیرهای پژوهش پرداخته‌اند نیز انتقاداتی وارد است؛ نظریه‌هایی که بتوانند همزمان رابطه بین سبک زندگی و آسیب‌های اجتماعی را تحلیل کنند، بسیار محدود انجام شده‌اند. پس با توجه به مغفول ماندن اکثر تحقیقات در زمینه بررسی نقش سبک زندگی مدرن بر نگرش به آسیب‌های اجتماعی بر روی دانش‌آموزان دختر متوسطه دوم، سعی شده است که به صورت جامع‌تری به این موضوع پرداخته شود. ضرورت پرداختن به این موضوع زمانی مشخص می‌شود که آگاه باشیم سبک زندگی، بویژه در میان دانش‌آموزان به‌عنوان نسل آینده و گردانندگان جامعه، یک ابزار نرم و فرهنگی برای مدیریت اجتماعی به شمار می‌آید و موجب شناخت هویت خودی از بیگانه است.

چارچوب نظری

به اعتقاد گیدنز سبک زندگی مجموعه‌ای کم‌وبیش جامع از عملکردهاست که فرد آن‌ها را به کار می‌گیرد؛ چون نه تنها نیازهای جاری او را برمی‌آورند؛ بلکه روایت خاصی را هم که وی برای هویت شخصی خود برگزیده است، در برابر دیگران متجسم می‌سازند. سبک زندگی روش الگومند مصرف، درک و ارزش‌گذاری محصولات فرهنگ مادی است که استقرار معیارهای هویتی را در چهارچوب زمان و مکان میسر می‌کند (گیدنز، ۱۳۸۰: ۳۰۰). طبق نظریه گیدنز، مفهوم سبک زندگی بر این اندیشه مبتنی است که هر فردی در زندگی روزمره خود از الگو یا طرح رفتاری مشخص (مانند یک نظم عادی در کار، اوقات فراغت و زندگی اجتماعی) و تکراری دنباله‌روی می‌کند. سبک زندگی تصمیم‌هایی هستند که هر کسی از روی اختیار درباره نحوه عمل روزمره

خود برمی‌گزیند (همان: ۳۰۲). براساس رهیافت نظری بوردیو^۱ نیز سبک‌های زندگی متفاوت افراد، به بازتولید ذائقه‌ها و در نتیجه منش متمایز می‌انجامد؛ زیرا سبک زندگی همان فضایی است که کنشگران در ذیل آن می‌آموزند چگونه زندگی کنند، چه چیز را ارجح بدانند و در نهایت چه چیز را زیبا بشمارند (ابراهیمی و بهنویی‌گدنه، ۱۳۸۹: ۱۴۰).

از نگاه بوردیو (۱۳۹۱) شرایط عینی زندگی و موقعیت فرد در ساختار اجتماعی، به تولید منش خاص منجر می‌شود و منش دو دسته نظام است؛ نظامی برای طبقه‌بندی اعمال و نظامی برای ادراکات و شناخت‌ها (قریحه‌ها). نتیجه نهایی تعامل این دو نظام، سبک زندگی است. سبک زندگی همان اعمال و کارهایی است که به شیوه‌ای خاص طبقه‌بندی شده‌اند و حاصل ادراکات خاص هستند. همچنین سبک زندگی تجسم‌یافته ترجیحات افراد است که به صورت عمل درآمده و قابل مشاهده است؛ الگویی غیرتصادفی که ماهیت طبقاتی دارد. همچنین بوردیو سبک زندگی را فعالیت‌های نظام‌مندی می‌داند که از ذوق و سلیقه فرد ناشی می‌شوند و بیشتر جنبه عینی و خارجی دارند و در عین حال به صورت نمادین به فرد هویت می‌بخشند و میان اقشار مختلف اجتماعی تمایز ایجاد می‌کنند. معنا یا ارزش‌های این فعالیت‌ها از موقعیت‌های آن در نظام تضادها و ارتباط‌ها اخذ می‌شود.

از نگاه چانی (Chaney, 1996: 11) نیز سبک‌های زندگی منابعی برای ثبات یا مکانیسم‌هایی برای مقابله هستند که به مردم کمک می‌کنند، روابطشان را در شرایط تغییر اجتماعی مدیریت کنند. سبک‌های زندگی دارای دو سطح فردی و اجتماعی هستند. از یک سو سبک زندگی، سبکی گروهی و اجتماعی است که نه تنها توسط موقعیت‌های اجتماعی ثابتی همچون طبقه، جنس، سن و یا فعالیت‌هایی همچون مشاغل مشخص می‌شوند؛ بلکه به وسیله رفتارهای مصرفی مشترک (همچون ذائقه‌های مشترک)، الگوهای مشترک فعالیت اوقات فراغت (برای مثال علائق به ورزش)، نگرش‌های مشترک به موضوعات کلیدی (همچون نگرش‌های مشابه به مسائل جنسی، محیطی و...) نیز مشخص می‌شوند. از سوی دیگر سبک زندگی یکی از عناصری است که نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری نگرش افراد نسبت به رفتارهای انحرافی دارد و فرد را با تجربه آسیب‌های اجتماعی گوناگون روبه‌رو می‌سازد.

براساس نظریه فعالیت روزانه کوهن^۱ و فلسون^۲ عمل مجرمانه با خصوصیات زندگی (سبک زندگی) روزانه انسان مرتبط است (الستی و حسن‌پور، ۱۳۸۵: ۲۶) و بزهکاری و بزه‌دیدگی با تعامل‌های اجتماعی فرد ارتباط نزدیک دارد. درواقع دختران جامعه ما براساس فعالیت‌های روزمره خویش که سبک زندگی آن‌ها را تعیین می‌کند، ممکن است آماج مناسبی برای بزهکاران باشند. بر همین اساس، اتخاذ برخی از سبک‌های زندگی به دلیل نوع و میزان فعالیت اجتماعی که از دختران طلب می‌کند، برای وقوع جرم و تجربه بزهکاری مناسب‌تر هستند؛ چراکه اجتماع، انباشته از مجرمین برانگیخته‌ای است که آماده ارتکاب جرم هستند (حسینی و صفری، ۱۳۹۴: ۱۵۸)؛ بنابراین همان رفتارهای روزانه یا تعاملات اجتماعی روزمره‌ای که فرصت‌های برخورداری از مزایای زندگی را افزایش می‌دهد، می‌توانند فرصت‌های ارتکاب جرم را هم افزایش دهند.

گات فردسن^۳ و هیندلانگ^۴ نیز در نظریه "در معرض بودن" خود اظهار داشتند که تجربه آسیب‌های اجتماعی یک واقعه اتفاقی نیست؛ بلکه براساس سبک زندگی افراد و رفتار و کردار آنان در زندگی رخ می‌دهد و نوع زندگی افراد، نقش کلیدی در آسیب‌پذیری آن‌ها دارد؛ به‌عنوان نمونه هرقدر فرد فعالیت‌های شغلی، تفریحی و اوقات فراغت بیشتری در خارج از خانه داشته باشد، در دسترس‌تر و درنتیجه بیشتر در معرض بزه‌دیدگی جنسی قرار خواهد گرفت. بدین‌سان، این نظریه، توزیع نامنظم بزه‌دیدگی در جرائم جنسی را در زمان و مکان، برحسب تفاوت شیوه زندگی آنان، تبیین می‌کند؛ برای نمونه مجردزیستن، زیاده‌روی در نوشیدن مشروبات الکلی، استفاده از وسایل حمل‌ونقل عمومی، معاشرت با مردان جوان، رفت‌وآمد شب‌هنگام به اماکن عمومی و زندگی در شهرهای بزرگ از شیوه‌های زندگی است که نرخ بزه‌دیدگی زنان و دختران را در جرائم جنسی افزایش می‌دهد (Gottfredson, 1984: 31). همچنین شیوه و سبک زندگی افراد ممکن است در تولید اندیشه مجرمانه و سپس در فرایند فعلیت‌بخشیدن به این اندیشه، از طریق تسریع فرایند ارتکاب جرم و درنتیجه

-
1. Cohen
 2. Felson
 3. Gottfredson
 4. Hindelang

بزه‌دیدگی و تحریک بزه‌کار، مؤثر باشد. رفتارهای جرم‌زا و پرخطر در جرائم جنسی، می‌تواند هم در نتیجه رعایت نکردن پوشش صحیح و تحریک مرتکبان ناآشنا باشد و هم ناشی از دوستی‌ها و ارتباط‌های نامتعارف در محیط‌های کاری و تحصیلی با افراد آشنا؛ که این ارتباط زمانی که با آن جذابیت و بروز همراه باشد، خطر بزه‌دیدگی را افزایش می‌دهد؛ بنابراین، هرچه زنان و دختران با اشخاص بزه‌کار یا محیط‌های مجرمانه و خطرناک و زمان‌های پرخطر بیشتر رفت‌وآمد کنند، میزان بزه‌دیدگی خود را بالا می‌برند (حسینی و صفری، ۱۳۹۴: ۱۵۷).

فرضیات تحقیق

فرضیه اصلی

بین سبک زندگی مدرن با نگرش دانش‌آموزان دختر متوسطه دوم شهر بیرجند به آسیب‌های اجتماعی رابطه وجود دارد.

فرضیه‌های فرعی

۱. بین مدیریت بدن با نگرش دانش‌آموزان دختر به آسیب‌های اجتماعی رابطه وجود دارد.
۲. بین مصرف محصولات فرهنگی با نگرش دانش‌آموزان دختر به آسیب‌های اجتماعی رابطه وجود دارد.
۳. بین فعالیت اوقات فراغت با نگرش دانش‌آموزان دختر به آسیب‌های اجتماعی رابطه وجود دارد.
۴. بین الگوی خرید با نگرش دانش‌آموزان دختر به آسیب‌های اجتماعی رابطه وجود دارد.
۵. بین الگوی مصرف غذا با نگرش دانش‌آموزان دختر به آسیب‌های اجتماعی رابطه وجود دارد.

روش‌شناسی تحقیق

تحقیق حاضر، از لحاظ هدف کاربردی و با توجه به معیار زمان، تک‌مقطعی و به روش پیمایشی انجام شده است. جامعه آماری، کلیه دانش‌آموزان دختر ۱۶ تا ۱۸ ساله متوسطه دوم هستند که در مدارس دخترانه متوسطه دوره دوم شهر بیرجند در سال تحصیلی ۱۳۹۹ مشغول به تحصیل

بوده‌اند که بر اساس تأیید دایره حراست و گزارش آموزش متوسطه دوم شهر بیرجند، در تاریخ ۱۳۹۹/۲/۹ به‌طور تقریبی شامل ۵۵۰۰ نفر هستند (اداره کل آموزش و پرورش بیرجند: ۱۳۹۹). برای تعیین حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده شد؛ بنابراین حجم نمونه این تحقیق (با ضریب اطمینان ۹۵٪ و دقت احتمالی ۵٪ و واریانس به‌دست‌آمده از پیش‌آزمون) ۳۶۰ نفر مشخص شد.

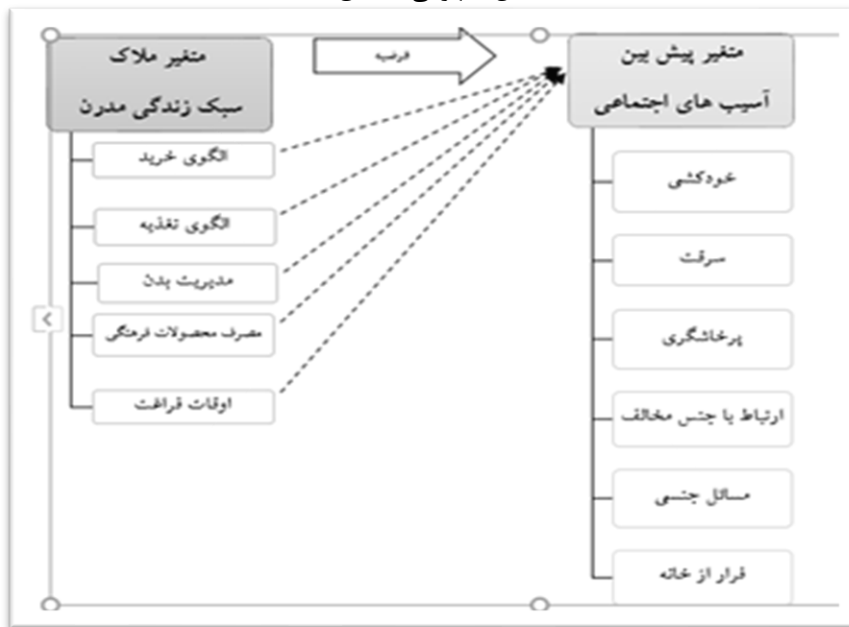
$$n = \frac{Nt^2Pq}{Nd^2 + t^2Pq} = \frac{5500 \times (1.96)^2 \times .5 \times .5}{5500 \times (.05)^2 + (1.96)^2 \times .5 \times .5} = \frac{5280}{14.71} = 360$$

در این تحقیق، از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای و خوشه‌ای به‌طور ترکیبی استفاده شد. به این ترتیب که نواحی دوگانه آموزش و پرورش شهر بیرجند به عنوان دو خوشه اصلی در نظر گرفته شد و در درون هرکدام از نواحی، تعدادی از مدارس متوسطه دوم دخترانه به صورت تصادفی انتخاب شدند. در درون مدارس نیز با در نظر گرفتن پایه تحصیلی دانش‌آموزان به عنوان یک طبقه، تعدادی از دانش‌آموزان هر پایه تحصیلی مورد مطالعه قرار گرفتند.

ابزار مورد استفاده پرسشنامه استاندارد گرایش به آسیب‌های اجتماعی ساخت‌یافته آقایی و تیمورتاش (۱۳۸۹)، است. تحلیل عامل تأییدی سازه آسیب‌های اجتماعی، بارهای عاملی مربوطه برحسب مقادیر برآوردشده، در همه ابعاد سازه آسیب‌های اجتماعی در وضعیت مطلوبی (بالاتر از ۰/۴) قرار دارند؛ به عبارت دیگر، همبستگی سازه آسیب‌های اجتماعی با ابعاد مربوط به این سازه در حد متوسط به بالا برآورد می‌شوند؛ در نتیجه سنجش این متغیر از اعتبار عاملی برخوردار است. پرسشنامه‌های محقق ساخته سبک زندگی مدرن، تحلیل عامل تأییدی سازه سبک زندگی مدرن با توجه به مقادیر برآوردشده، بارهای عاملی مربوط به همه ابعاد سازه سبک زندگی مدرن در وضعیت مطلوبی (بالاتر از ۰/۴) قرار دارند؛ به عبارت دیگر، همبستگی سازه سبک زندگی مدرن با ابعاد مربوط به این سازه در حد متوسط به بالا برآورد می‌شوند؛ در نتیجه سنجش این متغیر از اعتبار عاملی برخوردار است. پرسشنامه پس از اعتبار احراز و پایایی آن در مراحل مقدماتی تحقیق برای جمع‌آوری داده‌های مورد نیاز در مرحله نهایی استفاده شد. به همین منظور اولاً سعی شد از گویه‌هایی که متغیرهای تحقیق را می‌سنجند یا از گویه‌های تحقیقات پیشین که زیر نظر اساتید مجرب استفاده و اجرا شده‌اند، استخراج شوند و یا برای انتخاب بهترین گویه‌ها از نظرات

محققین و اساتید دیگر کمک گرفته شود؛ سپس درنهایت، یک‌بار دیگر پرسشنامه تدوین شده برای بررسی در اختیار اساتید و متخصصان قرار گرفت و از نظرات آن‌ها برای تصحیح پرسشنامه استفاده شد. بدین ترتیب اعتبار پرسشنامه این تحقیق از نوعی اعتبار صوری است. برای تعیین پایایی نیز از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده است و نتایج نشان داده است که ابزار از مطلوبیت بالایی برخوردار است.

مدل مفهومی تحقیق

تعاریف نظری و عملیاتی تحقیق

متغیر ملاک: سبک زندگی مدرن

تعریف مفهومی: سبک زندگی مدرن اعمال و کارهایی است که به شیوه مدرن طبقه‌بندی شده و حاصل ادراکات خاصی است و تجسم‌یافته ترجیحات افراد به استفاده از عناصر مدرن در زندگی است و از تلفیق فعالیت‌های فراغت، اهمیت بدن، ترجیحات غذایی، الگوی انتخاب لباس و نگرش‌های غیرجنسیتی ساخته شده است (شولتز، ۱۳۸۱: ۱۴۳).

تعریف عملیاتی: سبک زندگی مدرن دارای ۵ خرده‌فرهنگ (مصرف محصولات فرهنگی، اوقات فراغت، مدیریت بدن، الگوی مصرف غذا، الگوی خرید) بوده است که با اتکای به سؤالات و

گویه‌هایی به صورت لیکرت (کاملاً موافقم، موافقم، بی‌نظرم، مخالفم، کاملاً مخالفم) سنجیده شده که نمره آن‌ها از صفر تا پنج تنظیم شده است. در این تحقیق سبک زندگی مدرن متغیری است وابسته و چندارزشی که با در نظر گرفتن شاخص‌های زیر (طبق جدول ۱) با استفاده از طرح سؤال در قالب پرسشنامه محقق ساخته و با طیف لیکرت اندازه‌گیری می‌شود.

جدول ۱) تعریف عملیاتی متغیرها

متغیر	ابعاد	معرف‌ها
سبک زندگی مدرن	مصرف محصولات فرهنگی	گوش‌دادن به موسیقی‌های خارجی همچون؛ رپ، پاپ، جاز، راک و موسیقی‌های تند و هیجانی، استفاده از اینترنت، کتاب‌های دیجیتال، لوح‌های فشرده و مجلات سبک جدید
	اوقات فراغت	وقت‌گذراندن در شبکه‌های اجتماعی مجازی؛ مانند واتساپ، تلگرام، اینستاگرام، فیس‌بوک و تماشای کانال‌های ماهواره‌ای، سینما، پاساژگردی، بازی‌های کامپیوتری، وی‌چت، کافی‌شاپ و کنسرت موسیقی
	مدیریت بدن	لنز رنگی و تاتو بدن، جراحی‌های زیبایی، تناسب اندام، استفاده از وسایل آرایشی برای پوست و مو و پیروی از مد روز
	الگوی مصرف غذا	رفتن به مغازه‌های فست‌فود با دکوراسیون به‌روز و شیک، استفاده از خوراک‌های مدرن؛ همچون اسپاگتی، لازانیا، شنیسل، بیف‌استراگانوف، کانولی، غذاهای خارجی و ساندویچ‌ها
	الگوی خرید	خرید لباس و کیف و کفش مارک‌دار، استفاده از برندهای خارجی، شیک و باکیفیت‌بودن، خرید از بوتیک‌های شیک و لباس‌خریدن طبق مد روز

متغیر پیش‌بین: آسیب‌های اجتماعی

تعریف مفهومی: منظور از نگرش به آسیب‌های اجتماعی، هر نوع عمل فردی یا جمعی است که در چهارچوب اصول اخلاقی و قواعد جمعی رسمی و غیررسمی قرار نمی‌گیرد و در نتیجه با منع قانونی یا قبح اخلاقی و اجتماعی روبه‌رو می‌شود (خلجی موحد، ۱۳۸۴: ۱۳۱).

تعریف عملیاتی: در این تحقیق آسیب‌های اجتماعی متغیری است مستقل و چندارزشی که با در نظر گرفتن شاخص‌های زیر (طبق جدول ۲) با استفاده از طرح سؤال در قالب پرسشنامه استاندارد (آقایی و تیمورتاش، ۱۳۸۹) و با طیف لیکرت اندازه‌گیری می‌شود.

جدول ۲) تعریف عملیاتی متغیرها

متغیر	ابعاد	معرف‌ها
سبک زندگی مدرن	سرقت	احساس نیاز، جبر شرایط، راه‌حل مشکل مالی و رسیدن به خواسته‌ها
	پرخاشگری	عدم اعتماد مردم به فرد پرخاشگر، بیزاری از فرد پرخاشگر، عدم خشونت و وجود راه‌حل بدون خشونت
	روابط با جنس مخالف	دوستی با جنس مخالف، عدم تنهایی، کسب اعتماد به نفس و بی‌بندوباری
	مسائل جنسی	فشارهای غریزی، وسوسه‌های شهوانی، بی‌بندوباری و رؤیاهای شهوانی
	خودکشی	ضعف و ناتوانی، راه‌حل مشکلات، وسوسه و حماقت
	فرار از خانه	آمادگی برای انحرافات، مستقل شدن، تحول مثبت و محیط آزاردهنده خانه

یافته‌های تحقیق

سیمای جمعیت‌شناختی

نمونه آماری پژوهش شامل ۳۶۰ دانش‌آموز دختر ۱۶ تا ۱۸ ساله (نوجوان) در پایه‌های دهم، یازدهم و دوازدهم مورد مطالعه قرار گرفت. بیشترین شرکت‌کنندگان در تحقیق را به ترتیب دختران ۱۷ ساله (۴۱/۹٪) و کم‌ترین تعداد شرکت‌کنندگان را نیز دختران ۱۴ ساله با (۰/۶٪) تشکیل می‌دهند. بیشترین شرکت‌کنندگان مربوط به رشته انسانی و تجربی (۴۲/۸٪) هستند و کم‌ترین تعداد شرکت‌کنندگان نیز در رشته علوم و معارف اسلامی (۴/۷٪) تحصیل می‌کنند. اکثر شرکت‌کنندگان در پایه دوازدهم (۵۰٪) و کمترین تعداد شرکت‌کنندگان نیز در پایه دهم (۲۲/۲٪) تحصیل می‌کنند. تحصیلات پدر اکثر شرکت‌کنندگان دیپلم (۳۰٪) است و تنها (۱۷٪) از شرکت‌کنندگان پدرانی با تحصیلات لیسانس یا بالاتر دارند. تحصیلات مادر اکثر شرکت‌کنندگان دیپلم (۳۸/۳٪) است و تنها (۵/۸٪) شرکت‌کنندگان مادرانی با تحصیلات لیسانس دارند. شغل پدر اکثر شرکت‌کنندگان اداری و نظامی (۴۱/۶٪) است و کمترین فراوانی نیز مربوط به شاخه پزشکی و بهداشتی (۱/۱٪) می‌باشد. وضعیت سکونت اکثر شرکت‌کنندگان ملکی (۸۳/۱٪) است و همچنین ۴/۲٪ از شرکت‌کنندگان در خانه‌های سازمانی و ۱۲/۸٪ از آن‌ها در خانه‌های رهنی و اجاره‌ای سکونت دارند.

یافته‌های توصیفی تحقیق

جدول (۳) توزیع فراوانی متغیرهای دموگرافیک

متغیر	فراوانی	درصد	متغیر	فراوانی	درصد
جنسیت	۱۴	۲	۰/۶	۴۱/۶	۱۴۴
	۱۵	۲۳	۶/۴	۱۱/۱	۳۷
	۱۶	۱۴۰	۳۸/۹	۱/۱	۴
	۱۷	۱۵۱	۴۱/۹	۱۳/۱	۴۷
	۱۸	۴۴	۱۲/۲	۷/۵	۲۴
	انسانی	۱۵۴	۴۲/۸	۲۸/۸	۱۰۴
رشته تحصیلی	تجربی	۱۵۴	۴۲/۸	۲/۵	۹
	ریاضی	۳۵	۹/۷	۲/۵	۹
	معارف	۱۷	۴/۷	۲/۲	۸
	دهم	۸۰	۲۲/۲	۱۳/۹	۵۰
وضعیت سکونت	یازدهم	۱۰۰	۲۷/۸	۷۸/۹	۲۸۴
	دوازدهم	۱۸۰	۵۰	۲۶/۹	۹۷
	رهن- اجاره	۴۶	۱۲/۸	۳۰	۱۰۸
	سازمانی	۱۵	۴/۲	۲۶/۱	۹۴
	ملکی	۲۹۹	۸۳/۱	۱۷	۶۱
			۳۱/۴	۱۱۳	
			۳۸/۳	۱۳۸	
			۲۴/۴	۸۸	
			۵/۸	۲۱	

جدول ۴) آماره‌های توصیفی ابعاد سبک زندگی مدرن و گرایش به آسیب‌های اجتماعی

متغیر	میانگین	انحراف معیار	کمترین	بیشترین
مصرف محصولات فرهنگی	۳۲/۲۶	۵/۱۷	۱۷	۴۵
اوقات فراغت	۵۳/۰۹	۱۱/۸۹	۱۸	۷۵
مدیریت بدن	۵۵/۶۳	۱۴/۷۰	۲۰	۹۰
الگوی مصرف غذا	۳۱/۸۵	۹/۲۵	۱۰	۵۰
الگوی خرید	۲۴/۵۱	۹/۱۲	۹	۴۵
سرقت	۱۳/۵۵	۳/۹۷	۷	۳۵
پرخاشگری	۲۳/۶۱	۳/۷۷	۱۳	۳۴
روابط با جنس مخالف	۱۰/۶۳	۵/۱۷	۵	۲۵
مسائل جنسی	۱۴/۲۳	۳/۸۳	۷	۲۸
خودکشی	۲۳/۱۸	۲/۸۵	۱۶	۳۴
فرار از خانه	۲۳/۱۱	۲/۶۹	۱۵	۳۵

سبک زندگی مدرن پاسخگویان در این پژوهش در ۵ بُعد محصولات فرهنگی، اوقات فراغت، مدیریت بدن، الگوی مصرف غذا و الگوی خرید سنجیده شده است که در جدول ۴، حداقل و حداکثر نمره و میانگین آن‌ها آورده شده است. در میان ابعاد سبک زندگی مدرن، مدیریت بدن با میانگین ۵۵/۶۳٪ بیشترین و بعد الگوی خرید با میانگین ۲۴/۵۱٪ کمترین میزان را به خود اختصاص داده‌اند. از بین ابعاد شش‌گانه گرایش به آسیب‌های اجتماعی نیز، بعد روابط با جنس مخالف با میانگین ۱۰/۶۳٪ کم‌ترین و بعد پرخاشگری با میانگین ۲۳/۶۱٪ بیشترین میزان را به خود اختصاص داده‌اند.

آزمون نرمالیتی

جدول ۵) آزمون نرمالیتی کل گویه‌های پرسشنامه

شاپیرو ویلک			کولموگروف- اسمیرنوف		
سطح معناداری	درجه آزادی	ضریب	سطح معناداری	درجه آزادی	ضریب
۰/۰۶۴	۳۵۸	۱/۷۶	۰/۰۶۱	۳۵۸	۱/۵۱

با توجه به نتایج جدول ۵ و آزمون‌های نرمالیتی، برای هر دو آزمون شاپیرو ویلک و کولموگروف- اسمیرنوف سطح معناداری ۰/۰۶ است و از سطح معناداری استاندارد (۰/۰۵) بیشتر است و این بدان معناست که توزیع داده‌ها نرمال است. همچنین ضریب نرمال بودن بالاتر از ۱ است؛ بنابراین می‌توان از آزمون‌های پارامتریک برای سنجش رابطه متغیرها استفاده کرد.

بخش استنباطی

نتایج آزمون همبستگی پیرسون بین متغیر ملاک و متغیر اصلی پژوهش

متغیر ملاک پژوهش حاضر، سبک زندگی مدرن و ابعاد پنج‌گانه آن است. برای بررسی رابطه این متغیر و ابعاد آن با نگرش به آسیب‌های اجتماعی از آزمون همبستگی پیرسون استفاده شد. نتایج این آزمون در جدول زیر مشاهده می‌شود:

جدول ۶) ماتریس همبستگی بین سبک زندگی مدرن و ابعاد آن با ابعاد مختلف نگرش به آسیب‌های اجتماعی

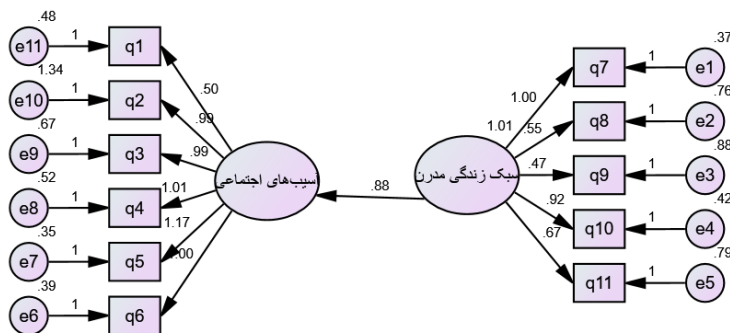
متغیر	سرقت	پرخاشگری	رابطه با جنس مخالف	مسائل جنسی	خودکشی	فرار از خانه	گرایش به آسیب اجتماعی
مصرف محصولات فرهنگی	۰/۱۸۷**	۰/۰۹۵	۰/۲۶۸***	۰/۱۱۱*	۰/۰۷۷	۰/۱۴۴**	۰/۳۱۵***
اوقات فراغت	۰/۱۸۵**	۰/۰۶۲	۰/۴۳۴***	۰/۲۸۷***	۰/۰۲۴	۰/۱۴۷**	۰/۴۶۱***
مدیریت بدن	۰/۲۲۵**	۰/۱۱۶*	۰/۴۵۵***	۰/۲۴۵***	۰/۰۲۳	۰/۱۳۴*	۰/۴۷۴***
الگوی مصرف غذا	۰/۲۵۶***	۰/۱۰۳	۰/۴۲۰***	۰/۱۹۷***	۰/۰۴۳	۰/۱۵۶**	۰/۴۷۲***
الگوی خرید	۰/۳۹۴***	۰/۱۱۹*	۰/۴۶۲***	۰/۲۲۲***	۰/۰۹۱	۰/۰۹۷	۰/۵۱۸***
سبک زندگی مدرن	۰/۲۶۵***	۰/۱۰۴	۰/۴۹۹***	۰/۲۷۴***	۰/۰۳۲	۰/۱۴۴**	۰/۵۳۹***
۰/۰۵*p<			۰/۰۱**p<				۰/۰۰۱***p<

یافته‌های جدول ۶ نشان می‌دهد که بین سبک زندگی مدرن و گرایش به آسیب‌های اجتماعی رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد؛ به عبارت دیگر با افزایش گرایش دختران به سبک زندگی مدرن، میزان گرایش آن‌ها به آسیب‌های اجتماعی افزایش می‌یابد. در میان ابعاد مختلف سبک زندگی مدرن، بعد الگوی خرید ($r^2=0/518$)، قوی‌ترین و بعد مصرف محصولات فرهنگی ($r^2=0/315$)، ضعیف‌ترین رابطه را با میزان گرایش دختران به آسیب‌های اجتماعی داشته است.

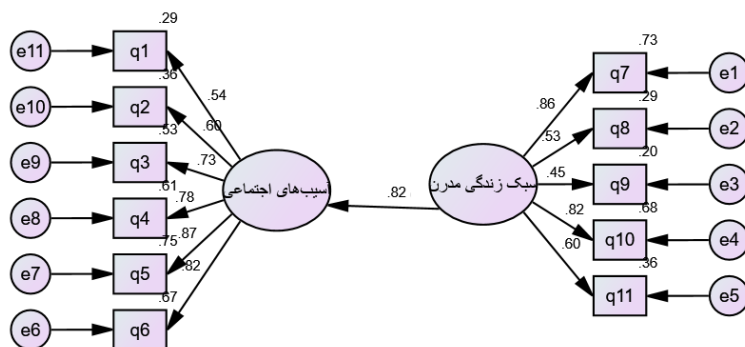
نتایج تحلیل معادله ساختاری متغیرهای پژوهش سبک زندگی مدرن و آسیب‌های اجتماعی

داده‌های این تحقیق از روش استاندارد کردن داده‌ها در مسیر تحلیلی آنالیز رگرسیون در ۲۵ مورد ویرایش قرار گرفت و داده‌هایی که در دامنه ۳+ تا ۳- قرار داشتند مورد استفاده قرار گرفتند و داده‌های بیشتر و کمتر از این دامنه از داده‌ها حذف شدند تا داده‌های استاندارد شده‌تری را برای تحلیل در اختیار محقق قرار دهد. از مجموع ۳۶۰ داده، ۱ داده حذف شد و ۳۵۹ داده مورد تحلیل قرار گرفت.

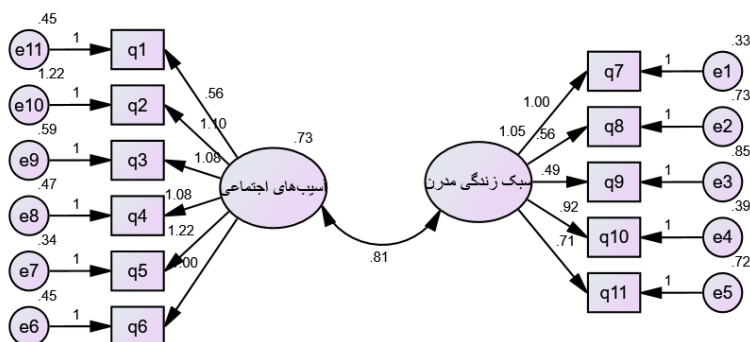
نمودار و جداول زیر، شاخص‌های برازندگی تحلیل معادله ساختاری را نشان می‌دهد:

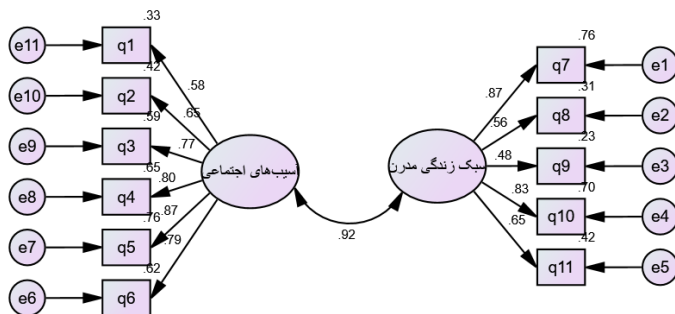
مدل ۱. مدل غیراستاندارد معادله ساختاری پژوهش

مدل ۲. مدل استاندارد معادله ساختاری پژوهش

مدل ۳. مدل غیراستاندارد معادله ساختاری پژوهش (در حالت رابطه دوطرفه)

مدل ۴. مدل استاندارد معادله ساختاری پژوهش (در حالت رابطه دوطرفه)

شاخص‌های برازش مدل در جدول زیر آورده شده است.

جدول ۷) شاخص‌های برازش مدل کلی

SRMR	PCFI	PNFI	PRATIO	RFI	IFI	GFI	CFI	NFI	RMSEA	X2/df	مدل کلی
< ۰/۸	≥ ۰/۶	≥ ۰/۶	≥ ۰/۵۰	≥ ۰/۶	≥ ۰/۹	≥ ۰/۹	≥ ۰/۹	≥ ۰/۹	< ۰/۱	< ۳	میزان قابل قبول
۰/۰۳	۰/۶۹	۰/۷۴	۰/۶۷	۰/۷۱	۰/۹۲	۰/۹۵	۰/۹۴	۰/۹۲	۰/۰۶۵	۲/۵۵۳	محاسبه شده

محاسبه پایایی و روایی مدل

جهت بررسی پایایی سازه‌ها، فورنل و لاکر (Fornell & Larcker, 1981) پایایی ترکیبی هر یک از سازه‌ها و آلفای کرونباخ را پیشنهاد می‌دهند. برای بررسی پایایی ترکیبی هر یک از سازه‌ها از ضریب CR استفاده می‌شود. مقادیر قابل پذیرش CR باید ۰/۶ یا بیشتر باشند. مقدار آلفای کرونباخ بالاتر از ۰/۷ نشانگر پایایی قابل قبول است (فیض‌اللهی، درویشی و حیدری، ۱۳۹۲). در جدول ۶، مقدار ضریب آلفای کرونباخ، پایایی ترکیبی و AVE (متوسط واریانس استخراج شده که باید بزرگ‌تر از ۰/۵ باشد) آورده شده است که نشان‌دهنده مناسب بودن پایایی متغیرهای تحقیق در کل است.

جدول ۸) مقادیر پایایی متغیرهای تحقیق

متغیرها	آلفای کرونباخ	پایایی ترکیبی (CR)	AVE
مصرف محصولات فرهنگی	۰/۷۸۹	۰/۹۴	۰/۸۳
اوقات فراغت	۰/۷۹۲	۰/۹۶	۰/۸۴
مدیریت بدن	۰/۷۹۱	۰/۹۴	۰/۷۵
الگوی مصرف غذا	۰/۸۰۰	۰/۹۶	۰/۹۲
الگوی خرید	۰/۷۹۳	۰/۹۵	۰/۸۵
سرقت	۰/۷۶۴	۰/۹۲	۰/۸۲
پرخاشگری	۰/۷۵۸	۰/۹۴	۰/۸۰
خودکشی	۰/۸۲۱	۰/۹۶	۰/۸۱
روابط با جنس مخالف	۰/۷۶۳	۰/۹۰	۰/۷۹
مسائل جنسی	۰/۸۱۴	۰/۹۱	۰/۸۲
فرار از خانه	۰/۷۹۸	۰/۹۲	۰/۷۸

برای ارزیابی روایی مدل تحقیق در مرحله اول، سؤالات در اختیار متخصصان برای نظردهی قرار گرفت که تمامی سؤالات پرسشنامه مورد تأیید قرار گرفت. معیار دوم از بررسی برازش مدل‌های

اندازه‌گیری انعکاسی، روایی همگراست که به بررسی میزان همبستگی هر متغیر مکنون با سؤالات (شاخص‌های) خود می‌پردازد.

وجود این همبستگی برای اطمینان از اینکه آزمون آنچه را که باید سنجیده شود می‌سنجد، ضروری است. سه شرط برقراری روایی همگرا؛ معناداری بارهای عاملی، آزمون همگن بودن و متوسط واریانس استخراج شده (AVE) است. منظور از معنادار بودن کلیه بارهای عاملی سؤالات، این است که مقدار قدر مطلق $t.value$ از $1/96$ بزرگ‌تر باشد. با توجه به نتایج تحلیل عاملی کلیه شاخص‌ها از $1/96$ بزرگ‌تر بوده و با احتمال 95% معنادار هستند که روایی همگرای مدل پژوهش را تأیید می‌کند. برای همگن بودن نیز باید کلیه بارهای عاملی بزرگ‌تر از $0/3$ باشند که اطلاعات تحلیل عاملی تأییدی این مورد را نیز تأیید می‌کند. به‌عنوان سومین شاخص برای ارزیابی روایی همگرا از معیار متوسط واریانس استخراج‌شده (AVE_1) استفاده شد. AVE میانگین واریانس به اشتراک گذاشته‌شده بین هر سازه با شاخص‌های خود است.

به بیان ساده‌تر AVE میزان همبستگی یک سازه با شاخص‌های خود را نشان می‌دهد که هر چه این همبستگی بیشتر باشد برازش نیز بیشتر است. AVE برابر یا بالاتر از $0/5$ روایی همگرای کافی را تضمین می‌کند که ملاحظه می‌شود همه متغیرها در دامنه قابل قبول قرار دارند.

علاوه بر سه معیار فوق یک معیار تأییدی دیگر روایی همگرا، پایایی ترکیبی است که برای هر یک از عوامل جهت تأیید روایی همگرا باید بزرگ‌تر از میانگین واریانس استخراجی باشد ($CR > AVE$). با مقایسه این دو، به‌وضوح دیده می‌شود که برای تمامی متغیرهای مکنون برون‌زا، مقدار CR از مقدار AVE بزرگ‌تر است و شرط چهارم روایی همگرا نیز برقرار است. درنهایت با توجه به چهار تست فوق می‌توان نتیجه گرفت که مدل پژوهش از روایی همگرای مناسبی برخوردار است.

جدول ۹) بارهای عاملی مدل سبک زندگی مدرن و آسیب‌های اجتماعی

ضریب استاندارد	سطح معناداری	نسبت بحرانی (آماره تی)	خطای استاندارد	تخمین غیر استاندارد	
۰/۷۶۳	۰/۰۰۰	۸/۱۵۴	۰/۱۳۶	۱/۱۳۹	مصرف محصولات فرهنگی
۰/۶۷۸	۰/۰۰۰	۷/۳۵۴	۰/۱۲۸	۰/۷۸۴	اوقات فراغت
۰/۷۵۴	۰/۰۰۰	۹/۵۳۴	۰/۱۶۴	۰/۶۸۹	مدیریت بدن
۰/۷۸۴	۰/۰۰۰	۸/۷۴۲	۰/۱۷۴	۰/۷۸۰	الگوی مصرف غذا
۰/۷۸۳	۰/۰۰۰	۱۰/۲۵۴	۰/۱۳۴	۰/۶۸۴	الگوی خرید
۰/۷۶۵	۰/۰۰۰	۶/۲۳۴	۰/۱۴۲	۰/۸۷۹	سرقت
۰/۶۸۴	۰/۰۰۰	۴/۵۶۴	۰/۱۳۲	۰/۶۵۴	پرخاشگری
۰/۵۴۲	۰/۰۰۰	۸/۶۳۲	۰/۱۴۱	۰/۷۴۱	خودکشی
۰/۷۲۳	۰/۰۰۰	۷/۵۴۱	۰/۱۵۴	۰/۶۳۸	روابط با جنس مخالف
۰/۶۸۴	۰/۰۰۰	۹/۱۲۸	۰/۱۲۳	۰/۷۲۴	مسائل جنسی
۰/۵۹۸	۰/۰۰۰	۶/۳۱۴	۰/۱۱۴	۰/۶۹۳	فرار از خانه

*** به معنای $P < 0/001$

با توجه به کوچک‌تر بودن سطح معنی‌داری در جدول ۷، از میزان ۰/۰۵ مشخص می‌شود تمامی متغیرهای مشاهده‌شده، به صورت معنی‌داری متغیر پنهان مربوط به خود را تبیین می‌کنند. هرچه مقدار تخمین استاندارد به ۱ نزدیک‌تر باشد، نشان‌دهنده اهمیت و قوی‌تر بودن رابطه است.

بحث و نتیجه‌گیری

در دهه‌های اخیر فرایند مدرنیزاسیون، از بالا به شیوه‌ای ناگهانی وارد جامعه ایران شد و کمتر از چند دهه این روند با تمام مظاهر فرهنگی‌اش در جامعه ما حضور پیدا کرده است. اگرچه مدرنیته آسایش، آبادانی، رفاه و ابزارهای ارتباطی آسان همراه خود داشت؛ اما نابسامانی و تناقض‌های زیادی نیز خلق کرد که حاصل آن بروز و ظهور آسیب‌های اجتماعی متعددی در جامعه ایران بود. با این حال درباره رابطه سبک زندگی مدرن و نگرش به آسیب‌های اجتماعی در بین دختران، کمتر مطالعه عمیقی صورت گرفته است؛ از این‌رو هدف این مقاله درک چگونگی رابطه سبک زندگی مدرن بر نگرش به آسیب‌های اجتماعی در بین دختران شهر بیرجند است.

یافته‌های مطالعه نشان داد که سبک زندگی مدرن بر نگرش به آسیب‌های اجتماعی مؤثر بوده است. این یافته‌ها با نتایج مطالعات محققانی چون موسوی و معظمی (۱۴۰۰) نشان داد سبک زندگی تحمیل‌شده بر زنان بی‌خانمان (مانند فعالیت‌های روزمره، دستیابی به فرصت‌های نامشروع و حضور در مناطق داغ شهری)، آنان را به بزه‌دیدگان آسیب‌پذیر تبدیل می‌کند. مولایی بیرگانی و داراب‌پور (۱۳۹۷) معتقدند که رابطه معکوس و معنی‌داری بین مؤلفه‌های سبک زندگی با نگرش به آسیب‌های اجتماعی وجود دارد؛ در نتیجه با افزایش سبک زندگی سلامت‌مدار، آسیب‌های اجتماعی کاهش می‌یابند. این با نتایج تحقیقات علیزاده آرند (۱۳۹۶) و لام (Lamm, 2006)؛ کاکرهام و هینت (Cockerham & Hinote, 2004) همخوانی دارد.

یافته‌ها نشان داد یکی از اصلی‌ترین مؤلفه‌هایی که موجب افزایش آسیب‌های اجتماعی در جامعه می‌شود، سبک زندگی مدرنی است که نوجوانان و جوانان اتخاذ می‌کنند و نتایج تحقیق حاضر از رابطه دو متغیر فوق با یکدیگر حمایت می‌کند؛ به عبارت روشن‌تر هرچه گرایش دختران نسبت به اتخاذ سبک زندگی مدرن بیشتر باشد، احتمال بروز رفتارهای آسیب‌زا در آن‌ها افزایش می‌یابد. همچنین نتایج آزمون پیرسون بین ابعاد سبک زندگی مدرن و ابعاد مختلف نگرش به آسیب‌های اجتماعی، حکایت از رابطه مثبت و معنادار بین مصرف محصولات فرهنگی، اوقات فراغت، مدیریت بدن، الگوی مصرف غذا و الگوی خرید با نگرش به آسیب‌های اجتماعی دارد. از دیگر سو نیز تمامی ابعاد نگرش به آسیب‌های اجتماعی (به‌جز بُعد پرخاشگری و خودکشی) با متغیر سبک زندگی مدرن دارای رابطه مستقیم و معنادار است. پس هرچه میزان گرایش افراد به سبک زندگی مدرن

افزایش یابد، میزان تمایلشان به سرقت، رابطه با جنس مخالف، فرار از خانه و درگیری با مسائل جنسی بیشتر خواهد شد.

در تبیین چگونگی ارتباط بین سبک زندگی مدرن و نگرش نسبت به آسیب‌های اجتماعی باید اذعان داشت که عمل مجرمانه با سبک زندگی که افراد به‌طور روزانه اتخاذ می‌کنند، مرتبط است (الستی و حسن‌پور، ۱۳۸۵: ۲۶). بر اساس نظریه فعالیت‌های روزمره که از سوی لارنس کوهن و مارکوس فلسون (Miller & Tewksbury: 2006: 81) مطرح شد، در جامعه همه افراد به‌طور بالقوه بزهکارانی هستند که هر لحظه ممکن است دچار بزه شوند؛ بر اساس این نظریه باید آماج و اهداف جالب و مورد توجه بزهکاران کشف شود و از آن‌ها محافظت کرد تا مرتکب ریسک نشوند؛ در این خصوص می‌توان به تصحیح در سبک زندگی افراد و خانواده‌ها پرداخت و در مواقعی که فرد زمینه بزهکاری برایش فراهم است، نسبت به پیشگیری و تقویت آماج جرم اقدام کرد (بابایی و نجیبیان، ۱۳۹۰: ۱۴۹). بروز رفتارهای مجرمانه با تعامل‌های اجتماعی فرد شدیداً ارتباط نزدیک دارد. درواقع دختران جامعه ما براساس فعالیت‌های روزمره خویش که سبک زندگی آن‌ها را تعیین می‌کند، ممکن است آماج مناسبی برای بزهکاران باشند (حسینی و صفری، ۱۳۹۴: ۱۵۸)؛ بنابراین همان رفتارهای روزانه یا تعاملات اجتماعی روزمره‌ای که فرصت‌های برخورداری از مزایای زندگی را افزایش می‌دهند، می‌توانند فرصت‌های ارتکاب جرم را هم افزایش دهند.

بر اساس نظر گات‌فردسن (1984) نیز تجربه آسیب‌های اجتماعی یک واقعه اتفاقی نیست؛ بلکه براساس سبک زندگی افراد و رفتار و کردار آنان در زندگی رخ می‌دهد و نوع زندگی افراد نقش کلیدی در آسیب‌پذیری آن‌ها دارد؛ به‌عنوان نمونه هر قدر دختران فعالیت‌های شغلی، تفریحی و اوقات فراغت بیشتری در خارج از خانه داشته باشند، در دسترس‌تر و در نتیجه بیشتر در معرض بزه‌دیدگی جنسی قرار خواهند گرفت. بدین‌سان، این نظریه، توزیع نامنظم بزه‌دیدگی در بین زنان را برحسب تفاوت شیوه زندگی آنان، تبیین می‌کند. همچنین شیوه و سبک زندگی افراد ممکن است در تولید اندیشه مجرمانه و سپس در فرایند فعلیت-بخشیدن به این اندیشه، از طریق تسریع فرایند ارتکاب جرم و در نتیجه بزه‌دیدگی و تحریک بزهکار مؤثر باشد. رفتارهای جرم‌زا و پرخطر در جرائم جنسی، می‌تواند در نتیجه

رعایت نکردن پوشش صحیح و تحریک مرتکبان ناآشنا باشد و هم می‌تواند ناشی از دوستی‌ها و ارتباط‌های نامتعارف در محیط‌های کاری و تحصیلی با افراد آشنا باشد که این ارتباط زمانی که با آن جذابیت و بروز همراه باشد، خطر بزه‌دیدگی را افزایش می‌دهد؛ بنابراین، هرچه زنان و دختران با اشخاص بزه‌کار یا محیط‌های مجرمانه و خطرناک و زمان‌های پرخطر بیشتر رفت‌وآمد کنند، میزان بزه‌دیدگی خود را افزایش می‌دهند (حسینی و صفری، ۱۳۹۴: ۱۵۷). با توجه به نتایج مطالعه حاضر و وضعیت سبک زندگی و آسیب‌های اجتماعی در شهر بیرجند پیشنهاد می‌شود، مسئولان اجرایی و تقنینی نظام جمهوری اسلامی برنامه‌های مدون و جامعی را برای تشویق نسل جوان و نوجوان جامعه برای داشتن سبک زندگی متناسب با ارزش‌های اسلامی، تقویت باورها و ارزش‌های مذهبی و جهت‌دهی به سلیقه و ذائقه مردم به استفاده از فیلم، موسیقی و هنر فاخر تمدن و فرهنگ اسلامی داشته باشند و همین‌طور دولت باید تلاش کند تا ارزش‌های اسلامی به نحو احسن و قابل قبولی به نسل جوان انتقال یابد و فرایند انتقال ارزش‌ها از مجاری و کانال‌های متناسب و با بهره‌گیری از شیوه نرم‌افزاری صحیح انجام شود. در این راه تأکید بر اهمیت آموزش و پرورش همگانی و تربیت و جامعه‌پذیر کردن کودکان و نوجوانان، تأکید بر رسانه‌ها و فضای وب در انتقال ارزش‌ها، تلاش برای تقویت نهاد خانواده، به‌کارگیری شیوه‌های نوین تبلیغی و پرهیز از سطحی‌نگری نسبت به مبانی فرهنگی و دینی، ارتباط مستمر و برنامه‌ریزی شده نهاد خانواده، مساجد، حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌ها و وحدت آن‌ها در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی، ارزیابی سیاست نهادهای فرهنگی کشور در دوره‌های زمانی مختلف برای شناسایی نقاط ضعف و قوت و بررسی بازخوردهای جامعه، ضرورت بسیاری دارد.

منابع

- آقای، علی اکبر؛ تیمورتاش، حسن (۱۳۸۹). "بررسی رابطه و فرایند آسیب اجتماعی و امنیت اجتماعی". *دانشنامه*، سال سوم، ش ۴ (زمستان): ۲۲-۳.
- ابراهیمی، قربانعلی؛ بهنویی گدنه، عباس (۱۳۸۹). "سبک زندگی جوانان: بررسی جامعه‌شناختی سبک زندگی و مؤلفه‌های آن در بین دختران و پسران شهر بابلسر". *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، سال ششم، ش ۱۸ (بهار): ۱۳۵-۱۶۰.
- الستی، ساناز؛ حسن‌پور، معصومه (۱۳۸۵). "بزه دیده‌شناسی و پیشگیری از بزه‌دیدگی". *ددرسی*، سال دهم، ش ۵۶ (بهار و تابستان): ۲۴-۲۷.
- امانی، امین؛ ریحانی شیروان، معصومه (۱۳۹۷). "تأثیر فضای مجازی بر سبک زندگی دانش‌آموزان متوسطه خراسان شمالی". *دانش/انتظامی خراسان شمالی*، سال پنجم، ش ۲۰ (تابستان): ۵۹-۸۰.
- ایمان، محمدتقی؛ بهمنی، لیلا؛ دلاور، مری‌السادات (۱۳۹۵). "سنگش جامعه‌شناسی نابهنجاری‌های رفتاری دانش‌آموزان شهر شیراز". *توسعه/اجتماعی*، سال دهم، ش ۳ (بهار): ۱۳۹-۱۵۸.
- بابایی، محمدعلی؛ نجیبیان، علی (۱۳۹۰). "چالش‌های وضعی پیشگیری از جرم". *مجله حقوقی دادگستری*، سال هفتاد و پنجم، ش ۷۵ (پاییز): ۱۴۷-۱۷۲.
- بامری، اسحاق؛ سالارزایی، امیرحمزه (۱۳۹۷). "تحلیل رابطه بین سبک زندگی و تربیت جنسی نوجوانان شهر زاهدان با نگاهی به پیشگیری از جرم". *مطالعات روان‌شناسی تربیتی*، سال پانزدهم، ش ۲۹ (بهار): ۷۳-۹۶.
- بورديو، پير (۱۳۹۱). *تمايز؛ نقد اجتماعی قضاوت‌های دوقی*. ترجمه حسن چاوشیان. تهران: ثالث.
- جهانگیری، کتایون؛ برخوردار، نسرين؛ برخوردار، ناهید (۱۳۸۸). "بررسی روند بروز خودکشی و عوامل مؤثر بر آن در مناطق روستایی شهرستان کرمانشاه". *سازمان نظام پزشکی جمهوری اسلامی/ایران*، سال بیست و هفتم، ش ۲ (تابستان): ۲۱۹-۲۲۵.

- حسینی، سیدحسین؛ صفری، صادق (۱۳۹۴). "نقش جنسیت مؤنث در ارتکاب و پیشگیری از جرائم جنسی". پژوهش حقوق کیفری، سال سوم، ش ۱۱ (تابستان): ۱۴۷-۱۶۷.
- خانی، حسین (۱۳۹۴). "تحلیل جامعه‌شناسی مفهوم سبک زندگی در تمدن‌های غربی و اسلامی". سیاست، سال چهل و پنجم، ش ۱ (بهار): ۱۴۵-۱۶۰.
- خلجی‌موحد، امان‌اله (۱۳۸۴). *روان‌شناسی جامعه (آسیب‌شناسی جامعه از دیدگاه روان‌شناسی و جامعه‌شناسی)*. تهران: دات.
- خواجه‌نوری، بیژن؛ روحانی، علی؛ هاشمی، سمیه (۱۳۹۰). "رابطه سبک زندگی و تصور بدن (مطالعه موردی: زنان شهر شیراز)". *تحقیقات فرهنگی*، سال چهارم، ش ۱ (بهار): ۷۹-۱۰۳.
- رامرودی، شقایق؛ خنجرخانی، مسعود؛ باقری مجد، روح‌اله (۱۳۹۹). "تحلیل محتوای کتب تفکر و سبک زندگی پایه هفتم و هشتم براساس مؤلفه‌های آسیب اجتماعی". پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- زاده‌محمدی، علی؛ احمدآبادی، زهره (۱۳۸۷). "هم‌وقوعی رفتارهای پرخطر در بین نوجوانان دبیرستان‌های شهر تهران". *خانواده‌پژوهی*، سال چهارم، ش ۱۳ (بهار): ۸۷-۱۰۰.
- سلیمانی‌نیا، لیلا؛ جزایری، علیرضا؛ محمدخانی، پروانه (۱۳۸۴). "نقش سلامت روان در ظهور رفتارهای پرخطر نوجوانان". *رفاه اجتماعی*، سال پنجم، ش ۱۹ (زمستان): ۷۵-۹۰.
- شریفی، احمدحسین (۱۳۹۱). "سبک زندگی به‌عنوان شاخصی برای ارزیابی سطح ایمان". *معرفت فرهنگی - اجتماعی*، سال سوم، ش ۳ (تابستان): ۴۹-۶۲.
- شولتز، دوان (۱۳۸۱). *نظریه‌های شخصیت*. ترجمه یوسف کریمی. تهران: ارسباران.
- عباسی، عباداله، و دیگران (۱۴۰۰). "پیش‌بینی گرایش به رفتارهای پرخطر بر اساس ادراک جو روانی-عاطفی خانواده و سبک فرزندپروری با میانجی‌گری سبک زندگی سلامت در نوجوانان". *رویش روان‌شناسی*، سال دهم، ش ۶۷ (زمستان): ۱۱۹-۱۳۲.
- عباسی اسفجیر، علی‌اصغر؛ تقوی، کبری (۱۳۹۶). "بررسی میزان و نوع کج‌روی در میان دانش‌آموزان: کاربرد تحلیل عاملی و تحلیل خوشه‌ای". *مطالعات توسعه اجتماعی - فرهنگی*، سال پنجم، ش ۴ (پاییز): ۱۲۹-۱۵۴.

- عبدالهی، سامان (۱۳۹۸). "نقش سبک زندگی خانواده در گرایش اطفال و نوجوانان به مواد مخدر و روان‌گردان با تأکید بر ارائه الگوی پیشگیری رشدمدار". *سبک زندگی/اسلامی با محوریت سلامت*، سال سوم، ش ۴ (پاییز): ۳۷-۴۵.

- عزیزاده آرند، مصطفی (۱۳۹۶). "بررسی آسیب‌های اجتماعی متأثر از سبک زندگی با رویکرد بررسی تغییرات سبک زندگی در جامعه ایرانی". [پیوسته] قابل دسترس در:

<https://civilica.com/doc/769928/> [۱۳۹۶/۱۲/۲۳]

- فاضل، امین‌الله؛ حق‌شناس، حسن؛ کشاورز، زهرا (۱۳۹۰). "قدرت پیش‌بینی ویژگی‌های شخصیتی و سبک زندگی بر رضایت‌مندی زوجی زنان پرستار شهر شیراز". *جامعه‌شناسی زنان*، سال دوم، ش ۳ (پاییز): ۱۳۹-۱۶۱.

- فیض‌اللهی، علی؛ درویشی، فرزاد؛ حیدری، سعیده (۱۳۹۲). "وضعیت مصرف و توزیع کنندگان مواد مخدر در شهرستان ایلام (سیمای اپیدمیولوژیک اعتیاد در شهرستان ایلام)". *دانش/انتظامی/ایلام*، سال پانزدهم، ش ۴۲ (بهار و تابستان): ۷-۲۶.

- کردبچه، مرجان؛ چیت‌ساز، شهرزاد؛ سعیدی، حمید (۱۳۹۹). "شناسایی عوامل مؤثر بر مصرف نمادین در سبک زندگی نوجوانان". *مطالعات اقتصاد، مدیریت مالی و حسابداری*، سال ششم، ش ۴ (زمستان): ۱-۱۷.

- کرمی، شیرین (۱۳۹۹). "بررسی جایگاه خانواده در کاهش آسیب‌های اجتماعی در دانش-آموزان". [پیوسته] قابل دسترس در:

<https://civilica.com/doc/1116379/> [۱۳۹۹/۸/۲۱]

- کریمی مزیدی، سجاد، و دیگران (۱۳۹۲). "بررسی عوامل اجتماعی مؤثر در کاهش کج‌روی در بین دانش‌آموزان پسر ۱۵-۱۸ سال شهر تهران". *رفاه/اجتماعی*، سال سیزدهم، ش ۵۰ (تابستان): ۱۱۱-۱۳۴.

- کوهی، کمال (۱۳۹۲). "تبیین جامعه‌شناختی انحرافات اخلاقی دانش‌آموزان دبیرستانی در استان آذربایجان شرقی". *دانش/انتظامی/آذربایجان شرقی*، سال سوم، ش ۱۰ (پاییز): ۲۷-۴۷.

- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۰). *مدرنیته و مدرنیسم*. ترجمه حسینعلی نوذری. تهران: نقش جهان.

- معتمدی، سیدهادی (۱۳۸۶). "اولویت‌بندی آسیب‌ها و مسائل اجتماعی در ایران". *رفاه اجتماعی*، سال ششم، ش ۲۴ (بهار): ۳۲۷-۳۴۷.

- ملاحسینی، نعیمه (۱۳۹۲). "آسیب‌شناسی هویت جوانان شهر تهران بر مبنای الگوهای فراغتی مدرن". پایان‌نامه کارشناسی ارشد مردم‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران.

- موسوی، سیده‌سکینه؛ معظمی، شهلا (۱۴۰۰). "بررسی اثربخشی سبک زندگی زنان بی‌خانمان بر بزه‌دیدگی آنان". *پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی*، سال نهم، ش ۱۷ (تابستان): ۷۴-۵۱.

- مولایی بیرگانی، مرجان؛ داراب‌پور، کامران (۱۳۹۷). "بررسی رابطه بین سبک زندگی خانواده با پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی زنان در آموزش و پرورش شهر اهواز". [پیوسته] قابل دسترس در: <https://civilica.com/doc/830780> [۱۳۹۹/۸/۲۱]

- Benda, B. B.; Corwyn, R. F. (2001). "Are the Effects of Religion on Crime Mediated, Moderated and Misrepresented by Inappropriate Measures?". *Journal of Social Service Research*, Vol. 27, No. 3: 57-86.

- Chaney, D. (1996). *Lifestyle*. London: Routledge.

- Cockerham, W. C. (2000). *The Sociology of Health Behavior and Health lifestyles*. London: Prentice Hall College.

- Cockerham, W. C., et al. (2004). "Health lifestyle in central Asia: The case of kazakhstan and Kyrgyzstan". *Social science & Medicine*, Vol. 59, No. 7: 1409-1421.

- Fornell, C.; Larcker, D. F. (1981). "Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error". *Journal of Marketing Research*, Vol. 18, No. 1: 39-50.

- Fuchino, Y., et al. (2003). "Health-related lifestyle and mental health among inhabitants of a city in Japan". *Nippon-Koshu-Eisei-Zasshi*, Vol. 50, No. 4: 3-13.

- Goldstein, M.; Heaven, P. C. L. (2000). "Perceptions of the family, delinquency and emotional adjustment among youth". *Personality and Individual Differences*, Vol. 29, No. 6: 1169-1178.

- Gottfredson, M. (1984). *Victims of crime: The dimensions of risk*. Corporate Author: London: Home Office Research Study, number. 81.

- Lamm, D. (2006). "The influence of religiosity on gambling participation". *J. Gamblstud*, Vol. 22, No. 3: 305-320.

- Miller, J., et al. (2006). *Criminological Theory: A Brief Introduction*. Boston: Pearson/Allyn and Bacon.

- Nofziger, S.; Kurtz, D. (2005). "Violent Lives: A Lifestyle Model Linking Exposure to Violence to Juvenile Violent Offending". *Journal of Research in Crime and Delinquency*, Vol. 42, No. 1: 3-26.
- Nonnemaker, J. M.; Neely, C. A.; Blun, R. W. (2003). "Public and private domains of religiosity and adolescent health risk behaviors; evidence from the national longitudinal study of Adolescent Health". *Social Science & Medicine*, Vol. 57, No. 11: 2049- 2054.
- Salmi, V.; Kivivuori, J. (2006). "The Association between Social Capital and Juvenile Crime: The Role of Individual and Structural Factors". *European Journal of Criminology*, Vol. 3, No. 2: 123-148.

Mediating role of organizational self-esteem in relation between social undermining and organizational silence among faculty members of Birjand University

Fateme Taherpour¹
Received: 13/12/2021

Hosein Fallahi²
Accepted: 14/8/2022

Abstract

This study aimed to investigate the mediating role of organizational self-esteem in the relationship between social undermining and organizational silence. The method of research was descriptive-correlational. The statistical population of the study included 323 faculty members of Birjand University in the academic year of 2017-2018. The sample size was estimated 175 using Morgan table and their selection was done using simple random. In order to measure the organizational silence variable, three questionnaires of Vendine et al. (2003) organizational silence, Duffy social undermining (2002), and Peers et al. (1989) organizational self-esteem were used. The reliability of the questionnaires was verified using Cronbach's alpha coefficient as 0.93, 0.95, and 0.96. Data analysis was performed at descriptive and inferential levels (Pearson correlation, analysis of variance and structural equation modeling). It was done via SPSS and Amos software. The results showed that the relationships between research variables were significant at the level of 0.05. So upon increasing a standard deviation in the score of social undermining, organizational silence will grow by 0.27 standard deviation and with increase in a standard deviation in organizational self-esteem, organizational silence 0.34 - Standard deviation will be reduced. In addition, organizational self-esteem plays a mediating role between social undermining and organizational silence. The pattern of structural equations had a good fit and all the fit indices of the pattern were in an acceptable range. According to the research findings, it can be stated that, since abusive behaviors lead to an increase in unhealthy behaviors and thus reduce positive and constructive interactions, so organizations, including universities, need to reduce and eliminate this Behaviors try.

Keywords: Organization Based Self-Esteem; Social Undermining; Organizational Silence; Birjand University; Faculty Members

1. Assistant professor, department of educational science, University of Birjand, Corresponding Author, f.taherpour@birjand.ac.ir.

2. M.A graduate in educational management, department of educational science, University of Birjand, hfallahi@birjand.ac.ir

مقاله علمی - پژوهشی

نقش میانجی عزت نفس سازمانی در رابطه بین سایش اجتماعی و سکوت سازمانی

از دیدگاه اعضای هیئت علمی دانشگاه بیرجند

حسین فلاحي^۲

فاطمه طاهرپور^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۲۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۹/۲۲

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ۱۶، شماره ۴

http://www.farhangekhorasan.ir/article_154787.html

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی نقش میانجی عزت نفس سازمانی در رابطه بین سایش اجتماعی و سکوت سازمانی انجام گرفت. این پژوهش، از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش توصیفی-همبستگی است. جامعه آماری پژوهش شامل اعضای هیئت علمی دانشگاه بیرجند در سال تحصیلی ۹۷-۹۸ به تعداد ۳۲۳ نفر بود که با استفاده از جدول مورگان حجم نمونه ۱۷۵ نفر برآورد شد و گزینش آنان با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی ساده صورت گرفت. برای گردآوری داده‌ها از سه پرسشنامه سکوت سازمانی ون‌داین (۲۰۰۳)، سایش اجتماعی دافی و همکاران (۲۰۰۲) و عزت نفس سازمانی پیرس و همکاران (۱۹۸۹) استفاده شد. ضریب پایایی پرسشنامه‌ها با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ بررسی و به ترتیب برابر با ۰/۹۳، ۰/۹۵ و ۰/۹۶ برآورد شد. داده‌های پژوهش با استفاده از روش‌های همبستگی پیرسون، تحلیل واریانس و معادلات ساختاری تحلیل شد. نتایج پژوهش نشان داد روابط بین متغیرهای پژوهش در سطح ۰/۰۵ معنادار بود؛ به گونه‌ای که با افزایش یک انحراف استاندارد در نمره سایش اجتماعی، سکوت سازمانی ۰/۲۷ انحراف استاندارد افزایش خواهد یافت و با افزایش یک انحراف استاندارد در عزت-

۱. استادیار گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه بیرجند، نویسنده مسئول

f.taherpour@birjand.ac.ir

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مدیریت آموزشی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه بیرجند

hfallahi@birjand.ac.ir

نفس سازمانی، سکوت سازمانی ۰/۳۴ انحراف استاندارد کاهش خواهد یافت. علاوه بر آن، عزت نفس سازمانی نقش میانجی بین سایش اجتماعی و سکوت سازمانی ایفا می کند. الگوی معادلات ساختاری از برازش خوبی برخوردار بود و همه شاخص های برازش الگو در دامنه قابل قبول قرار داشتند. بنابر یافته های پژوهش می توان گفت از آنجا که رفتارهای سایشی منجر به افزایش رفتارهای ناسالم و در نتیجه کاهش تعاملات مثبت و سازنده می شوند؛ بنابراین سازمان ها، از جمله دانشگاه ها، لازم است در جهت کاهش و حذف این رفتارها تلاش کنند.

واژه های کلیدی: عزت نفس سازمانی، سایش اجتماعی، سکوت سازمانی.

مقدمه

ادراکات نیروی انسانی از محیط و شرایط کاری خود، دیدگاه ها و نحوه رفتار آنان را در محیط کار شکل می دهد و بر زندگی شغلی آن ها مؤثر است. بسیاری از کارمندان که از سهیم کردن دیگران در داده ها و دانش خود، خودداری می کنند، ممکن است این باور در آن ها شکل گرفته باشد که پیشنهاد یا نظرشان اهمیت ندارد و هیچ تغییری در سازمان ایجاد نخواهد کرد؛ به عبارت دیگر عدم عزت نفس سازمانی کارکنان و ترس از ارتباطات زیان آور در سازمان، باعث عدم برقراری ارتباط عمیق در سازمان، عدم بیان عقیده و اظهار نظر از طرف کارکنان در سازمان ها و نهایتاً باعث ایجاد پدیده ای اجتماعی به نام "سکوت سازمانی"^۱ می شود (Vakola & Bouradas, 2005: 442). سکوت سازمانی به عنوان رفتاری تعریف می شود که در آن کارکنان از بیان دیدگاه ها و نگرانی هایشان درباره مسائل سازمانی امتناع می کنند (Morrison, 2011: 373)؛ به عبارت دیگر سکوت سازمانی رفتاری است که در آن کارکنان به عدم بیان ایده ها، دیدگاه ها، افشا کردن رفتارهای غیراخلاقی و غیرقانونی دیگران در سازمان (Xu, Loi & Lam, 2015: 766)، مشارکت بسیار کم در واکنش به مسائل و مشکلات سازمان می پردازند (Henriksen & Dayton, 2006: 1542). پژوهشگران سه نوع سکوت را شناسایی کرده اند. سکوت مطیع که نشان دهنده رفتار کناره گیرانه ای است که بیشتر حالت انفعالی دارد و افراد هیچ تمایلی برای صحبت کردن، مشارکت یا کوشش برای تغییر وضعیت

موجود ندارند (Dedahanov & Rhee, 2015: 1847). از ویژگی‌های رفتاری افراد دارای این نوع سکوت می‌توان مشارکت کم، اهمال، مسامحه، غفلت و رکود را نام برد.

سکوت تدافعی که احساس ترس در فرد از ارائه اطلاعات است. درواقع گاهی ممکن است افراد به دلیل محافظت از موقعیت و شرایط خود (انگیزه خودحفاظتی) به خودداری از ارائه ایده‌ها، اطلاعات یا نظرات مربوطه بپردازند (Avery & Quinones, 2002: 82) و نهایتاً سکوت نوع-دوستانه که مبتنی بر رفتار شهروندی سازمانی است و عبارت است از امتناع از بیان ایده‌ها، نظرات و اطلاعات مربوط به کار، با هدف سودبردن دیگر افراد سازمان و بر پایه انگیزه‌های نوع‌دوستی، تشریک مساعی و همکاری است (Podsakof, et al., 2000: 520).

در نتیجه سکوت، عملکرد سازمان دچار آسیب می‌شود و این سکوت منشأ بسیاری از عارضه‌های سازمانی خواهد شد؛ بنابراین این موضوع که سکوت چگونه ایجاد و شدت پیدا می‌کند دغدغه بسیاری از محققان است. عوامل متعددی مانند ساختار سازمانی، فرهنگ و جو سازمان، متغیرهای محیطی سازمان، فرهنگ سازمان، رفتارهای سازمانی مختلف و ادراکات کارکنان، ایجادکننده سکوت هستند. محققان معتقدند برخی رفتارهای انحراف سازمانی و رفتارهای ضد شهروند سازمانی باعث بی‌تفاوتی و کناره‌گیری اعضای سازمان (Strongman, 2013: 5) و درنتیجه باعث سکوت سازمانی می‌شوند؛ ازجمله این رفتارها، رفتارهای سایش اجتماعی هستند؛ چراکه این رفتارها پیامدهایی همچون بی‌اعتمادی و نارضایتی (Duffy, Ganster & Pagon, 2002: 341) خشونت و غیبت و رفتارهای ضدشهروندی در کار (Dar Ong & Tay, 2015: 13) و رفتارهای کاهنده مشارکت و هم‌آفرینی سازمانی (طاهرپور، ۱۳۹۷: ۱۱۹) را برای فرد و سازمان در پی دارد که این اثرات به‌مرور منجر به سکوت سازمانی می‌شود.

اصطلاح سایش اجتماعی اولین بار توسط ویناکور و ون‌راین (Vinokur & Van Ryn, 1993) مطرح شد. آنان سایش اجتماعی را شامل رفتارهایی می‌دانند که در سه زمینه در مورد فرد مورد سایش بروز می‌یابد: «۱. احساسات منفی همچون خشم، ۲. ارزش‌یابی منفی از نگرش‌ها، خصوصیات، فعالیت‌ها و تلاش‌های فرد مورد سایش و ۳. اقداماتی که مانع از دستیابی فرد به اهداف سودمند می‌شود» (Vinokur; Price & Gaplan, 1996).

دافی و دیگران (Duffy, et al., 2006: 331) بیان داشته‌اند که «سایش اجتماعی اشاره دارد به تلاش عمدی و هدفمند در جهت خراب کردن و از بین بردن شهرت دیگران، توانایی هایشان در انجام کار و موفقیت کاری و نهایتاً توانایی هایشان در ایجاد و حفظ روابط بین فردی مثبت»؛ به عبارت دیگر، سایش اجتماعی شامل رفتارهایی می‌شود که مانع ایجاد و حفظ روابط بین فردی مثبت، موفقیت کاری، اعتبار و مطلوبیت می‌شود. دافی و دیگران دو نوع سایش اجتماعی را مطرح کرده‌اند: سایش در سطح همکار و سایش در سطح سرپرست. سایش در سطح همکار، زمانی است که همکاران یکدیگر را مورد سایش قرار می‌دهند و سایش در سطح سرپرست، زمانی است که سرپرست زیردستان خود را مورد سایش قرار می‌دهد. آن‌ها معتقدند هرچه سایش از سطوح بالاتر سازمان بروز پیدا کند، تأثیر بیشتر و شدیدتری بر افراد سطوح پایین دارد (Duffy, Ganster & Pagon, 2002: 345).

پیامدهای سایش اجتماعی متعدد و فراوان است؛ از آسیب‌رساندن به اعتبار و شهرت فرد مورد سایش گرفته تا سازمان و فرهنگ سازمانی و بهزیستی سازمانی. کراسلی (Crossley, 2009: 14) در پژوهشی نشان داد سایش اجتماعی، کاهش رضایت شغلی و کاهش نرخ ماندگاری در سازمان و همچنین نتایج شخصی منفی مانند افسردگی و کاهش عزت نفس را به همراه دارد. سایش اجتماعی و محیط نامطلوب کاری، رفتارهای کناره‌گیرانه، مانند غیبت، کاهش تولید و رفتارهای ضدتولید را به دنبال دارد (Cropanzano, Crandey & Totb, 1997:159). علاوه بر این، سایش اجتماعی، با توجه به بار روانی منفی که برای افراد ایجاد می‌کند، مانع از فعالیت مثبت و ابراز وجود و ابراز عقیده در سازمان می‌شود و ممکن است سکوت سازمانی را به همراه داشته باشد؛ چراکه گاهی قربانیان سایش اجتماعی، تمایل دارند مسیر اجتناب را در پیش گیرند و روابط اجتماعی خود را محدود کنند؛ بدین ترتیب سایش اجتماعی ممکن است گستره‌ای از رفتارهای عاری از همکاری^۱ (Strongman, 2013: 4) و سرشار از سکوت را منجر شود؛ اما اینکه تا چه حد رفتارهای سایشی، افراد را به سمت سکوت سوق دهد، بستگی به برخی از ویژگی‌های شخصیتی افراد سازمان، همچون عزت نفس سازمانی، دارد. عزت نفس سازمانی

عبارت است از میزانی که فرد معتقد است عضوی توانا، مهم و باارزش برای سازمانش است (Pierce & Gardner, 2004: 591).

عزت نفس سازمانی در محیط اجتماعی سازمان رشد می‌یابد و درجه‌ای از ادراک کارکنان از خودشان به عنوان فردی مهم، معنادار، مؤثر و ارزشمند در سازمان استفاده شده‌شان است و تجربیاتی که فرد در درون سازمان کسب می‌کند، بر سطح عزت نفس سازمانی و نگرش‌ها و رفتارهای فرد تأثیرگذار خواهد بود (Elloy & Patil, 2012: 283). افزایش عزت نفس سازمانی روابط مثبتی با میزان انگیزه، رفتار شهروند سازمانی، رضایت شغلی و حرفه‌ای، تعهد سازمانی و عملکرد شغلی دارد (Phillips, 2000). در برخی پژوهش‌ها تأثیر مثبت رفتارهای عادلانه و عزت نفس سازمانی بر رفتارهای کاری نوآورانه مورد تأیید قرار گرفته است (Balogun, Ojedokun & Tijani, 2012: 37) همچنین رفتارهای طفره‌ای غیرمولد و عزت-نفس سازمانی، رابطه منفی با یکدیگر دارند. افرادی که رفتارهای غیرمولد در محیط کار دارند، دارای عزت نفس سازمانی پایینی هستند؛ زیرا بر این باورند که فاقد توانایی کافی برای انجام موفقیت‌آمیز کارها هستند (طاهرپور، ۱۳۹۷: ۱۱۵).

برخی محققان عزت نفس را به عنوان پیش‌بینی‌کننده رفتارهای ضداجتماعی معرفی کرده‌اند و فرض کرده‌اند که افراد با سطح پایین عزت نفس، احتمالاً بیشتر درگیر رفتارهای ضداجتماعی می‌شوند (Williams & Jaquish, 1981: 426)؛ اما افراد با سطح عزت نفس سازمانی بالا، به خاطر منافع روحی و روانی که از روابطشان با سازمان به دست می‌آورند، سعی می‌کنند با دوری از رفتارهای ضد تولید و رفتارهای انحرافی، این روابط را به خطر نیاندازند.

برخی پژوهش‌های دیگر اذعان داشتند که افراد با عزت نفس بالا، احتمالاً بیشتر درگیر رفتارهای ضداجتماعی می‌شوند (Baumeister, Smart & Boden, 1997: 5; Kirkpatrick, et al., 2002: 756). کورمن (Korman, 1970: 38) نشان داد که افراد با سطح عزت نفس بالا در مقایسه با افراد با عزت نفس پایین، عملکرد بهتری دارند و چون در تلاش هستند که متناسب با خودپنداره خود رفتار کنند، کمتر در رفتارهای ضدتولید درگیر می‌شوند؛ زیرا رفتارهای انحرافی، منطبق و سازگار با دیدگاه مثبتی که در مورد خودشان دارند نیست

(Viswesvaran, Schmidt & Ones, 2005: 108). یک دیدگاه، تحت عنوان "نظریه شکل-پذیری"^۱ وجود دارد که بر اساس آن، نظریه پردازان معتقدند که عزت نفس نقش میانجی گری بین رفتارهای انحرافی و متغیرهای زمینه‌ای (مانند عوامل استرس‌زا) ایفا می‌کند. نظریه شکل-پذیری اشاره می‌کند که افراد با سطوح پایین‌تر عزت نفس، در برابر متغیرهای زمینه‌ای واکنش شدیدتری دارند (Brockner, 1988). فریس و دیگران نقش میانجی گری عزت نفس را در رابطه بین حمایت سازمانی و انحراف سازمانی بررسی کردند و به این نتیجه رسیدند که عزت نفس سازمانی به طور کامل نقش میانجی گری بین حمایت سازمانی و انحراف سازمانی را ایفا می‌کند (Ferris, Brown & Heller, 2009: 280)؛ اما در مقابل، طاهرپور، رجائی‌پور و کاظمی (Taherpor, Rajaeepour & Kazemi, 2016: 135) در پژوهشی به این نتیجه دست یافتند که عزت نفس سازمانی، نقش میانجی بین سایش اجتماعی و هم‌آفرینی ایفا نمی‌کند.

در زمینه عوامل مؤثر بر سکوت سازمانی، پژوهش‌های متعددی انجام گرفته است. جانگ و یون (Jung & Yoon, 2019: 213) پژوهشی را با عنوان "اثرات سایش اجتماعی بر صدا و سکوت کارکنان و رفتارهای انحرافی سازمانی" انجام دادند و به این نتیجه رسیدند که سایش اجتماعی تأثیر منفی بر صدای کارکنان و تأثیر مثبت بر سکوت کارکنان دارد. الوانی مانانی و هادی پیکانی (۱۳۹۶) در بررسی رابطه بین سایش اجتماعی و سکوت سازمانی کارکنان پایگاه هوایی شهید بابایی اصفهان نشان دادند که بین سایش اجتماعی در سطح همکار و سرپرست و رفتار سکوت رابطه معنی‌داری وجود داشته است. حق‌گویان، کریمی مالک‌آبادی و کاظمی (۱۳۹۷: ۵۵۳) در بررسی "نقش بدبینی سازمانی در سایش اجتماعی: سکوت سازمانی به عنوان متغیر میانجی"، نشان دادند بدبینی سازمانی از طریق سکوت سازمانی بر سایش اجتماعی تأثیر می‌گذارد. همچنین، بدبینی سازمانی بر سکوت سازمانی و سکوت سازمانی بر سایش اجتماعی تأثیر مستقیم دارد.

داده‌ناو و رهی (Dedahanov & Rhee, 2015: 1843) رابطه بین اعتماد، سکوت و تعهد سازمانی را بررسی کردند و به این نتیجه رسیدند که اعتماد سازمانی تأثیر منفی بر سکوت مطیع دارد و اعتماد به سرپرست، سکوت مطیع را تحت تأثیر قرار نمی‌دهد. همچنین آکاری و آکتوران

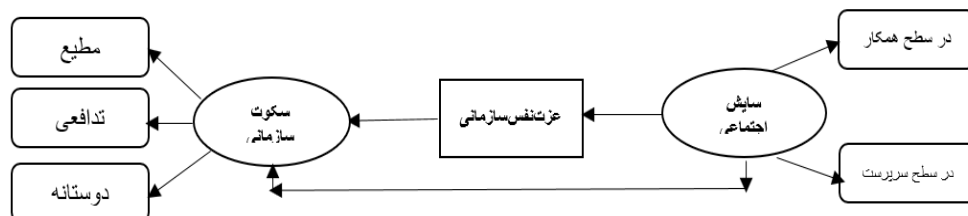
(Acaray & Akturan, 2015: 472) در مطالعه‌ای به بررسی تأثیر ابعاد سکوت سازمانی بر رفتار شهروندی سازمانی پرداختند و نشان دادند که سکوت نوع‌دوستانه، رفتارهای شهروندی سازمانی را قوی‌تر نشان می‌دهد.

زارع و سپهوند (۱۳۹۸) "نقش سبک رهبری زهرآگین بر ترومای سازمانی با توجه به نقش میانجی سکوت سازمانی" را بررسی کردند. نتایج پژوهش آنان نشان داد که سبک رهبری زهرآگین رابطه مثبت و معنی‌داری با سکوت سازمانی و ترومای سازمانی دارد و رهبران زهرآگین از طریق حاکم کردن جو سکوت سازمانی می‌توانند زمینه‌ساز ترومای سازمانی شوند.

یکی از مشکلات عمده‌ای که در حال حاضر سازمان‌ها و به‌خصوص بخش‌های منابع انسانی با آن درگیرند، تمایل نداشتن کارکنان به مشارکت در بحث‌های سازمانی است. بسیاری از کارکنان گوشه‌گیر و منزوی هستند و در عمل تمایلی به صحبت و اظهار عقیده ندارند و متأسفانه برخی از مدیران این موضوع را ساده می‌انگارند و بی‌تمایلی در اظهار نظر کارکنان و مشارکت نکردن در بحث‌ها را نوعی رضایت سازمانی می‌پندارند. در صورتی که این شرایط حاکی از سکوت سازمانی است؛ پس لازم است عوامل ایجادکننده این سکوت، شناسایی و رفع شوند تا زمینه برای مشارکت و هم‌افزایی افراد فراهم شود. پژوهش حاضر به بررسی رابطه بین سایش اجتماعی و سکوت سازمان با توجه به نقش میانجی عزت‌نفس سازمانی می‌پردازد.

پژوهش پیش رو مبتنی بر ارتباط‌سنجی است و لذا تفسیر نتایج به صورت علت و معلولی انجام نمی‌شود. هدف این است که مشخص شود رابطه بین سایش اجتماعی و سکوت سازمانی چگونه است و آیا عزت‌نفس سازمانی این رابطه را میانجی‌گری می‌کند؟ و برازش مدل مفهومی پژوهش چگونه است؟

با توجه به مبانی نظری و پیشینه پژوهش، چهارچوب مفهومی پژوهش به شکل زیر پیشنهاد می‌شود:

شکل (۱) مدل مفهومی پژوهش

روش تحقیق

پژوهش حاضر به لحاظ ماهیت، جزء تحقیقات توصیفی، از لحاظ نوع، کاربردی و از نظر روش، رابطه‌ای-همبستگی و به طور مشخص مبتنی بر مدل معادلات ساختاری بود. جامعه آماری پژوهش حاضر، کلیه اعضای هیئت علمی دانشگاه بیرجند به تعداد ۳۲۲ نفر بودند که با استفاده از جدول مورگان حجم نمونه ۱۷۵ نفر برآورد شد. سپس پرسشنامه‌ها به شکل تصادفی بین اعضای هیئت علمی توزیع شد و تعداد ۱۷۲ پرسشنامه برگشت داده شد. برای اندازه‌گیری متغیرهای پژوهش از سه پرسشنامه استفاده شد:

پرسشنامه‌ی مربوط به سایش اجتماعی دافی، گانسر و پاگون (Duffy, Ganster & Pagon, 2002) شامل ۲۶ گویه که ۱۳ گویه، سایش در سطح همکار و ۱۳ گویه، سایش در سطح سرپرست را می‌سنجد. پرسشنامه ۱۵ گویه‌ای رفتار سکوت سازمانی ونداین، آنگ و بوترو (Van Dyne, Ang & Botero, 2003) که سه مؤلفه سکوت مطیع، سکوت تدافعی و سکوت نوع‌دوستانه را شامل می‌شود. پرسشنامه مربوط به عزت نفس سازمانی پیرس و دیگران (Pierce, et al., 1989) شامل ۱۰ گویه. شایان ذکر است که هر سه پرسشنامه در طیف ۵ درجه‌ای لیکرت تنظیم شدند.

روایی پرسشنامه سایش در پژوهش طاهرپور (۱۳۹۷: ۱۲۰) با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی بررسی و تأیید شده است و تمام سؤالات دارای ضرایب بالایی بوده‌اند ($P < 0.001$) و الگوی تحلیل عاملی تأییدی دارای برازش قابل قبولی بوده است. از آنجا که پرسشنامه سکوت سازمانی و پرسشنامه عزت نفس سازمانی در پژوهش‌های مختلف مورد استفاده قرار گرفته‌اند، می‌توان گفت روایی و پایایی آن‌ها مورد تأیید است؛ ولی با وجود این جهت بررسی روایی از نظر اساتید و کارشناسان خبره و به منظور اطمینان بیشتر از پایایی پرسشنامه‌ها، از آلفای کرونباخ استفاده شد. نتایج جدول ۱ نشان می‌دهد که پرسشنامه‌ها دارای پایایی قابل قبولی بوده است.

جدول (۱) ضریب آلفای کرونباخ مؤلفه‌های پرسشنامه‌ها

مؤلفه‌ها	مقادیر آلفای کرونباخ	سطح معناداری
سکوت سازمانی	۰/۹۳۷	۰/۰۰۱
سایش اجتماعی	۰/۹۵۷	
عزت نفس سازمانی	۰/۹۶۰	

یافته‌های پژوهش

در این بخش به کمک تحلیل رگرسیون و معادلات ساختاری به تجزیه و تحلیل هر یک از فرضیات پژوهش پرداخته می‌شود.

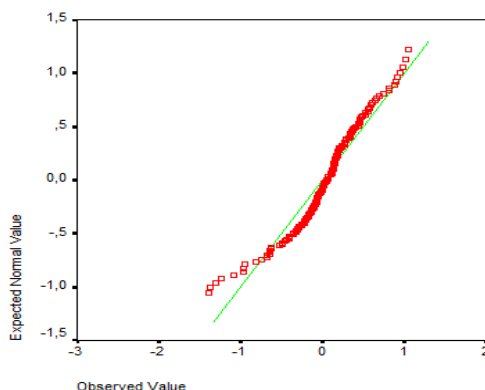
ماتریس همبستگی متغیرهای پژوهش که در جدول ۲ آورده شده است، نشان می‌دهد که همه متغیرها در سطح ۰/۰۱ همبستگی معنی‌داری با یکدیگر دارند.

پیش‌فرض‌های رگرسیون خطی ساده

در یک تحلیل رگرسیون، زمانی نتایج به دست آمده معتبر و قابل استناد هستند که پیش‌فرض‌های استفاده از مدل برقرار باشند. این پیش‌فرض‌ها در مدل رگرسیون خطی ساده عبارت‌اند از: نرمال بودن باقی‌مانده‌ها، استقلال باقی‌مانده‌ها و همگنی واریانس باقی‌مانده‌ها.

۱. نرمال بودن باقی‌مانده‌ها (خطاهای مدل)

برای بررسی نرمال بودن خطاها از نمودار احتمال نرمال باقی‌مانده‌ها استفاده کردیم که نتایج نیز دال بر تأیید نرمال بودن خطاهاست.

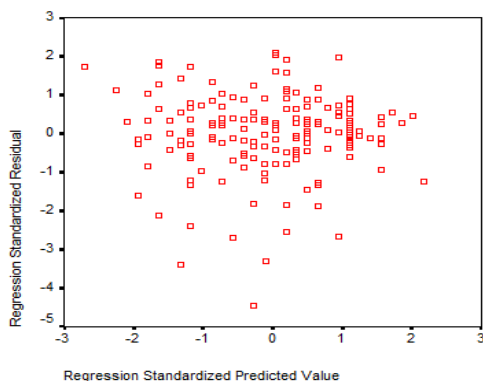
نمودار (۱) نمودار احتمال نرمال باقی مانده های رگرسیون

۲. استقلال باقی مانده ها

برای بررسی استقلال باقی مانده ها از آماره ای به نام دوربین-واتسون کمک می گیریم. اگر مقدار این آماره نزدیک به عدد ۲ باشد، نشان دهنده استقلال باقی مانده های رگرسیون است. به عنوان یک معیار معمولاً اعداد بین ۱/۵ تا ۲/۵ و یا اعداد بین ۱ تا ۳ نشان از استقلال باقی مانده ها دارند. در مدل رگرسیون مقدار آماره دوربین واتسون برابر ۲/۷۴ شده است که برقراری فرض استقلال باقی مانده ها را تأیید می کند.

۳. همگنی واریانس باقی مانده ها

یکی از راه های بررسی همگنی (برابری) واریانس باقیمانده های مدل رگرسیون خطی، استفاده از نمودار پراکنش باقی مانده ها در برابر مقادیر پیش بینی شده است. هرگاه پراکندگی نقاط رسم شده در این نمودار، روند خاصی نداشته باشد، نشان دهنده برقراری فرضیه همگنی واریانس باقیمانده ها است که این موضوع در نمودارهای زیر ملاحظه می شود؛ یعنی بر اساس این نمودار فرضیه همگنی واریانس باقیمانده ها برقرار است.

نمودار ۲) نمودار پراکنش باقی مانده‌های رگرسیون در مقابل مقادیر پیش‌بینی شده پس از بررسی پیش‌فرض‌های رگرسیون خطی ساده، با توجه به سطح سنجش فاصله‌ای متغیرها، همبستگی بین متغیرها بررسی شد.

جدول ۲) نتایج آمار توصیفی (میانگین و انحراف معیار) و ماتریس ضریب همبستگی بین متغیرهای

پژوهش

۶	۵	۴	۳	۲	۱	انحراف استاندارد	میانگین	
					۱	۰/۸۹۳	۳/۳۱	سکوت مطیع
				۱	۰/۵۹**	۱/۰۴	۳/۳۹	سکوت تدافعی
			۱	۰/۸۰**	۰/۷۱**	۰/۹۹۵	۳/۴۶	سکوت نوع‌دوستانه
		۱	۰/۳۶**	۰/۳۲**	۰/۶۱**	۰/۹۹۹	۳/۸۳	سایش در سطح همکار
	۱	۰/۸۱**	۰/۳۱**	۰/۲۶**	۰/۵۸**	۱/۰۲	۲/۴۳	سایش در سطح سرپرست
۱	-۰/۶۶**	-۰/۶۴**	-۰/۴۰**	-۰/۳۸**	-۰/۶۲**	۰/۹۳۷	۳/۳۳	عزت نفس سازمانی

** معناداری در سطح ۰/۰۱

در جدول ۱ ملاحظه می‌شود که همبستگی بین سایش اجتماعی و سکوت سازمانی وجود دارد و برابر با ۰/۴۳ است. همچنین همبستگی بین سکوت سازمانی و عزت نفس سازمانی برابر با ۰/۴۷- است. ضمناً بین متغیر سایش اجتماعی و عزت نفس سازمانی، همبستگی برابر با ۰/۶۸- است. در ادامه با استفاده از آزمون رگرسیون رابطه بین متغیرها و میزان پیش‌بینی‌کنندگی متغیرهای ملاک مورد بررسی قرار گرفت.

جدول ۳) تحلیل واریانس متغیرهای پژوهش

Sig.	F	میانگین مجزورات	درجه آزادی	مجموع مجزورات	
۰/۰۰۰	۲۰/۷۱۰	۱۲/۹۲۶	۳	۳۸/۷۷۹	رگرسیون
		۰/۶۲۴	۱۷۸	۱۱۱/۱۰۰	باقی مانده
			۱۸۱	۱۴۹/۸۷۹	کل

همان طور که در جدول ۳ نشان داده شده است، مقدار احتمال (Sig.) کمتر از ۰/۰۵ است و این نشان می دهد که تغییر میزان در سایش اجتماعی و عزت نفس سازمانی، باعث تغییر در میزان سکوت سازمانی می شود.

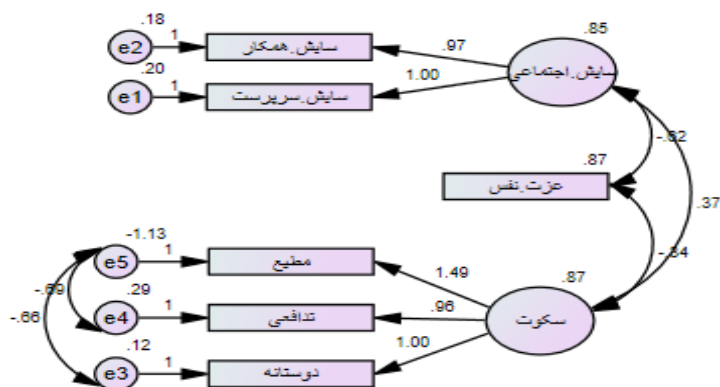
جدول ۴) نتایج تحلیل رگرسیون چندمتغیره برای پیش بینی سکوت سازمانی از طریق سایش اجتماعی و عزت نفس سازمانی

متغیرهای پیش بین	B	SE	Beta	T	P
مقدار ثابت	۳/۲۹۴	۰/۴۶۷		۸/۳۹	۰/۰۰۰
سایش در سطح همکار	۰/۲۴۶	۰/۱۰۴	۰/۲۷۰	۲/۳۶	۰/۰۲
سایش در سطح سرپرست	-۰/۰۵۳	۰/۱۰۳	-۰/۰۶۰	۰/۵۱۰	۰/۶۱
عزت نفس سازمانی	-۰/۳۳۲	۰/۰۸۶	-۰/۳۴۲	۳/۸۷	۰/۰۰۰
توجه			R : ۰/۵۰۹	R2 : ۰/۲۵۹	ADJ.R2: ۰/۲۴۶

با توجه به نتایج جدول ۴، میزان ضریب همبستگی چندگانه ۰/۵۰۹ در سطح خطای کوچک تر از ۰/۰۱ و با توجه به معنی داری میزان آماره F می توان نتیجه گرفت که مدل رگرسیونی، مدل مناسبی است و متغیرهای سایش اجتماعی در سطح همکار و عزت نفس سازمانی می توانند تغییرات مربوط به سکوت سازمانی را تبیین کنند. با افزایش یک انحراف استاندارد در نمره سایش اجتماعی در سطح همکار، سکوت سازمانی ۰/۲۷ انحراف استاندارد افزایش خواهد یافت و با افزایش یک انحراف استاندارد در عزت نفس سازمانی، سکوت سازمانی ۰/۳۴ انحراف استاندارد کاهش خواهد یافت.

آزمون الگوهای پیشنهادی پژوهش با استفاده از الگویابی معادلات ساختاری

پیش از ارزیابی مدل ساختاری، لازم است معناداری وزن رگرسیونی [بار عاملی] سازه‌های مختلف پرسشنامه در پیش‌بینی گویه‌های مربوطه بررسی شود تا از برازندگی مدل‌های اندازه‌گیری و قابل قبول بودن نشانگرهای آن‌ها در اندازه‌گیری سازه‌ها اطمینان حاصل شود. این مهم، با استفاده از تکنیک تحلیل عاملی تأییدی (CFA) و نرم‌افزار AMOS انجام شد. با توجه به اینکه در مدل CFA برازش‌یافته، وزن رگرسیونی تمامی متغیرها، در پیش‌بینی گویه‌های پرسشنامه، در سطح اطمینان ۰/۹۹ دارای تفاوت معنادار با صفر بود، هیچ یک از گویه‌ها از فرایند تجزیه و تحلیل کنار گذاشته نشدند. مبنای معناداری گویه‌ها این است که سطح معناداری برای آن‌ها زیر ۰/۰۵ باشد.

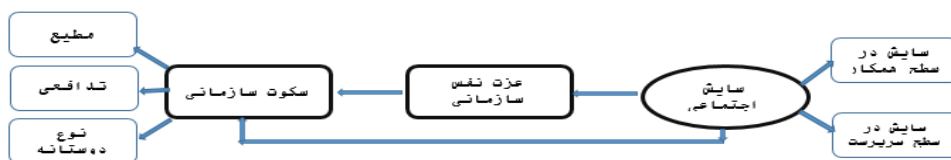
شکل ۲) الگوی اول معادلات ساختاری بر اساس ضرایب رگرسیونی

جدول ۵) نتایج تحلیل عاملی تأییدی و برازش

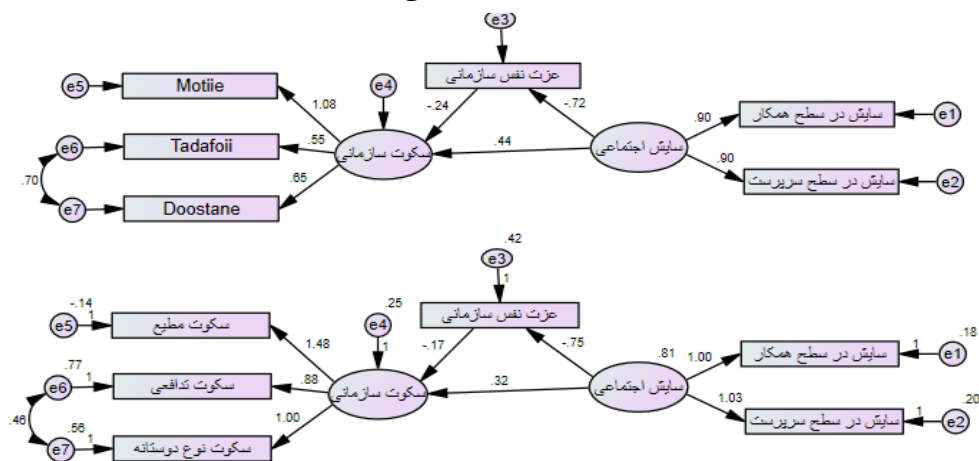
χ^2	df	/df χ^2	P	TLI	IFI	GFI	CFI	RMSEA
۶/۵	۵	۱/۲۹۵	۰/۲۶۳	۰/۹۹۴	۰/۹۹۸	۰/۹۸۹	۰/۹۹۸	۰/۰۴۰

شاخص‌های برازش مدل CFA در جدول ۵ آمده است. این شاخص‌ها نشان از برازش مطلوب مدل‌های اندازه‌گیری دارد.

در الگوی پژوهش، اثرات مستقیم و غیرمستقیم متغیرها سنجیده می‌شوند. این الگو در شکل ۳ نشان داده شده است.

شکل ۳) الگوی مفهومی

شکل ۴) الگوی معادلات ساختاری بر اساس ضرایب رگرسیونی

شکل ۳ و ۴ نشان دهنده ضرایب مسیر استاندارد و غیراستاندارد متغیرهاست. همان گونه که مشاهده می شود ضرایب مسیر سایش اجتماعی بر عزت نفس سازمانی منفی و بر سکوت سازمانی مثبت است.

جدول ۶) خلاصه نتایج برازش الگوی پژوهش

χ^2	df	/df χ^2	P	RMR	TLI	GFI	RMSEA	CFI
۷/۳	۶	۱/۲۱	۰/۲۹۶	۰/۰۲۵	۰/۹۹۶	۰/۹۹۸	۰/۰۳۴	۰/۹۹۸

با توجه به جدول ۶، مشاهده می شود که شاخص های اصلی مطلق، مقتصد و تطبیقی در دامنه قابل قبول قرار دارند. در یک الگوی معادله ساختاری مطلوب، لازم است نسبت کای اسکور به درجه آزادی کمتر از ۳، شاخص های برازش هنجار شده و نیکویی برازش (GFI) بزرگتر از ۰/۸، شاخص برازش تطبیقی (CFI) بزرگتر از ۰/۹۰، ریشه میانگین مربعات باقی مانده (RMR) کوچکتر از ۰/۰۹ و ریشه میانگین مربعات خطای برآورد کوچکتر از ۰/۰۸ باشد (قاسمی،

۱۳۸۹). شاخص خطای تقریب (RMSEA) هرچه به صفر نزدیک تر باشد برازندگی الگو بیشتر است و در اینجا این شاخص برابر ۰/۰۳۴ است که به صفر نزدیک است؛ بنابراین الگوی مورد نظر از برازش خوبی برخوردار است.

تحلیل میانجی متغیر عزت نفس سازمانی

با توجه به نتایج همبستگی بین متغیرها می توان نقش میانجی را بررسی کرد. با استفاده از آزمون سوبل معناداری اثر غیرمستقیم را می توان محاسبه کرد که در ادامه فرمول محاسبه آن آورده شده است.

$$Z - Value = \frac{a * b}{\sqrt{(b^2 * s_a^2) + (a^2 * s_b^2) + (s_a^2 * s_b^2)}}$$

در این رابطه:

a: ضریب مسیر میان متغیر مستقل و میانجی؛ b: ضریب مسیر میان متغیر میانجی و وابسته؛ Sa: خطای استاندارد مسیر متغیر مستقل و میانجی؛ Sb: خطای استاندارد مسیر متغیر میانجی و وابسته است. آن گونه که در زیر محاسبه شده است میزان اثر غیرمستقیم سایش اجتماعی بر سکوت سازمانی برابر است با ۰/۱۲۶

$$B_{indirect} = a * b \rightarrow -0.747 * -0.170 = 0.126$$

با توجه به نتایج به دست آمده در ادامه معناداری اثر غیرمستقیم مورد بررسی قرار گرفته است که با توجه به اینکه مقدار t-value برابر با ۲/۷۹ و از ۱/۹۶ بیشتر است، می توان گفت اثر غیرمستقیم سایش اجتماعی بر سکوت سازمانی معنادار است و عزت نفس سازمانی نقش میانجی بازی می کند.

$$t - Value = \frac{-0.747 * -0.170}{\sqrt{0.170^2 * 0.066 + 0.747^2 * 0.059}} = 2.79$$

بحث و نتیجه گیری

سایش اجتماعی یک عامل مهم در روابط بین فردی است که مشخص کننده اتفاقاتی است که در هر سازمان رخ می دهد؛ شامل چگونگی عملکردهای سازمان، چگونگی مناسبات مشترک افراد، ارتباطات و انجام وظایف (Duffy, et al., 2006: 125).

نتایج پژوهش حاضر نشان داد که سایش اجتماعی هم به طور مستقیم و هم به طور غیرمستقیم، از طریق عزت نفس سازمانی، بر سکوت سازمانی تأثیرگذار است و منجر به شدت یافتن سکوت سازمانی می شود. این یافته با نتایج پژوهش دافی، گانسر و پاگون (Duffy, Ganster & Pagon, 2002) همسویی دارد. آنان به مطالعه سایش اجتماعی در محیط کار پرداختند و به این نتیجه رسیدند که سایش به شدت با برون داد و پیامدهای سازمان مرتبط است و حتی بین سایش و برون دادها رابطه ای قوی تر و مهم تر از رابطه بین حمایت اجتماعی و برون دادها وجود دارد. یافته دیگر آنان این بود که اولاً، هرچه سایش از سطوح بالاتر سازمان بروز پیدا کند، تأثیر بیشتر و شدیدتری بر افراد سطوح پایین دارد؛ ثانیاً، تنها بین سایش اجتماعی در سطح سرپرست و خودکارآمدی رابطه مثبت وجود دارد؛ ثالثاً، تنها بین سایش اجتماعی در سطح کارکنان و تعهد سازمانی رابطه ای مثبت وجود دارد. همچنین آنان نشان دادند که سایش اجتماعی با رضایت شغلی رابطه معکوس دارد. افرادی که مدام مورد سایش قرار می گیرند، رضایت شغلی پایین تری دارند. همچنین اسمیت و وبستر (Smith & Webster: 2017) نشان دادند وجود رفتار سایشی در سطح سازمان منجر به کاهش استفاده افراد از مهارت های خود می شود که در نهایت افت عملکرد آن ها در سازمان را در پی خواهد داشت. خان و دیگران (Khan, Malik, Shahzad, 2022: 25) در پژوهشی به بررسی رابطه بین سایش اجتماعی و خلاقیت با میانجی گری بی اعتمادی سازمان پرداختند و به این نتیجه دست یافتند که ارتباط منفی معناداری بین سایش اجتماعی و خلاقیت وجود دارد. همچنین نتایج پژوهش نشان داد که سایش اجتماعی باعث کاهش عزت نفس سازمانی می شود. این یافته با پژوهش کراسلی (Crossley, 2009: 14) همسویی دارد. آنان در پژوهش خود نقش ویژگی های شخصیتی همچون برون گرایی، وجدان گرایی، سازگاری، روان رنجوری و گشودگی شخصیت را به عنوان یک متغیر تعدیل کننده در رابطه بین سایش و رفتارهای ارتباطی بررسی کردند. آن ها در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند که زمانی که سایش اجتماعی رخ می دهد،

افراد با سطح بالاتر وجدان‌گرایی و سازگاری، کمتر از افرادی که در سطح پایین‌تری از وجدان‌گرایی و سازگاری قرار دارند در صدد تلافی‌کردن و مقابله‌به‌مثل بر می‌آیند. آن‌ها همچنین پیش‌بینی کردند زمانی که سایش اجتماعی رخ می‌دهد، افرادی که از ثبات عاطفی کمتری برخوردارند در مقایسه با دیگران، با شدت بیشتری در رفتارهای تلافی‌جویانه درگیر می‌شوند.

همچنین پژوهش ویلیامز (Williams, 2001: 425) نشان داد بالا بودن سایش اجتماعی در سازمان، میزان تعلق افراد به سازمان را کاهش می‌دهد و کاهش تعلق، کاهش عزت نفس را به همراه دارد. به این معنا که سطح عزت نفس مطابق با میزان پذیرش یا رد فرد در گروه، بالا و پایین می‌رود؛ و به طور معمول، سطح پایین پذیرش منجر به سطح پایین عزت نفس می‌شود. به بیان دیگر، از یک‌سو سایش اجتماعی میزان تعلق افراد به سازمان را کاهش می‌دهد و افراد احساس ارزشمندی و مهم‌بودن نمی‌کنند و در نتیجه عزت نفس سازمانی‌شان کاهش می‌یابد. از سوی دیگر عزت نفس سازمانی با انحراف سازمانی و رفتارهای انحرافی مرتبط است؛ زیرا نشان می‌دهد تا چه حد افراد برای سازمان ارزش قائل هستند و تا چه حد خود را بخشی از سازمان می‌دانند و در نتیجه تا چه حد درگیر رفتارهای انحرافی می‌شوند. هنگامی که عزت نفس سازمانی افراد با چالش روبه‌رو شود، زمینه برای درگیری در رفتارهای ضد اجتماعی و انحرافی در سازمان فراهم می‌شود. برخی نظریه‌پردازان برای توجیه نظر خود، اغلب بر نظریه سازگاری^۱ تکیه می‌کنند. بر اساس این نظریه، افراد تلاش می‌کنند به گونه‌ای عمل کنند که با دیدگاهشان از خود و تصویری که از خود دارند، هماهنگ باشند و سطح عملکرد خود را با خودپنداره‌هایشان^۲ هماهنگ می‌کنند (Pierce & Gardner, 2004)؛ بنابراین کمتر در رفتارهای ضد تولید درگیر می‌شوند؛ زیرا رفتارهای انحرافی منطبق و سازگار با دیدگاه مثبتی که در مورد خودشان دارند نیست.

همسو با نتایج پژوهش مایر، فرکستورو و مک‌نری (Mayer, Fraccastoro & McNary: 2007) در پژوهشی دریافتند که افراد با سطح عزت نفس سازمانی بالا به خاطر منافع روحی و روانی که از روابطشان با سازمان به دست می‌آورند، سعی می‌کنند با دوری از رفتارهای ضد تولید و رفتارهای انحرافی، این روابط را به خطر نیاندازند. علاوه بر این، داشتن عزت نفس بالا و خودانگاره مثبت،

1. Consistency theory
2. Self-concept

گرایش به دیدن ویژگی‌های مطلوب را در دیگران بالا می‌برد و در نتیجه افراد درگیر بدگویی و شایعه‌پراکنی علیه دیگران نمی‌شوند.

یکی دیگر از نتایج پژوهش حاکی از ارتباط بین عزت نفس سازمانی و سکوت سازمانی بود. این نتیجه با یافته‌های آنتونی، هولمز و وود (Anthony, Holmes & Wood, 2007: 1024) همسو است. آنان در پژوهش خود نشان دادند افراد با عزت نفس پایین احساس می‌کنند که از دیدگاه دیگران بی‌ارزش هستند و بنابراین انتظار می‌رود که گرایش به کناره‌گیری داشته باشند؛ زیرا احساس تعلق و ارزشمندی آنان محقق نمی‌شود.

در پایان می‌توان گفت سیستم‌های آموزشی، سیستم‌هایی مشارکت‌جو هستند و در صورتی می‌توانند موفق شوند که کارکنان مایل باشند یک ارتباط نزدیک، عمیق، تعاملی و همکاری‌های متقابل با یکدیگر برقرار سازند؛ زیرا این سیستم‌ها دارای منابع بالقوه زیادی هستند که استفاده از این منابع ارزشمند، به منظور تحقق اهداف آموزشی، علمی و پژوهشی، نیازمند تعاملات و همکاری‌های مستمر و عمیق بین اعضای هیئت علمی است؛ به عبارت دیگر برای اینکه اعضای هیئت علمی به فعالیت مفید و هدفمند بپردازند، باید محیطی ایجاد شود که در آن اعضای هیئت علمی، اولاً خود را عضو مهمی از دانشگاه بدانند و ثانیاً با دوری از سکوت سازمانی، زمینه تبادلات سازنده علمی را فراهم آورند؛ بنابراین پیشنهاد می‌شود به منظور کاهش سایش اجتماعی و در نتیجه کاهش سکوت سازمانی در دانشگاه‌ها، سیستم‌های ارزش‌یابی هیئت علمی مورد تجدید نظر قرار گیرند و میزان مشارکت، تعاملات علمی و پژوهشی، روابط مثبت کاری، تلاش و مشارکت برای حل تعارضات مخرب بین اعضا، میزان در اختیارگذاری شفاف و صادقانه تجربیات علمی و شخصی مفید اعضای هیئت علمی، پیشگامی در تشکیل جلسات هم‌اندیشی جمعی، مشارکت در تشکیل جلسات حل مسئله و تلاش برای حل مشکلات و مسائل آموزشی و غیرآموزشی گروه و امثال این موارد که در کاهش سکوت سازمانی مفیدند، در ارزش‌یابی اعضای هیئت علمی لحاظ شود.

همچنین با توجه به نقش سرپرستان در رابطه با سایش، پیشنهاد می‌شود رؤسای دانشکده‌ها و مدیران گروه‌های آموزشی، همواره در دسترس باشند و با استفاده از سیاست درهای باز، اجازه دهند اعضای هیئت علمی در مورد شایعات و بدگویی‌هایی که در موردشان صورت گرفته است و

نگرانی‌های آنان در این رابطه، صحبت کنند و مدیران به آنان گوش فرادهند و با ابراز همدلی با آنان، پیشنهادات مفیدی به آنان ارائه دهند. این برخورد مدیر از رفتارهای تلافی‌جویانه اعضای هیئت علمی جلوگیری می‌کند و اعضا انگیزه کمتری برای سایش دیگران پیدا می‌کنند.

سکوت سازمانی موضوعی مبهم و در عین حال پیچیده است، در این پژوهش، سعی شد دو عامل مؤثر بر سکوت سازمانی بررسی شوند؛ ولی با این حال، در پژوهش حاضر نیز مانند سایر پژوهش‌ها محدودیت‌هایی وجود داشته است؛ از جمله محدودیت‌های این تحقیق عبارت‌اند از: اثرات نمونه‌گیری و خطای اندازه‌گیری، پرهزینه‌بودن پژوهش و کمبود مطالعات انجام‌شده است.

منابع

- الوانی مانانی، سیامک؛ هادی پیکانی، مهربان (۱۳۹۶). "رابطه بین سایش اجتماعی و رفتار سکوت سازمانی در کارکنان پایگاه هوایی شهید بابایی اصفهان". *مطالعات منابع انسانی*، دوره هفتم، ش ۲۵ (پاییز): ۲۶۵-۲۸۶.
- حق‌گویان، زلفا؛ کریمی مالک‌آبادی، لاله؛ کاظمی، زهره (۱۳۹۷). "بررسی نقش بدبینی سازمانی در سایش اجتماعی: سکوت سازمانی به عنوان متغیر میانجی". *مدیریت سرمایه اجتماعی*، دوره ۵، ش ۴ (زمستان): ۵۵۳-۵۷۷.
- زارع، فرجام؛ سپهوند، رضا (۱۳۹۸). "بررسی نقش سبک رهبری زهرآگین بر ترومای سازمانی با توجه به نقش میانجی سکوت سازمانی (مطالعه موردی: کارکنان دانشگاه آزاد اسلامی و دانشگاه پیام نور شیراز)". *رهیافتی نو در مدیریت آموزشی*، سال دهم، ش ۱، پیاپی ۳۷ (بهار): ۱۸۹-۲۱۶.
- طاهرپور، فاطمه (۱۳۹۷). "رابطه بین سایش اجتماعی و هم‌آفرینی با نقش میانجی عزت نفس سازمانی در میان اعضای هیأت علمی دانشگاه‌های برتر ایران". *چشم‌انداز مدیریت دولتی*، سال نهم، ش ۳۳ (بهار): ۱۰۹-۱۲۸.
- قاسمی، وحید (۱۳۸۹). *مدل سازی معادلات ساختاری در پژوهش‌های اجتماعی با کاربرد Amos Graphics* تهران: جامعه‌شناسان.
- Acaray, A.; Akturan, A. (2015). "The Relationship between Organizational Citizenship Behaviour and Organizational Silence". *Social and Behavioral Sciences*, Vol. 207: 472-482.
- Anthony, D. B.; Holmes, J. G.; Wood, J. V. (2007). "Social acceptance and self-esteem: Tuning the sociometer to interpersonal value". *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 92, No. 6: 1024-1039.
- Avery, D. R.; Quinones, M. A. (2002). "Disentangling the effect of voice: The incremental roles of opportunity, behaviour and instrumentality in predicting procedural fairness". *Journal of Applied Psychology*, Vol. 87, Issue 1: 81-86.
- Balogun, S. K.; Ojedokun, O. A.; Tijani, F. A. (2012). "Self-Esteem and Achievement Motivation as Predictors of Perceived Sense of Competence among Workers in a Nigerian University Teaching Hospital". *An International Multidisciplinary Journal*, Vol. 6, No. 25: 36-54.

- Baumeister, R. F.; Smart, L.; Boden, J. M. (1997). "Relation of threatened egotism to violence and aggression: The dark side of high self-esteem". *Psychological Review*, Vol. 103, No. 1: 5-33.
- Brockner, J. (1988). *Self-esteem at work: Research, theory and practice*. Lexington, MA: Heath.
- Cropanzano, R.; Crandey, A.; Totb, P. (1997). "Tho relationships of organizational politics and support to work behaviors attitudes and stress". *Journal of Organizational Behavior*, Vol. 18, No. 2: 159-180.
- Crossley, C. (2009). "Emotional and behavioral reactions to social undermining: A closer look at perceived offender motives". *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, Vol. 108, No. 1: 14-24.
- Dedahanov, A. D.; Rhee, J. (2015). "Examining the relationships among trust, silence and organizational commitment". *Management Decision*, Vol. 53, Issue 8: 1843-1857.
- Duffy, M. K.; Ganster, D. C.; Pagon, M. (2002). "Social undermining in the workplace". *Academy of Management Journal*, Vol. 45, No. 2: 331-352.
- Duffy, M. K., et al. (2006). "The social context of undermining behavior at work". *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, Vol. 101, No. 1: 105-126.
- Elloy, D.; Patil, V. (2012). "Exploring the Relationship between Organization-Based Self Esteem and Burnout". *International Journal of Business and Social Science*, Vol. 3, No. 9: 283-288.
- Ferris, D. L; Brown, D. J.; Heller, D. (2009). "Organizational supports and organizational deviance: The mediating role of organization-based self-esteem". *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, Vol. 108, No. 2: 279-286.
- Greenberg, J.; Edwards, M. S. (2009). *Voice and Silence in Organizations*. Bingley, UK: Emerald Group Publishing Limited.
- Henriksen, K.; Dayton, E. (2006). "Organizational silence and hidden threats to patient safety". *Health services research*, Vol. 41, Issue 4: 1539-1554.
- Khan, M. A.; Malik, O. F.; Shahzad, A. (2022). "Social Undermining and Employee Creativity: The Mediating Role of Interpersonal Distrust and Knowledge Hiding". *Behavioral Sciences*, Vol. 12, No. 2: 25-35.
- Kirkpatrick, L., et al. (2002). "The functional domain specificity of self-esteem and the differential prediction of aggression". *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 82, No. 5: 756-767.
- Korman, A. K. (1970). "Toward a hypothesis of work behavior". *Journal of Applied psychology*, Vol. 54, No. 1: 31-41.

- Jung, H.; Yoon, H. (2019). "The effects of social undermining on employee voice and silence and on organizational deviant behaviors in the hotel industry". *Journal of Service Theory and Practice Bingley*, Vol. 29, Issue 2: 213-231.
- Mayer, B. W.; Fraccastoro, K. A.; McNary, L. D. (2007). "The Relationship Among Organizational-Based Self-Esteem and Various Factors Motivating Volunteers". *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, Vol. 36, No. 2: 327-340.
- Morrison, E. W. (2011). "Employee voice behavior: Integration and directions for future research". *Academy of Management Annals*, Vol. 5, Issue 1: 373-412.
- Ong, L. D., Tay, A. (2015). "The effects of co-workers social undermining behaviour on employees work behaviours". In: Istanbul International Academic Conference Proceedings. Istanbul: Turkey.
- Phillips, G. M. (2000). "Perceived organizational support: An extendend model of the mediating and moderating effects f self- structures", Ph.D. Dissertation of organizational psychology. university of Akron.
- Pierce, J. L.; Gardner, D. G. (2004). "Self-esteem within the work and organizational context: A review of the organization based self-esteem literature". *Journal of management*, Vol. 30, No. 5: 591-622.
- Pierce, J. L., et al. (1989). "Organization-based self-esteem: Construct definition, measurement, and validation". *Academy of Management Journal*, Vol. 32, No. 3: 622- 648.
- Podsakof, P. M., et al. (2000). "Organizational citizenship behaviors: A critical review of the theoretical and empirical literature and suggestions for future research". *Journal of management*, Vol. 26, No. 3: 513-563.
- Smith, M. B.; Webster, B. D. (2017). "A moderated mediation model of Machiavellianism, social undermining, political skill and supervisor-rated job performance". *Personality and Individual Differences*, Vol. 104: 453-459.
- Strongman, L. (2013). "The Psychology of Social Undermining in Organizational Behaviors". *The Australian and Journal of Organizational Psychology*, Vol. 6, Issue 3: 1-7.
- Taherpoor, F.; Rajaeepour, S.; Kazemi, I. (2016). "Analysis of Bilateral Effects between Social Undermining and Co-Creation among University Faculty Members". *International Education Studies*, Vol. 9, No. 7: 135-144.
- Vakola, M.; Bouradas, D. (2005). "Antecedents and consequences of organisational silence: An empirical investigation". *Employee Relations*, Vol. 27, Issue 5: 441-458.
- Van Dyne, L.; Ang, S.; Botero, I. C. (2003). "Conceptualizing employee silence and employee voice as multidimensional constructs". *Journal of Management Studies*, Vol. 40, Issue 6: 1359-1392.

- Vinokur, A. D.; Price, R.; Gapan. R. (1996). "Hard times and hurtful partners: How financial strain affects depression and relationship satisfaction of unemployed persons and their spouses". *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 71, No. 1: 166-179.
- Vinokur. A. D.; Van Ryn, M. (1993). "Social support and undermining in close relationships: Their independent effect on mental health in unemployed persons". *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 65, No. 2: 350-359.
- Viswesvaran, C.; Schmidt, F. L.; Ones, D. S. (2005). "Is there a general factor in ratings of job performance? A meta-analytic framework for disentangling substantive and error influences". *Journal of Applied Psychology*, Vol. 90, Issue 1: 108-131.
- Williams, K. D. (2001). *Ostracism: The power of silence*. New York: Guilford.
- Williams, R.; Jaquish, G. (1981). "The assessment of adolescent self-esteem: A comparison of methods". *Journal of Personality*, Vol. 49, No. 3: 324-336.
- Xu, A. J.; Loi, R.; Lam, L. W. (2015). "The bad boss takes it all: How abusive supervision and leader-member exchange interact to influence employee silence". *The Leadership Quarterly*, Vol. 26, Issue 5: 763-774.
- Yagil, D. (2006). "The relationship of abusive and supportive workplace supervision to employee burnout and upward influence tactics". *Journal of Emotional Abuse*, Vol. 6, No. 1: 49-65.

Check the function of the business firm in Pahlavi era

Faeze Fatemi¹

Zahra Alizadeh Birjandi²

Mojtaba Khalife³

Received: 13/4/2022

Accepted: 14/8/2022

Abstract

Economic history of Khorasan is one of the most important topics. This article tries to study different businesses in Mashhad during Pahlavi era. The commercial activities in Mashhad and trader's functions have been analyzed. This research is descriptive-analytical and is based on the archival documents of Astane Qods, National library and some local documents. This study shows the connections and interactions of Mashhad businesses with other cities of Iran such as Tehran, Rasht, Yazd, and Birjand as well as trade relations and their exchange with Russia and Germany. In addition to commercial functions, it had various functions in social area such as participation of businessmen in social affairs or the activities related to Mashhad's citizen's welfare. Its influence can be seen on the school's construction, mosques, bath, houses, stairs and Caravanserais. Some political functions can be mentioned as the merchant's pretesting letters to the government and the merchant's plus Bazaars' organized efforts to form the Bar association, establish the council and their participation in anti-authoritarian groups such as the National front, the freedom movement, and so on.

Keywords: Business House, Merchants, Khorasan, Mashhad, Pahlavi, Economic History

1. Master's student of Iranian Islamic History of Birjand University, faeze.fatemi98@birjand.ac.ir

2. Associate Professor, Department of History, University of Birjand, (responsible author), zalizadehbirjandi@birjand.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of History, University of Birjand, mkhalifeh@birjand.ac.ir

مقاله علمی - پژوهشی

بررسی کارکردهای تجارتخانه‌های مشهد در عصر پهلوی

با تکیه بر کارکردهای فرهنگی آن‌ها^۱

فائزه فاطمی^۲

زهرا علیزاده بیرجندی^۳

مجتبی خلیفه^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۲۳

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ۱۶، شماره ۴

http://www.farhangekhorasan.ir/article_154824.html

چکیده

یکی از موضوعات مهم شایان توجه در مطالعات تاریخ محلی خراسان، پژوهش در باب تاریخ اقتصادی خراسان است. با توجه به اهمیت این‌گونه پژوهش‌ها، مقاله حاضر به بررسی تجارتخانه‌های مشهد در عصر پهلوی اختصاص دارد. بر اساس اهداف پژوهش در این مقاله فعالیت‌های تجاری تجارتخانه‌های مشهد و کارکردهای مختلف تجار و نیز تبیین کارکردهای فرهنگی تجارتخانه‌های مشهد مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی است و با اتکا به اسناد آرشیوی آستان قدس و کتابخانه ملی و برخی از اسناد محلی صورت گرفته است و دستاوردهای حاصل از این پژوهش حاکی از ارتباطات و تعاملات تجارتخانه‌های مشهد با سایر شهرهای کشور همچون تهران، رشت، یزد و بیرجند است و همچنین ارتباطات بازرگانی و مبادلات آن‌ها با تجارتخانه‌های کشورهای نظیر روسیه و آلمان است. علاوه بر این، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد تجارتخانه‌های مشهد در دوره مورد مطالعه، علاوه بر کارکردهای تجاری، دارای کارکردهای متنوعی در عرصه‌های اجتماعی که شامل مشارکت تجار در امور اجتماعی و هر آنچه به رفاه شهروندان مشهودی مربوط می‌شود، است. نمونه‌ای از این

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ تحت عنوان "بررسی کارکردها و فعالیت‌های تجارتخانه‌های مشهد در عصر پهلوی" است.

۲. faeze.fatemi98@birjand.ac.ir

۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه بیرجند

۴. zalizadehbirjandi@birjand.ac.ir

۳. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه بیرجند، نویسنده مسئول

mkhalifeh@birjand.ac.ir

۴. استادیار تاریخ دانشگاه بیرجند

کارکرد را می‌توان در احداث مدارس، احداث مساجد و حمام، ساختن سراها، پل‌ها، کاروانسراها و... که در آن مشارکت داشتند، مشاهده کرد. در بخش کارکرد مذهبی نیز می‌توان به اقداماتی همچون مرمت امام‌زاده‌ها، آذین‌بندی بازارها به مناسبت جشن‌های مختلف اشاره کرد. در میان کارکردهای سیاسی نیز می‌توان نامه‌های اعتراض‌آمیز تجار به دولت و تلاش سازمان‌یافته تجار و بازاریان را برای تشکیل مجلس وکلای تجار، تأسیس شورا، شرکت در گروه‌های ضد استبدادی چون جبهه ملی، نهضت آزادی و... برشمرد.

واژه‌های کلیدی: تجارتخانه، تجار، خراسان، مشهد، پهلوی، تاریخ اقتصادی.

مقدمه

این مقاله به بررسی فعالیت‌ها و کارکردهای تجارتخانه‌های عصر پهلوی اختصاص دارد؛ موضوعی که به دلایل گوناگون از جمله پرداختن به تاریخ اقتصادی و اجتماعی از اهمیت زیادی برخوردار است؛ زیرا بیشتر تحقیقاتی که در مشهد صورت گرفته است، اغلب جنبه تاریخ سیاسی دارد. برای پرداختن به کارکردهای تجارتخانه‌های مشهد، نخست لازم است به سابقه فعالیت کمپانی‌های فعال در مشهد، در دوره قاجار اشاره شود. به‌عنوان نمونه روس‌ها بازار خوبی در خراسان داشته‌اند. این شرایط مطلوب برای روس‌ها آن‌ها را به فکر احداث تجارتخانه‌هایی در شهرهای بزرگ ایران، از جمله مشهد انداخت. همچنین می‌توان به فعالیت‌های تجار آلمانی اشاره کرد. آلمان‌ها با توجه به ظرفیت ممتاز تجارت در مشهد آمدوشد داشتند. برخی از آن‌ها در مشهد تجارتخانه‌هایی نیز گشودند (قصابی گزکوه، ۱۳۹۷: ۵۳). در دوره پهلوی اول طبقه تجار به دلایل متعدد، از جمله گسترش زمینه‌های ارتباط با تجار سایر شهرها و تجار خارج از کشور موقعیت بهتری در جهت تبادل کالاهای خود و فعالیت بازرگانی‌شان به دست آوردند و همچنین مشکلات راه‌ها تا حدودی به‌واسطه سیاست‌های اقتصادی پهلوی اول و با کشیده‌شدن خطوط ریلی و توسعه راه‌های شوسه تا حدودی بهبود پیدا کرد و این سیاست‌های راه‌سازی به بهبود تجارت و تسهیل امور تجاری تجارتخانه در این دوره یاری رساند. بررسی تاریخ تجارتخانه‌ها بویژه تجارتخانه‌های مشهد که موضوع پژوهش حاضر است، به دلیل خلا مطالعات در این حوزه حائز اهمیت است. بر این اساس در نوشتار پیش رو، پرسش‌های زیر مدنظر بوده است:

- گستره روابط تجاری تجارتخانه‌های مشهد در دوره پهلوی در چه سطحی بوده است؟

- عمده‌ترین کارکردهای فرهنگی تجارتخانه‌های مشهد در این دوره چه بوده است؟

بررسی پیشینه پژوهش حاضر نشان می‌دهد که در مورد تجارتخانه‌های دوره قاجار، مطالعاتی صورت گرفته است. اما در مورد تجارتخانه‌های مشهد دوره پهلوی با نگرش کارکردی، کار مستقلی صورت نگرفته است و صرفاً اشاراتی گذرا به برخی از فعالیت‌های تجار و تجارتخانه‌ها در برخی از منابع محلی وجود دارد. تازگی پژوهش حاضر در استفاده از اسناد آرشیوی است.

در دوره پهلوی به دلیل جایگاه مشهد در شرق کشور و بویژه ارتباطات تجاری با دیگر مناطق تجارتخانه‌های مهم داخلی و خارجی در مشهد وجود داشت. از بین تجارتخانه‌های خارجی مشهد می‌توان به کمپانی دولتی به نام تسنترسایوز^۱ که توسط حکومت شوروی تأسیس شد، اشاره کرد. این تجارتخانه در زمینه حمل‌ونقل فعالیت می‌کرد (نجف‌زاده، ۱۳۹۴: ۱۰۰)؛ همچنین می‌توان به شرکت‌های مختلط پرس خلوپوک برای توسعه تجارت پنبه، پرس شولک^۲ برای توسعه تجارت آبریشم و شرکت حمل‌ونقل اتو ایران اشاره کرد (ایوانف، ۱۳۵۶: ۶۰). از دیگر شرکت‌ها، شرکت آلمانی زیمنس بود که در حوزه برق، تلگراف، تلفن و حمل‌ونقل فعالیت داشت. از دیگر کارخانه‌های آلمانی در مشهد می‌توان به کارخانه آرد و ماکارونی مشهد (۱۳۰۵ ش.)، کارخانه توتون و تنباکو و سیگارسازی مشهد (۱۳۰۷ ش.)، کارخانه چرم‌سازی مشهد (۱۳۱۰ ش.)، کارخانه روغن‌کشی مشهد (۱۳۱۲ ش.) و کارخانه کش‌بافی و جوراب‌بافی (۱۳۱۳ ش.) اشاره کرد (پیرا، ۱۳۷۹: ۱۹۷-۱۹۹). از تجارتخانه‌های فعال داخلی در مشهد می‌توان به تجارتخانه پشم‌ریسی عبدالهیان که در سال ۱۳۴۰ ش. تأسیس شد اشاره کرد. تجارتخانه‌های پشم‌ریسی وطن و شرکت سهامی فرش ایران نیز نزدیک به نصف تولیدی کارگاه‌های شهر را در اختیار داشت و بعد از آن شرکت‌های صابر کافی، شش‌کلانی، مخمل‌بافی غیوری در همین دوره فعال بودند و بیشتر آن‌ها در پایین خیابان (میدان اعدام) قرار داشتند (جلالی، ۱۳۷۸: ۱۵-۱۶).

کارکردهای اقتصادی تجارتخانه‌های مشهد

تجارتخانه‌های مشهد، علاوه بر ارتباط با هم‌صنفانشان در داخل مشهد، با تجارتخانه‌های شهرهای دیگر، از جمله تجارتخانه بیرجند نیز ارتباط داشته‌اند؛ در این راستا می‌توان به ارتباطات تجاری آستان قدس با شهرهایی نظیر یزد، رشت همچنین تجارتخانه‌های خارجی اشاره کرد.

تعاملات تجارتخانه‌های مشهد با دیگر تجارتخانه‌های داخلی

اطلاعات ما در مورد فعالیت‌های تجارتخانه‌های مشهد، بیشتر از طریق مکاتباتی است که تجارت داشته‌اند. در این مکاتبات، پاره‌ای از مشکلات امور تجاری، مطالبات تجار و امور جاری مربوط به تجارتخانه‌ها بیان شده است. بر اساس یکی از نامه‌هایی که در تاریخ سوم آبان ۱۳۱۱ ش. از سوی حاج علی کازرانی، مدیر تجارتخانه کازرانی شهر مشهد به آقای اسدی، نایب التولیه آستان قدس نوشته شده است، این کمپانی ضمن اشاره به عملکرد مثبت این تجارتخانه، پاره‌ای از معضلات تجارتخانه خویش به طور خاص و مشکلات تجار به طور عام را در این نامه یادآور شده است. در میان این مشکلات، تجارتخانه کازرانی از انقضای مهلت جواز کالاهای تجاری خویش سخن گفته و خواستار تمدید مدت جواز یک عدل فاستونی خریداری شده از کمپانی ایتالیایی نامه شده است (آستان قدس رضوی، سند شماره ۳/ ۹۷۳۳۸).

بخشی از فعالیت‌های تجارتخانه‌های مشهد همانند سایر تجارتخانه‌ها حمل و نقل کالاهای تجاری و انجام مراحل قانونی تحویل کالا است. از مفاد برخی مکاتبات تجاری و تلگراف‌های تجاری در مشهد می‌توان از روند حمل و نقل کالا و تحویل آن، همچنین انجام مراحل چون پرداخت عوارض بر اساس بارنامه، قیمت اختصاصی کالا، صورت جلسه تحویل و مواردی از این قبیل آگاه شد. در این زمینه می‌توان به مکاتبه‌ای که میان شرکت سهامی مرکزی با شرکت سهامی خراسان در مورد تقاضای تلگرافی آقای پاکروان جهت تحویل محموله آهن به املاک اختصاصی ایشان در بندر پهلوی صورت گرفته اشاره کرد (آستان قدس رضوی، سند شماره ۱۳/ ۱۱۵۴۳۸).

در حیطه فعالیت‌های تجاری تجارتخانه‌های مشهد افزون بر آنچه گفته شد، باید از تعاملات و تبادلات تجاری تجارتخانه‌های مشهد با تجارتخانه‌های سایر شهرهای ایران یاد کرد. این گونه مبادلات گاه با شهرهای داخل استان خراسان و گاه با شهرهای سایر استان‌ها صورت می‌گرفته

است. براساس اسناد آرشیو شخصی برخی از تجارتخانه‌های بیرجند، مکاتباتی میان تجارتخانه‌های مشهد و بیرجند در امور تجاری و خرید و فروش کالا صورت گرفته است. علاوه بر این مکاتبات، برنامه‌هایی نیز در این اسناد به چشم می‌خورد. برای نمونه می‌توان به نامه‌ای که در تاریخ هفتم دی‌ماه ۱۳۴۰ شمسی از سوی تجارتخانه سیدحسن گلشنی و برادران (که در امر صادرات و واردات نیز فعال بودند) به تجارتخانه غلامرضا بازاری و برادران نوشته شده اشاره کرد. در قسمتی از این نامه آمده است: «محترماً ضمن تقدیم سلام اشعار می‌داریم یک صندوق چای قلمی اعلا در طی برنامه زمینه توسط جفایی [گاراژ جفایی] ارسال شده رسید آن را مرقوم فرمایید. ضمناً بشرح زیر سررسید چایی‌ها را یادداشت نمایید. سلامتی شما را طالب‌اند» (آرشیو اسناد شخصی خاندان بازاری).

تعاملات تجارتخانه‌های مشهد با تجارتخانه‌های خارجی

در دوره پهلوی به دلیل ایجاد تجارتخانه‌های متعدد کشورهایی مانند روس و آلمان، ارتباطات گسترده‌ای بین تجار ایرانی و غربی ایجاد شده بود؛ سفر تجار به کشورهای اروپایی و فرستادن فرزندان‌شان برای تحصیل به خارج از ایران و همچنین حضور تجار خارجی و ازدیاد رفت و آمد خارجی‌ها به کشور از همه مهم‌تر تأسیس بانک شاهی باعث شد تجار ایرانی با فعالیتهای اقتصادی مدرن نیز آشنا شوند و زمینه‌ای هم برای رشد فعالیتهای بازرگانی تجار ایرانی فراهم گردد. لازم به ذکر است در بحث تجارت خارجی، به دلیل اثرات بحران نظام سرمایه‌داری در سال ۱۳۰۹، بازرگانی خارجی ایران دچار عدم تعادل شدید شد. از یک طرف کاهش قیمت مواد صادراتی ایران و از طرف دیگر کمبود تولید داخلی و عقب‌ماندگی صنعتی باعث در دست گرفتن تجارت خارجی توسط دولت شد. در دوره هشتم مجلس شورای ملی، قانون انحصار دولتی تجارت خارجی به تصویب رسید. در این قسمت اشاره‌ای به فعالیتهای تجاری این تجارتخانه‌ها می‌شود:

تجارتخانه‌های روسی

وقوع انقلاب روسیه و اتخاذ سیاست‌های انقلابی در حوزه اقتصاد توسط رژیم انقلابی، مناسبات تجاری ایران و روسیه را وارد مرحله تازه‌ای کرد (شجاعی دیوکلائی و پورقنبری، ۱۳۹۷: ۷۹). حکومت روسیه بنا بر رویکرد سوسیالیستی خود، اقتصاد را کاملاً در اختیار گرفت و تجارت خارجی را ملی اعلام کرد. برای تحقق این هدف، حکومت شوروی در اواخر سال ۱۲۹۹ ش. دو کمپانی دولتی به نام ونشتورگ و تسنترسایوز را تأسیس و صادرات و واردات شوروی را به انحصار آن‌ها درآورد (همان: ۱۱۷)؛ بنابراین با پیروزی بلشویسم، روس‌ها با ایدئولوژی جدیدی که داشتند شیوه تجارت را تغییر دادند. فعالیت‌های تجاری روس‌ها در مشهد پس از استقرار مجدد آن‌ها در این شهر توسط شعبه‌های ونشتروگ^۱ انجام می‌شد. تا اواخر سال ۱۳۰۰ ش. دو شعبه ونشتروگ در مشهد تأسیس شده بود که یکی زیر نظر مسکو و دیگری زیر نظر تاشکند فعالیت می‌کرد. از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۳ ش. مذاکره برای انعقاد قراردادهای تجاری بین ایران و شوروی در جریان بود. در این دوره به جای تجارتخانه‌های شخصی و قدیمی، شرکت‌هایی به ابتکار شوروی برای توسعه بازرگانی با ایران، شرکت‌های مختلط پرس خلوپوک^۲ برای توسعه تجارت پنبه، پرس شولک برای توسعه تجارت ابریشم، پرس آز برای فروش نفت، شرکت حمل‌ونقل اتو ایران و شرکت سهامی پشم شوروی به وجود آمد و نمایندگی بازرگانی شوروی در ایران به طور مستقیم و متمرکز تجارت را در انحصار خود گرفت (ایوانف، ۱۳۵۶: ۶۰).

فعالیت‌های تجاری آلمان‌ها

سیاست اقتصادی آلمان در ایران دوره قاجار با تأسیس تجارتخانه‌ها نمایان بود و در دوره پهلوی نیز بیشتر آشکار شد؛ البته در فراهم‌شدن زمینه مساعد برای گسترش روابط تجاری، تلاش‌های کنت شولنبورگ^۳ و مساعدت‌های تیمورتاش نباید نادیده گرفته شود. تیمورتاش در سفر به برلین به انعقاد پیمان‌نامه‌هایی با دولت آلمان دست زد. او پای مؤسسات آلمانی را در طرح احداث

1. Venshtrog

2. Press Khlopuk

3. Kenneth Schullenburg

راه‌آهن به ایران باز کرد (پیرا، ۱۳۷۹: ۲۰۶). یکی از شرکت‌های مهم آلمانی، شرکت زیمنس^۱ بود که در حوزه‌های برق، تلگراف، تلفن و حمل‌ونقل فعالیت داشت. در سال‌های ۱۳۲۰-۱۲۸۴ ش. متخصصان فنی و صنعتی برای راه‌اندازی کارخانه‌های گوناگون به ایران فرستاده شدند و کارخانه برق آستان حضرت رضا (ع) در مشهد نمونه‌ای از کارخانه‌های برق در ایران بود که کمپانی زیمنس آن را راه‌اندازی کرد (محبوبی اردکانی، ۱۳۶۸، ج ۳: ۳۸۵). آلمانی‌ها در دوره رضاشاه در بخش‌های مختلف مالی و صنعتی فعالیت می‌کردند. یکی از اقدامات مهم آن‌ها در اوایل سلطنت رضاشاه، سازمان‌دهی بانک ملی بود که در مشهد نیز شعبه‌ای تأسیس کردند. آلمانی‌ها نقش مهمی در توسعه صنایع مشهد داشتند. روابط این کمپانی‌ها با ایران در دوره رضاشاه را می‌توان از لحاظ بازرگانی، فروش محصولات و ایجاد کارخانجات، به دو گروه تقسیم کرد. برخی از کمپانی‌های آلمانی نظیر یونکرس^۲، زیمنس و آ.ا.گ.^۳ محصول و خدمات به فروش می‌گذاشتند و برخی از کمپانی‌های آلمانی با فروش کارخانجات مختلف، نظیر ذوب‌آهن و نساجی، به صنعتی شدن ایران کمک کردند (نجف‌زاده، ۱۳۹۴: ۶۸۳). فهرستی که وزارت معارف تا نیمه اول سال ۱۳۱۵ ش. از مؤسسات صنعتی ایران فراهم کرده است، نشان می‌دهد کارخانه‌های متعددی توسط آلمانی‌ها در مشهد با ماشین‌آلات آلمانی به شرح زیر ساخته شده است: کارخانه آرد و ماکارونی مشهد ۱۳۰۵ ش.، کارخانه توتون و تنباکو و سیگار سازی مشهد ۱۳۰۷ ش.، کارخانه چرم‌سازی مشهد ۱۳۱۰ ش.، کارخانه روغن‌کشی مشهد ۱۳۱۲ ش. و کارخانه کش‌بافی و جوراب‌بافی ۱۳۱۳ ش. (پیرا، ۱۳۷۹: ۱۹۷-۱۹۹).

1. Siemens
2. Yunkers
3. AEG

مضمون مکاتبات تجاری خارجی

در بررسی اسناد تجاری مشهد می‌توان مکاتباتی را پیدا کرد که بر تجارت با شرکای خارجی دلالت دارد. در میان این اسناد، نامه‌ای از نمایندگی تجاری شوروی مقیم خراسان وجود دارد که در مورد روال انجام معاملات و روند تشریفات تحویل کالا و محاسبه مخارج و تحویل جنس در آن بحث شده است.

«در عقبه مذاکرات شفاهی معطوفاً به نامه شماره ۲۹۴ مورخ ۱۳۱۵/۳/۱۲ شما محترماً اشعار می‌دارد. سمنت موضوع قرارداد معامله شماره ۱۵۰۹۲۹ مانند سایر اجناس صادراتی ما با شرط تحویل فرانکو سرحد باجگیران فروخته شده و طبق قرارداد کلیه مخارج از بدو ورود جنس به باجگیران به عهده خریدار می‌باشد. به اینکه جمیع عملیات مربوط به جنس از بدو ورود آن تا پایان تحویل آن به شما توسط ایران سود ترانس انجام یافته (همان‌طوری که عملیات و تشریفات سایر مال‌التجاره‌ها نیز توسط ایران سود ترانس اجرا می‌شود) و ایران سود ترانس حال که نمی‌تواند مجاناً کارهای ارباب رجوع را انجام دهد و لذا در مطالبه حق‌العامل معموله ایران سود ترانس کاملاً ذی‌حق می‌باشد. بنابر مراتب فوق تمنا می‌نماید محاسبه خود را با ایران سود ترانس مفروغ نموده و ضمناً به امضانمودن موافقتنامه متمم و دریافت قیمت بقیه سمنت که تحویل داده نشده عمل را خاتمه دهید» (آستان قدس رضوی، سند شماره ۱۳۷۰۲۷/۱۱۷).

مکاتباتی نیز از سوی شرکت سهامی نساجی و نخ‌ریسی خسروی خراسان در مشهد با نماینده تجاری شوروی صورت گرفته و در مورد تحویل به موقع سمنت‌های خریداری‌شده و تحویل آن به نماینده آن شرکت تأکید شده است. در این نامه همچنین در مورد عواقب تأخیر و خسارت ناشی از آن یادآوری شده است (آستان قدس رضوی، سند شماره ۱۳۷۵۲۷/۱۱۹).

تعاملات تجاری آستانه با تجارتخانه‌های مشهد و دیگر شهرها

بخشی از تعاملات تجارتخانه‌های مشهد با آستان قدس بوده است. اقلام مورد نیاز آستان قدس به تجارتخانه‌ها اعلام می‌شده تا آن‌ها آن اقلام را خریداری کنند و در اختیار آستانه قرار دهند. نمونه‌ای از این مکاتبات که میان آستان قدس رضوی در تاریخ ۱۳۰۸/۴/۱۰ و تجارتخانه علیزاده صورت گرفته در ذیل نقل شده است: «خواهشمند است یک دانه از جاروب‌های برقی که گویا

لغت آلمانی آن اشتوپ زوگر^۱ باشد برای آستانه از آلمان بخواهید تا در صورتی که مطلوب واقع شد به قدر کفایت و رفع احتیاج سفارش داده شود» (آستان قدس رضوی، سند شماره ۶۵۵۱۵/۱).

تعاملات تجاری آستانه با تجارتخانه‌های رشت

آستان قدس برای خرید برنج، با تجارتخانه حاجی آقا کوچصفهانی در رشت معاملاتی داشته است. این تجارتخانه در کار واردات و صادرات فعال بوده است. این تجارتخانه برای ارسال برنج و حمل آن به مشهد با مشکلاتی از قبیل مداخلات روس‌ها مواجه بوده است. در نامه‌ای که از سوی این تجارتخانه به محمدولی خان اسدی، متولی‌باشی آستان قدس در ۱۳۱۰ / ۵ / ۲۱ نوشته شده، این مشکلات مطرح شده و در مورد نحوه ارسال محموله برنج آستانه ریزنی شده و راه‌هایی هم پیشنهاد شده که در این نامه آمده است: «راجع به حمل برنج‌ها متأسفانه چند روز است به واسطه اشکال تراشی روس‌ها در پهلوی معطل شده؛ زیرا موقع تابستان برنج در رشت قطعاً مختصری شپشک می‌افتد. روس‌ها این قسمت را بهانه قرار داده می‌گویند نوشته بدهید اگر در بادکوبه یا عشق‌آباد ایراد گرفتند، با تعهد پرداخت مخارج عودت دادن آن‌ها به پهلوی حمل ممکن است. ملاحظه نمودم این اشکال تراشی فقط در نقطه خطر جلوگیری صادرات ایران از طریق روسیه است. از ایشان خواهش کردم تلگراف نمایند و اگر اجازه نمی‌دهند بی‌جهت خرج تراشی نشود. امروز اطلاع دادند به هیچ‌وجه قبول نمی‌شود... در صورتی که صلاح می‌دانید با اتومبیل از طریق طهران و یا با [ناخوانا] از راه گمیش تپه و یا از راه بندر جز [گزا] و شاهرود حمل شود» (آستان قدس رضوی، سند شماره ۹۵۹۶۵/۱۶).

تعاملات تجاری آستانه با تجارتخانه مهدی رزاق‌زاده یزدی

آستان قدس برای تجهیز مریضخانه آستانه اقلامی چون تخت‌خواب، تخت عمل و لامپ سیالیتی^۲، آجرهای کاشی ژاپنی را برای ساختمان مریضخانه به تجارتخانه محمد مهدی رزاق‌زاده یزدی سفارش داده و در این زمینه مکاتباتی در تاریخ ۱۹ آبان ۱۳۱۳ صورت گرفته است. در این

1. Shtup Zooger

۲. این لامپ‌های سیار در اتاق عمل به کار می‌رود، Shtup Zooge.

مکاتبات می‌توان مواردی نظیر صورت حساب کالاهای ارسالی، جمع کل مخارج گمرک، مخارج مربوط به حمل و نقل و پاره‌ای از مخارج متفرقه را یافت (آستان قدس رضوی، سند شماره ۹۸۹۱۷/۹).

تعاملات تجاری آستانه با تجارتخانه‌های خارجی

یکی از تجارتخانه‌هایی که آستان قدس با آن ارتباط داشته و به آن کالا سفارش می‌داده، تجارتخانه رشید بن جمشید در بمبئی است. یکی از این سفارش‌ها مربوط به خرید شیشه است. در این زمینه چون طرف تجاری آستانه در بمبئی نتوانسته شیشه‌های خریداری‌شده را به موقع تحویل دهد، آستانه از طریق نامه‌ای به بمبئی اعلام کرده که سفارش خود را از طریق بلژیک پیگیری خواهد کرد (آستان قدس رضوی، سند شماره ۹۴۴۵۱/۱۵۶).

نامه دیگری نیز به تاریخ ۱۶ اسفند ۱۳۱۲ از آستانه به تجارتخانه ارباب رشید جمشید در بمبئی نوشته شده که در طی آن آستانه برای آینه‌کاری یکصد و پنجاه قطعه شیشه جیوه‌دار سفارش داده است. در این نامه تصریح شده که تجارتخانه اطلاعاتی در مورد اندازه جام شیشه، قطر شیشه، قطر جیوه و قیمت و مخارج حمل آن به ایران بنویسند و ارسال دارند (آستان قدس رضوی، سند شماره ۹۴۴۵۱/۱۶۵).

کارکردهای اجتماعی تجارتخانه‌های مشهد

بخشی از فعالیت‌های تجار به حوزه رفاه اجتماعی مربوط می‌شود که از آن میان می‌توان از فعالیت‌هایی نظیر ساختن سراها، پل، کاروانسرا، قنات و دارالایتام و مسجد یاد کرد (اشرف، ۱۳۵۹: ۲۸). در میان کارکردهای اجتماعی تجار باید سهمی را به فعالیت‌های خیریه اختصاص داد.

تجار از قدیم در حوزه تأسیسات عمومی و امور عام‌المنفعه فعالیت می‌کردند، به گفته حاج سیاح، حاجی‌علی‌نقی کاشی چندین کاروانسرا در راه تهران به مشهد برای استفاده زوار و کاروان‌های تجاری بر پا کرده بود (سیاح، ۱۳۴۶: ۱۱۶) علاوه بر این تجار در اموری مانند احداث کارخانه، استخراج معادن، راه‌سازی، کشتی‌رانی و همچنین احداث راه‌آهن و راه شوسه فعالیت می‌کردند (اشرف، ۱۳۵۹: ۲۸)؛ با همت تجار صندوق‌های قرض الحسنه تجار نیز حلال بسیاری

از مشکلات روزمره توده مردم بود (اسکندری نسب، حسین پور و بخشی، ۱۳۹۵: ۹)؛ در روزنامه اطلاعات دی ماه ۱۳۰۶ شمسی اخباری در مورد مشارکت تجار در امر نگهداری فقرا، به شرح ذیل انتشار پیدا کرد: «راپورت واصله از مشهد حاکی است که از طرف والی جمعی از رؤسای ادارات و تجار و محترمین دعوت و اعاناتی برای نگهداری فقرا جمع آوری و از آن‌ها در دارالتربیه نگهداری می‌شود» (ملک‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۵۵-۱۵۶). یکی از مصادیق بارز این گونه فعالیت‌ها در مشهد، حسین آقا ملک است که به واسطه مکنت مالی و ارادت خالصانه به مقدسات، بویژه ساحت پاک امام هشتم (ع) قسمت اعظم اموال و دارایی‌های خود را وقف کرد. او از جمله واقفان بزرگ آستان قدس رضوی است. حاج حسین آقا ملک در سال‌های ۱۳۲۵، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۴، ۱۳۴۰ طی وقف‌نامه شماره ۷۴۷۳۵، ۸۷۱۰، ۴۶۰۵۵، ۵۱۳۴۸ قریه قلعه فریمان، باغ عباس‌آباد، قریه عشق‌آباد، قریه شکر تو و کلاً توابع قصبه فریمان، مزرعه و قنات تقی‌آباد، مزرعه طوس سفلی، ۹۰ مزرعه و قنات قلندر حصار، مزرعه جمع‌آب، مزرعه و قنات شمس‌آباد، مزرعه چناران، مزرعه خلیل‌آباد، مزرعه و قنات تقی‌آباد، باغ سالار، مزرعه و قنات شمس‌آباد، مزرعه و قنات فخرآباد، مزرعه سرتخت و سایر املاک را طبق سند موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک به آستان مقدس امام‌هشتم وقف نمود (مرتضوی قصابسرایی، ۱۳۹۱: ۹۱). دیگر بخشش‌های حاج حسین آقا به سازمان‌های دولتی، مانند شهرداری، شهربانی و آموزش و پرورش تعلق گرفت. شاید یکی از دلایلی که وی دیگر املاک خود را وقف آستان قدس رضوی نکرد، بی‌توجهی امنای وقت آستان به دارایی‌ها و املاک موقوفه وی بود که آن‌ها را در طبق اخلاص به امام‌رضا (ع) بخشیده بود. در دهه ۱۳۳۰ خورشیدی این بی‌توجهی‌ها همواره سبب اظهار تأسف و گله حاج حسین آقا بود. همین مسئله موجب شد از سال ۱۳۴۰ خورشیدی به بعد مقدار زیادی از املاک خود را به سازمان‌های دیگر، از جمله شهرداری مشهد واگذار کند (همان: ۷۳) توضیحاتی درباره موقوفات وی در ذیل آمده است:

- **باغ ملی:** نخستین اقدام حاج حسین آقا ملک واگذاری باغ ملی به شهرداری مشهد است. باغ ملی قدیمی‌ترین باغ شهر که از قدیم‌الایام محل گردش مردم و زائران بود، به وسعت ۴۰ هزار متر مربع و با ارزش میلیون‌ها تومان در سال ۱۳۴۵ خورشیدی از سوی حاج حسین آقا ملک برای استفاده همگانی مردم به شهرداری مشهد واگذار شد.

- **باغ وکیل آباد:** ییلاق مورد توجه مرحوم ملک با مساحت بیش از یک میلیون و پانصد هزار متر مربع که در دوازده کیلومتری مشهد قرار گرفته بود و بیش از یک میلیون اصله درخت و یک رودخانه با چندین استخر بزرگ و مهمان‌خانه به ارزش پنجاه میلیون تومان داشت در سال ۱۳۴۸ خورشیدی به شهرداری مشهد برای عامه مردم واگذار شد (همان: ۷۵). حاج حسین آقا مدت‌ها در این فکر بود که باغ وکیل آباد را به چه نهادی واگذار کند. سرانجام در سال ۱۳۴۸ خورشیدی و در دوران تولیت باقر پیرنیا که استاندار خراسان نیز بود، دستور داد سند واگذاری بلاعوض وکیل آباد به مردم مشهد و به نام شهرداری این شهر نوشته شود. طبق این سند کل شش دانگ باغات مشهد و اراضی غیرمشجر این باغ به انضمام یک رشته قنات و چند استخر به شهرداری مشهد برای استفاده عموم مردم و زائران واگذار گردید. در مفاد سند صریحاً آمده است احدی حق خریدوفروش میوه‌های وکیل آباد را ندارد و استفاده از میوه‌های باغ، حق مردمی است که برای تفریح به آنجا می‌آیند. اگر شاخه‌ای از درخت میوه شکست، مستخدمان حق اعتراض به مردم را ندارند؛ اما اگر درخت خشک شد متعلق به شهرداری است و باید آن را ببرد (همان: ۷۵-۷۶).

- **احداث بیمارستان:** نیت حسنه حاج حسین آقا ملک فقط شامل قشر خاصی نبود؛ بلکه برای تأمین رفاه و آسایش همه اقشار مردم کوشش می‌کرد؛ وی برای دسترسی رعایا و کشاورزان به دارو و پزشک احداث یک بیمارستان آبرومند و مدرن را در چناران، واقع در ۶۰ کیلومتری شهر مشهد به عهده گرفت. گنجایش بیمارستان رضوی چناران ۳۰ تختخواب است که دارای ۴ پزشک در قسمت دندانپزشکی، قسمت‌های داخلی، جراحی و مامایی است و کشاورزان به طور رایگان در این بیمارستان درمان و معالجه می‌شوند (باستانی، ۱۳۹۱: ۹۱-۹۳).

- **احداث حمام:** توجه به امر بهداشت مردم در مناطق وقف‌شده، سبب شد حاج حسین آقا ملک به ساخت چند دستگاه حمام در این رقبات، اقدام کند؛ ازجمله یک حمام بزرگ دارای نمرات خصوصی و عمومی در قریه خواجه‌نصیر چناران احداث کرد؛ وی همچنین در صدد احداث حمام جدیدی در قریه نصرآباد تربت‌جام برآمد (همان: ۹۴).

کارکردهای فرهنگی تجارتخانه‌های مشهد

یکی دیگر از کارکردهای تجارتخانه‌های مشهد، کارکرد فرهنگی آن‌هاست نمونه بارز این گونه فعالیت‌ها، اقدامات مشهدی، حاج حسین آقا ملک است که در ذیل شرح آن آمده است:

- **احداث مدارس:** حاج حسین آقا ملک به مسائل تعلیم و تربیت توجه خاصی داشت. با توجه به این امر مهم، جهت ارتقای سطح سواد مردم این مناطق و کمک به نوآموزانی که به سن آموزش رسیده، ولی به دلیل نبودن امکانات آموزشی از کسب علم و دانش محروم مانده بودند، در قریه خواجه‌نصیر، واقع در چناران به احداث یک دستگاه دبستان و دبیرستان همراه با اثاثیه کامل و لوازم ورزشی همت گماشت. علاوه بر این جهت سکونت معلمان و خدمتگزاران و سرایداران و تأسیس سالن ورزشی و سالن عمومی، مکان‌هایی در نظر گرفت. (همان: ۹۳).

- **تأسیس موزه ملک:** تأسیس موزه و گردآوری گنجینه‌های باارزش هنری از سال ۱۳۴۳ شمسی شروع شد؛ در نتیجه موزه‌ای به وجود آمد که امروز گنجینه‌ای است از آثار هنری ایران که بها و ارزشی برای آن نمی‌توان فرض کرد. حاج حسین آقا ملک درباره انگیزه‌اش از تأسیس موزه اظهار می‌دارد: «انگیزه من از تأسیس موزه سکه، فرش، قلمدان، نقاشی و... که هنوز در دست تکمیل است، این بود که بعضی از مراجعین کتابخانه من، محققین خارجی هستند. آن‌ها سؤال می‌کردند که سکه‌های قدیم ایران و یا خطوط تاریخی و قلمدان‌ها را که همگی نشانه تمدن کهن ماست، کجا می‌توانند تماشا کنند و من برای سهولت کار آن‌ها و نیز استفاده ملت ایران دست به ایجاد این موزه زده‌ام» (همان: ۹۱)

- **تهیه فهرست نسخ خطی:** از اقدامات مهمی که در زمان حیات حاج حسین آقا ملک صورت گرفت، تهیه فهرست نسخ خطی کتابخانه بود؛ البته در این مورد چند بار اقدام شده بود. زمانی عبدالعزیز جواهرکلام چنین کاری کرد و پس از آن دکتر صادق کیا و احمد گلچین معانی، جهت نگارش گرد هم آمدند؛ اما هر بار به نحوی این کار پایان نپذیرفت. سرانجام توسط مرحوم ایرج افشار و همکارانش این کار انجام شد. نسخ خطی این کتابخانه، فهرست‌نویسی و در ۱۳ جلد منتشر شده است. جلد اول این فهرست مخصوص نسخ عربی و ترکی است. جلد دوم، سوم و چهارم اختصاص به فهرست نسخ فارسی به ترتیب حروف الفبا به انضمام نسخ مستقل دارد. جلد

پنجم، ششم، هفتم، هشتم و نهم مخصوص مجموعه‌هایی است که در دل خود دارای چندین عنوان رساله هستند (همان: ۸۷-۸۹).

- **واگذاری بخشی از وکیل آباد به فرهنگیان:** میرزا محمدتقی طاهری برادر همسر حاج-حسین آقا ملک به اطلاع حاج‌حسین آقا می‌رساند که مدت‌هاست فرهنگیان تقاضا کرده‌اند از طرف آستان قدس برای ایجاد منزل قطعات کوچکی طبق ضوابط در اختیارشان گذاشته شود؛ ولی متأسفانه مال‌الاجاره‌ای که آستان قدس برای تفویض اراضی مطالبه می‌کند، چنان زیاد است که پرداخت آن برای کارمندان اداره فرهنگ مقدور نیست. حاج‌حسین آقا ملک می‌گوید با نمایندگان فرهنگیان تماس بگیرید و از قول من بگویید که من حاضرم بدون قید و شرط زمین مورد احتیاج آن‌ها را به آن‌ها تفویض نمایم. این پیشنهاد به نمایندگان فرهنگیان ابلاغ و خبر در بین آموزگاران، دبیران، کادر اداری و خدمه فرهنگیان انتشار می‌یابد و طبعاً با سپاسگزاری صمیمانه آن‌ها و خانواده آن‌ها روبه‌رو می‌شود. آقای ملک به یکی از اعضای دفتر خود مأموریت می‌دهد در معیت نماینده ثبت اسناد و نماینده شهرداری به محل بروند و از نزدیک‌ترین اراضی به شهر، زمین مورد احتیاج فرهنگیان را به منظور داشتن مقدار لازم برای تأسیس اماکن عمومی و خیابان‌ها جدا کنند و نقشه آن را بکشند (همان: ۹۵-۹۶).

بخشی از فعالیت‌ها و اقدامات تجارتخانه‌های مشهد معطوف به تقویت فرهنگ دینی است. از جمله این فعالیت‌ها، می‌توان به تقویت مالی نهادهای دینی، احداث مراکز و مؤسسات مذهبی مانند مساجد، مدارس دینی، تأمین هزینه مراسم‌های مختلف مذهبی، نظیر عزاداری‌های ماه محرم، افطاری‌های ماه رمضان و... اشاره کرد (دلوری، ۱۳۷۵: ۲۴۴، نقل در میردار و قزل‌ایاق، ۱۳۹۹). بازارها اغلب به هنگام سوگواری به مناسبت‌های مذهبی یا در موارد خاص مانند رحلت علمای دینی و بزرگان شهر تعطیل می‌شدند (پروشانی و دیگران، ۱۳۸۹: ۳۰، نقل در میردار و قزل‌ایاق، ۱۳۹۹: ۲۴۳) برپایی عزاداری‌های پرشکوه و خاص آل‌عبا، بویژه در ماه محرم و صفر، برپایی هیئت‌های مذهبی و دسته‌های سینه‌زنی، زنجیرزنی و شبیه‌خوانی نیز در زمره این گونه فعالیت‌ها جای می‌گیرد. مسیر دسته‌ها در روزهای تاسوعا و عاشورا بدین ترتیب بود که دسته‌های عزاداری از محلات مختلف وارد بازار شهر می‌شدند و بازاریان بیشترین سهم را در هزینه‌های عزاداری می‌پرداختند. تا از عنایت و برکت بیشتری برخوردار شوند (ماهوان، ۱۳۸۳: ۴۲۳-۴۲۴).

در بازار زنجیر مشهد زنجیری از سقف آویخته و قندیل‌هایی از آن آویزان بود که در شب‌های سرور و اعیاد رسمی و نیز ایام سوگواری از آن زنجیر چراغ، فانوس، پرده، پرچم، علم و بیرق عزاداری می‌آویختند (همان: ۴۲۳). یکی دیگر از کارکردهای تجار، مشارکت در برگزاری جشن اعیاد دینی است که در این زمینه می‌توان به جشن میلاد امام زمان (عج) اشاره کرد. بروجردی (۱۳۸۴: ۱۵۳-۱۵۴) در کتاب *روشنفکران/ ایرانی غرب مبثی* را به روشنفکران مذهبی غیرروحانی اختصاص داده است. در این مبحث وی شهر مشهد را به‌عنوان نمونه‌ای کوچک از زندگی مذهبی ایران مثال زده و ضمن اشاره به پیشینه‌های فرهنگی و فکری خراسان، این خطه را بارورترین قلمرو فکری ایران زمین دانسته است.

در ادامه این مبحث، وی به فعالیت‌های روشنفکری از سوی روشنفکران مذهبی غیرروحانی اشاره کرده در خلال بحث‌هایش از نقش تاجران مشهدی و فعالیت‌های آنان به‌عنوان یک خرده-فرهنگ مذهبی یاد می‌کند. در این مبحث بروجردی از تاجری مشهدی به نام علی‌اصغر عابدزاده یاد می‌کند. عابدزاده که حرفه‌اش خراطی و خریدوفروش شیشه بود با یکی از روحانیون محلی نسبتی داشت. وی در مجالس وعظ روحانیان شرکت می‌کرد و سپس آنچه را که شنیده بود به زبان ساده‌تری برای هم‌قطارانش بازگو می‌کرد. شهرت عابدزاده به‌عنوان فردی خیر در سال‌های میانی دهه ۱۳۲۰ ش. رشد کرد؛ یعنی از زمانی که او در برپاساختن شماری از سازمان‌های خیریه (مهدیه، عسکریه، نقویه، جوادیه و ...) که به یاد امامان شیعه نام‌گذاری شده بود، مشارکت داشت. هر کس می‌خواست زبان عربی یا قرآن یاد بگیرد می‌توانست در یکی از این بنگاه‌های وقفی حضور یابد. این بنگاه‌های وقفی بیشتر به نیازهای تهیدستان و طبقات پایین، بازاریان، معلمان مدارس و دانشجویان رسیدگی می‌کردند که شمارشان در شهر روبه‌گسترشی مانند مشهد به سرعت افزایش می‌یافت. بروجردی در ادامه خاطرنشان می‌کند محبوبیت بنگاه‌های مردمی عابدزاده که تا انقلاب ۱۳۵۷ ش. ادامه داشت، او را از قدرت سیاسی نیز برخوردار می‌کرد. عابدزاده در زمان دولت مصدق به صورت شخصیت سیاسی با نفوذی در محل درآمد بود. او در بنیان‌گذاری گروه‌هایی چون جمعیت پیروان قرآن و هیأت علی اکبریه نقش اساسی بازی می‌کرد. این سازمان‌ها همراه انجمن حجتیه شیخ محمود حلبی تأثیر سنت‌گرایانه خود را بر زندگی فرهنگی مشهد باقی گذاشتند (همان: ۱۵۹).

کارکردهای سیاسی تجارتخانه‌های مشهد

از نظر سیاسی، تجار بزرگ چند خصیصه داشتند، یکی اینکه به خاطر افزایش قدرت مالی و نظارت بر امور کسبه و شبکه‌های گردآوری و توزیع کالاها، قدرت سیاسی آنان نیز در بازار فزونی گرفت. دیگر اینکه بیش از گذشته از استبداد، بی‌قانونی و دل‌خواهی بودن اداره امور و نیز ناامنی‌های ناشی از نظام حکومتی رنج می‌بردند و با آن خصومت می‌ورزیدند. دیگر اینکه با همه وابستگی به سرمایه‌داری غربی، بسیاری از آنان گرایش‌های وطن‌دوستانه داشتند و با استعمار غرب که مانع از رشد سرمایه‌داری صنعتی و استقلال و قدرت اقتصادی کشور می‌شد، خصومت می‌ورزیدند و این اعتراض‌ها نسبت به برخی از مصوبات و قوانینی بود که از سوی دولت اعمال می‌شد و به خاطر این خصوصیات همراه با روحانیت پیشرو و روشنفکر شهری، رهبری جنبش‌های بزرگ سیاسی و ضداستعماری و ضداستبدادی را بر عهده گرفتند (اشرف، ۱۳۵۹: ۱۳۲).

کارکردهای سیاسی تجار را می‌توان در چند بحث خلاصه کرد. یکی از آن‌ها در ذیل بیان می‌شود:

اعتراض تجار مشهدی به برخی از مصوبات و تصمیمات اقتصادی

یکی از قوانین دولت برای حفظ مصالح و منافع کشور، ممنوعیت صدور و حمل پشم سفید به خارج از کشور بود. این مصوبه در پانزده خرداد ۱۳۱۰ ش. با اعتراض تجار مشهدی مواجه شد و آن‌ها خواستار لغو آن شدند. آن‌ها معتقد بودند که منع صدور پشم سفید به خارج، به منافع کشور ضرر می‌رساند و مصرف داخلی آن در ارزانی قالی و فرش تأثیری ندارد؛ از این رو، جهت حفظ ثروت عمومی باید به خارج صادر شود (پورمحمدی املشی و نادی، ۱۳۹۴: ۳۸). مجله هفتگی عصر جدید همچنین از شکایت تجار پوست مشهد از مأموران گمرک خبر می‌دهد که علاوه بر صدی ۴، از هر جلد، دو ریال به دلیل نامعلوم می‌گیرند (همانجا)؛ نیز نمونه‌های فراوانی از اعتراض‌ها کلی تجار مشهد به مظالم روس‌ها و همچنین مواردی از اعتراض و شکایات موردی تجار مشهد نسبت به عملکرد روس‌ها و تعلل آن‌ها در پرداخت وجوه کالاهای خریداری‌شده و حتی مصادره اموال تجار وجود دارد. در این زمینه می‌توان به شکایت حاجی‌علی‌اکبر باقرزاده به مجلس شورای ملی اشاره کرد. باقرزاده مدعی بود که از تجارتخانه‌اش در حدود صد هزار تومان اقلامی چون کبریت و چای در زمان انقلاب روسیه و قالی و تخم یونجه بعد از انقلاب روسیه با

روسیه معامله کرده؛ اما وجوه و خسارات ناشی از این معاملات پرداخت نشده است. باقرزاده همچنین مدعی شده است که روس‌ها چند باب مغازه، عمارت مسکونی و مهمان‌خانه او را در عشق‌آباد مصادره کرده‌اند. این تاجر مشهدی با ارائه شکایت خود به مجلس شورای ملی، خواستار رسیدگی به این معضلات شده است. وزارت امور خارجه هم درصدد پیگیری برآمد؛ اما سفارت شوروی مدعی شد که باقرزاده قالی‌های خود را در شرایط آشفته ۱۹۲۰ م. از دست داده است و اموالی که تا قبل از این زمان مصادره شده‌اند، مسترد نمی‌گردند (همان: ۴۱)؛ تلاش سازمان‌یافته بازاریان برای تشکیل مجلس وکلای تجار، مشارکت مؤثر بازاریان، بویژه کسبه و تجار در پیروزی نهضت مشروطه و حضور در مجلس مؤسسان و نقش سرنوشت‌ساز و سازمان‌یافته همراه با روحانیون در تأسیس مجلس شورای ملی، نمونه‌هایی از کارکردهای سیاسی آنهاست (مطلبی، ۱۳۸۶: ۶۱). بازاریان مانند سایر قشرهای جامعه ایران، بویژه قشر سنتی و مذهبی و شیعه متعصب بودند و خواه‌ناخواه مانند دیگران در مقابل اقدامات اسلام‌ستیزانه حکومت و رواج الگوها، باورها و مظاهر غربی عکس‌العمل نشان می‌دادند؛ دیگر اینکه بازاریان از ابتدا پیوند عمیقی با روحانیت داشتند. بازاریان مشهد برای تداوم حرکت‌های مذهبی و سیاسی خود در تشکلهای و انجمن‌های متعددی عضو شدند. برخی از انجمن‌ها توسط خود بازاریان تشکیل شده بود اغلب تشکلهای دو دهه قبل از دهه پنجاه شمسی تشکیل شده بودند و تا پیروزی انقلاب اسلامی تداوم داشتند. برخی از آنها عبارت بودند از: انجمن پیروان قرآن، کانون نشر حقایق اسلامی و مجمع احیای تفکرات شیعی. برخی از بازاریان با عضویت در این تشکلهای، با ایده‌ها، طراحی عملیات و مشاوره فکری به عنوان رهبران تشکلهای شناخته می‌شدند. عبدالرضا غنیان، محمدتقی غنیان، حیدر رحیم‌پور ازغدی، علی‌اصغر عابدزاده، از جمله این افراد بودند که در رأس مبارزان قرار داشتند. این افراد در حقیقت رهبران اصناف بازاری مشهد بودند که در کنار کسب‌وکار به فعالیت‌های فرهنگی، سیاسی و مذهبی علیه نظام حاکم می‌پرداختند (رضاپور و ملایی توانا، ۱۳۹۹: ۴۵). اصناف و پیشه‌وران مشهد در روند انقلاب اسلامی فعالیت‌های متعددی انجام دادند؛ برای نمونه می‌توان به صدور اعلامیه‌های آنها در روند شکل‌گیری انقلاب اسلامی اشاره کرد.

نتیجه

مشهد به‌عنوان یکی از شهرهای مطرح در فعالیت‌های تجاری در دوره پهلوی دارای تجارتخانه‌های متعددی بوده است. تجارتخانه‌های مشهد و شرکت‌های تجاری در این شهر علاوه بر ارتباط با هم‌صنفان و فروشندگان خرده‌پا، با سایر شهرهای استان و سایر استان‌های کشور تعاملات تجاری داشته‌اند. بخشی از تعاملات تجاری تجارتخانه‌های مشهد با آستان قدس بوده است که این‌گونه فعالیت‌ها برای تأمین نیازهای مختلف آستان قدس رضوی بوده است.

نکته مهم دیگر، تنوع کارکردی تجارتخانه‌های مشهد است، تجارتخانه‌های مشهد و تجار مشهدی همانند تجارتخانه‌های سایر شهرهای ایران کارکردهای متعدد و متنوعی داشتند. این کارکردها را می‌توان در کارکردهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، دینی و سیاسی دسته‌بندی کرد. در میان این کارکردها، کارکرد اقتصادی مهم‌ترین و اصلی‌ترین کارکرد تجارتخانه‌های مشهد است. این کارکرد شامل انجام امور تجاری، مبادلات داخلی و خارجی، مسائل صنفی و کلیه ارتباطات تجاری با هم‌صنفان و تجارتخانه‌های داخلی و خارجی می‌شود. ازجمله کارکردهای مهم دیگر، کارکرد اجتماعی است که شامل مشارکت تجار در امور اجتماعی و هر آنچه به رفاه شهروندان مشهدی مربوط می‌شود است. نمونه‌ای از این کارکرد را می‌توان در احداث مساجد و حمام و نیز تأسیس و ساختن سراها، پل‌ها، کاروانسراها و... که در آن‌ها مشارکت داشتند، مشاهده کرد. در مورد کارکرد های فرهنگی می‌توان به کارکردهایی مانند تأسیس مدرسه، موزه، تهیه نسخ خطی و حفظ آن، کمک به فرهنگیان و همچنین اقداماتی در جهت فرهنگ دینی، نظیر مرمت امامزاده‌ها، آیین‌بندی بازارها به مناسبت جشن‌های مختلف، برپایی عزاداری‌های پرشکوه برای آل عبا و نیز اقامه نماز اشاره کرد. یکی از شخصیت‌های شاخص، حاج حسین آقا ملک است که برخی او را بزرگ‌ترین واقف ایران دانسته‌اند. در بخش کارکردهای سیاسی نیز می‌توان به تلاش سازمان‌یافته تجار و بازاریان را برای تشکیل مجلس وکلای تجار، تأسیس شورای ملی و همچنین در به‌قدرت‌رسیدن دکتر مصدق و ملی‌کردن صنعت نفت، شرکت در گروه‌های ضد استبدادی چون جبهه ملی، نهضت آزادی و... و نیز تحسن و صدور اعلامیه در روند انقلاب اسلامی اشاره کرد.

منابع

- اسکندری نسب، محمد؛ حسین پور، سیروس؛ بخشی، بهمن (۱۳۹۵). "بررسی زمینه اتحاد بازاریان با علما و نقش آن در انقلاب اسلامی". [پیوسته] قابل دسترس در:
<https://civilica.com/doc/613530/> [۱۴۰۰/۶/۱۰]
- اشرف، احمد (۱۳۵۹). *موانع رشد و سرمایه داری ایران در دوره قاجار*. تهران: پیام.
- ایوانف، میخائیل سرگی یویچ (۱۳۵۶). *تاریخ نوین ایران*. ترجمه هوشنگ تیزابی و حسن قائم پناه. بی جا: بی نا.
- باستانی، ربابه (۱۳۹۱). *حاج حسین آقا ملک، بزرگ‌ترین واقف ایران*. تهران: مؤلف.
- بروجردی، مهرزاد (۱۳۸۴). *روشنفکران ایرانی و غرب در گذشت نافرجام بومی‌گرایی*. ترجمه جمشید شیرازی. تهران: فرزانه روز.
- پروشانی، ایرج و دیگران (۱۳۸۹). *بازار در تمدن اسلامی*. تهران: کتاب مرجع.
- پورمحمدی املشی، نصرالله؛ نادى، زهرا (۱۳۹۴). "عوامل مؤثر در تجارت خارجی خراسان در عصر پهلوی". *گنجینه اسناد*، سال بیست و پنجم، ش ۴ (زمستان): ۳۲-۴۶.
- پیرا، فاطمه (۱۳۷۹). *روابط سیاسی اقتصادی ایران و آلمان بین دو جنگ جهانی*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- جلالی، غلامرضا (۱۳۷۸). *مشهد در بامداد نهضت / امام خمینی (ره)*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- دلاوری، ابوالفضل (۱۳۷۵). "طرحی برای مطالعه‌ی زمینه‌ها و علل اجتماعی وقوع انقلاب اسلامی ایران". *راهبرد*، ش ۹ (بهار): ۴۷-۸۸.
- رضاپور، هدی؛ ملایی توانا، علیرضا (۱۳۹۹). "تحلیل ارتباط بازاریان مشهد با حکومت پهلوی و آستان قدس رضوی در سال‌های ۱۳۵۳-۱۳۵۷ شمسی". *تاریخ انقلاب*، سال چهارم، ش ۱ (بهار): ۲۳-۴۹.
- سیاح، حمید (۱۳۴۶). *خاطرات حاج سیاح*. تهران: بهنود.

- شجاعی دیوکلائی، سیدحسن؛ پورقنبری، محمدحسن (۱۳۹۷). "عملکرد و پیامدهای فعالیت تجاری کمپانی‌های ونشتورگ و تسنترسایوز شوروی در مناطق شمالی ایران (۱۳۰۰ تا ۱۳۰۶ ش)". پژوهش‌های علوم تاریخی، سال دهم، ش ۲ (پاییز و زمستان): ۱۱۷-۱۳۶.
- قصابی گزکوه، جلیل (۱۳۹۷). "بررسی فعالیت تجارتخانه هوفمان در مشهد دوره قاجار با تکیه بر اسناد آرشیو وزارت امور خارجه". ش ۷۷ (زمستان): ۵۳-۷۷.
- ماهوان، احمد (۱۳۸۳). تاریخ قدیم مشهد. مشهد: جاودان خرد.
- محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۶۸). تاریخ مؤسسات تمدن جدید در ایران، ج ۳. تهران: دانشگاه تهران.
- مرتضوی قصاب‌سرای، مرضیه (۱۳۹۱). حاج حسین آقا ملک، شخصیت، اقدامات و خدمات. تهران: مؤلف.
- مطلبی، مسعود (۱۳۸۶). "واکوی علل مخالفت بازاریان با حکومت پهلوی". زمانه، ش ۵۷: ۶۱-۷۰.
- ملک‌زاده، الهام (۱۳۹۲). مؤسسات خیریه بهد/شتی در دوره رضاشاه. تهران: نشر تاریخ ایران.
- میردار، مرتضی؛ قزل‌ایاغ، ایمان‌حسین (۱۳۹۹). "فعالیت‌های اجتماعی بازاریان در مسیر سازمان‌بخشی به انقلاب اسلامی". تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال دهم، ش ۲ (پاییز و زمستان): ۲۳۵-۲۵۵.
- نجف‌زاده، علی (۱۳۹۴). کنسولگری‌ها، مستخدمان و مستشاران خارجی در مشهد (از دوره قاجار تا انقلاب اسلامی). مشهد: انصار؛ سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

اسناد

- آستان قدس رضوی. بنیاد پژوهش‌های اسلامی. آرشیو، سند شماره ۱۵۶ / ۹۴۴۵۱؛ ۱۶۵ / ۹۴۴۵۱؛ ۹۸۹۱۷ / ۹؛ ۹۵۹۶۵ / ۱۶؛ ۹۷۳۳۸ / ۳؛ ۱۵۴۳۸ / ۱۳؛ ۱۱۷ / ۱۳۷۰۲۷؛ ۱۱۹ / ۱۳۷۵۲۷.
- اسناد آرشیوی خاندان بازاری.

۱۳/۱۱/۲۰

۴۴۹۰
۱۳/۱۵/۲

تجارتخانه محترم رشید بن جمشید - بمبئی

مراسله مورخه ۲۱ تیر عز وصول داد از مفاد آن استحضار حاصل شد شیشه جیوه دار که تقاضای ارسال آن شده بود - معجلاً لازم بود و تصور میشد که در بمبئی موجود است و انتظار آن میرفت که تا اواسط مرداد بمشهد برسد و باین جهت هم مستقیماً از اروپا تقاضای خرید و حمل آن نشده بود اینک که مرقوم شده است از بلژیک خواسته شده و تا دو ماه دیگر بکراچی وارد خواهد شد موجب تأسف شد و بهر حال چون دستور داده اید قبول است و خواهشمند است در موقع ورود کراچی اطلاع دهید تا بقیه وجه آن تقدیم شود .
نیابت تولیت جلیله عظمی .

۱۳/۱۱/۲۱

۴۴۹۰
۱۳/۵/۲

تجارتخانه محترم رشید بن جمشید - بمبئی

مراسله مورخه ۲۱ تیر عز وصول داد از مفاد آن استحضار حاصل شد شیشه جیوه دار که تقاضای ارسال آن شده بود - معجلاً لازم بود و تصور میشد که در بمبئی موجود است و انتظار آن میرفت که تا اواسط مرداد بمشهد برسد و باین جهت هم مستقیماً از اروپا تقاضای خرید و حمل آن نشده بود اینک که مرقوم شده است از ملزیم خواسته شده و تا دو ماه دیگر کراجی وارد خواهد شد موجب تأسف شد و بهر حال چون دستور داده اید قبول است و خواهشمند است در موقع ورود کراجی اطلاع دهید تا بقیه وجه آن تقدیم شود .
نیابت تولیت جلیله عظمی .

اسم نویسندہ و تاریخ
اسم پاک نویس کنندہ و تاریخ
تاریخ امضای پاک نویس

استمانہ قدس

نمبره کتاب ثبت ۱۰۶۶۱
سابقه
جلد ۱۴ جزوه ۹۱
عده ضمایم

[illegible]

Hadji Ali

Kazerani

Masked

Adr. Tél. : Kazerani

تاریخ ۱۳۵۱ / ۸ / ۳

مشہد
حاجی علی کارزانی

عنوان مکرانی - کازرانی

$$\frac{15}{95/11}$$

11/1/0
C B C C

حضرت ابی حنیفہ رحمہ اللہ

معروف عالمی است کہ اس اوقات صبح گرت و فوج غراب و کلم دلدرد روح نکات از ملک صاحب

11/1/0
E E E

طبع است که تاکنون از سعادت مغفرت اجتناب داشته و هرگز نوبت درود

روحانی از کلام و کلام از روح توانسته است که به هر سنی بگوید که این است -

۲ سطح، اگر فعد دو چار باشد، است ناگزیر موقوف آنحضرت و غیر منزه -

کار از انحصار تجارت مهاباد و وارد بقعه راجع در ۳۰ مه است که گمرک تجرد است

وہمہ کا مکہ

بازار چهار فخر حوزات است سنه ۱۲۸۴ هـ، در طبع بدست حوزات مذکور گذشت

مقتصر مائرت است اما چون ما در این منزل است خدای تعالی ما را در هر دو طریقت

تتميزت بدمية مدت، اتقاهما فرما -

و نیز است مدی فانی که قبر از خود درین در گمان آید ایامی خواهد است که

وحدود و اراضی در حدود ۲۶۲ مینوع است.

مسکرت با رعد در جوار از احقرم این توحید

20 11 11, 11

اسم نویسنده و تاریخ	نمبر کتاب ثبت ۹۴۱۹
اسم پاك نویسنده و تاریخ	سابقه
تاریخ اعضای پاك نویسنده	جلد ۱۲ جزوه ۱۵
	عده ضمایم

استان قدس

تاریخ ارسال سال ۱۹۱۳

بعضی ماه ۱۳۱۳
 عنوان: کتابخانه خاندان قاجاریه در ایران و دوره پهلوی - کبریاچی

عطف به سند تیرماه ۱۳۱۳ مقرر فرموده شد که در تاریخ ۱۳۱۳/۱۲/۱۲ در کتابخانه
 و تحت عنوان کتابخانه خاندان قاجاریه در ایران و دوره پهلوی - کبریاچی
 در صورتی که در تاریخ ۱۳۱۳/۱۲/۱۲ در کتابخانه خاندان قاجاریه در ایران و دوره پهلوی - کبریاچی
 و چهار روز پس از آن در تاریخ ۱۳۱۳/۱۲/۱۲ در کتابخانه خاندان قاجاریه در ایران و دوره پهلوی - کبریاچی
 قبل از آن که در تاریخ ۱۳۱۳/۱۲/۱۲ در کتابخانه خاندان قاجاریه در ایران و دوره پهلوی - کبریاچی
 ۱۳۱۳/۱۲/۱۲ در کتابخانه خاندان قاجاریه در ایران و دوره پهلوی - کبریاچی
 در تاریخ ۱۳۱۳/۱۲/۱۲ در کتابخانه خاندان قاجاریه در ایران و دوره پهلوی - کبریاچی
 در تاریخ ۱۳۱۳/۱۲/۱۲ در کتابخانه خاندان قاجاریه در ایران و دوره پهلوی - کبریاچی
 چهار روز پس از آن در تاریخ ۱۳۱۳/۱۲/۱۲ در کتابخانه خاندان قاجاریه در ایران و دوره پهلوی - کبریاچی
 در تاریخ ۱۳۱۳/۱۲/۱۲ در کتابخانه خاندان قاجاریه در ایران و دوره پهلوی - کبریاچی

۱۴
 ۹۴۲۰
 ۱۳۱۳/۱۲/۱۹
 ۱۵
 ۹۴۲۱
 ۱۳۱۳/۱۲/۱۹

۹۸۹۱۷/۹

سواد اداره دارایی - ابراهیم سرگرد

طهران ۱۸ ر ۴۱۲

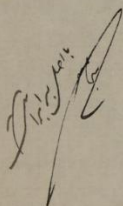
شماره ۷۸۰۱ ر ۵۴۸۲

دائرة واردات

شرکت سهامی تجارتی خراسان - مشهد

طبق تقاضای تلگرافی شماره ۲۳۳۳ مورخ ۷ ر ۴۱۲ جناب آقای پاک روان
به بندر بهلوی دستور داده شد مقدار ۱۰ تن آهن نبش ۴۵٪ جهت تحویل بامداد اختصاصی
بمعنوان آن تجارتخانه حمل نمایند خواهشمندیم آهن نامبرده را بمحض ورود پس از دریافت تمام
بها از قرار قیمت اختصاصی و کرایه حمل و عوارض متعلقه مطابق بارنامه تحویل اداره کاربرداری
املاک نموده یک نسخه از صورتجلسه تحویل را برای این شرکت ارسال دارید.

شرکت سهامی مرکزی

۱۱۵۴۳۸/۱۳

Table and content

Explaining the role of physical components in improving citizens' sense of security in urban spaces (Case study: Moallem and Pasdaran streets in Birjand city)/ Mohammad Eskandari Sani, Sahar Sofalgar	7
Documentary Review of the Activities of Arbab Jamshid Jamshidian's Trading House in the Field of Real Estate Research Samples: Salami and Sedeh villages (1267-1351 A.H./1230-1311 A.H.)/ Fouad Pourarian, Elham Malekzadeh, Kazem Meighani, Mohammad Baghaie Shirejini	41
Introduction and Analysis of New Found Petrography Motif of Kal-e-Sir, Sir-e-Khordoo and Mohadava (Torqabeh Shandiz -Khorasan)/ Mehdi Dahmardeh Pahlavan, Hasan Basafa, Bahareh Moghadam, Ali Karimikia	77
The role of modern lifestyle in social ills of female high school students in Birjand/ Layla Shojaei, nabiyollah eider, Naser Hejazi	105
Mediating role of organizational self-esteem in relation between social undermining and organizational silence among faculty members of Birjand University/ Fateme Taherpour, Hosein Fallahi	141
Check the function of the business firm in Pahlavi era/ Faeze Fatemi, Zahra Alizadeh Birjandi, Mojtaba Khalife	165

Referees of This Period. (Alphabetical Order)

hassan Hemami/ Assistant Professor, University of Birjand

Hadi Pourshafeie/ Associate Professor, University of Birjand

Mohammad Hajjipour/ Assistant Professor, University of Birjand

mohammad Hosain salarifar/ Assistant Professor, University of Birjand

abbas sarafrazi/ Associate Professor, University of Ferdowsi Mashhad

Mohammad Ali Talebi/ Assistant Professor, University Payam Noor

Zahra Alizadeh Birjandi/ Associate Professor, University of Birjand

Hamidreza Ghorbani/ Assistant Professor, University of Birjand

Daud Qhoroneh/ Assistant Professor, University of Ferdowsi Mashhad

Maryam Mohammadi/ Assistant Professor, University Bu-Ali Sina Hamedan

Masoud Moradi/ Associate Professor, University of Sistan & Baluchestan

Akram Naseri / Teacher, University of Birjand

Mehdi Vafaie Fard/ Assistant Professor, University of Birjand

In The Name Of God

Scientific Quarterly of Social-Cultural Studies of Khorasan

Serial: 64

ISBN 1735-8256

Summer 2022 ,4rd Number ,16th year

Concessioner: General Office of Islamic Culture and Direction

Chairman: Farkhunde, Ali

Editor-in-chief: Alizadeh Birjandi, Zahra, PhD

Executive editor: Ramezani, Mahmoud

Executive editor: Zerang, Mahin

The Editorial Committee

1. Habib Allah Ahmadi/ Professor, University of Shiraz
 2. Zahra Alizadeh Birjandi/ Associate Professor, University of Birjand
 3. Mohammad Behnamfar/ Professor of Persian language and literature, University of Birjand
 4. Alexander Chulukhadze/ Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Georgia
 5. Ahmad Kamyabi Mask/ Professor, University of Tehran
 6. Mohammad Reza Majidi/ Associate Professor, University of Tehran
 7. Javad Mikaniki/ Associate Professor, University of Birjand
 8. Hadi Pour Shafei/ Associate Professor, University of Birjand
 9. Mohammad Taghi Rashed Mohassel/ Professor, Institute for Humanities and Cultural Studies
 10. Mofid Shateri/ Associate Professor, University of Birjand
 11. willem floor/ Professor Iranologist and historian University of Leiden
-

Editors: Nasrollahi, Seyyed Noorollah

Editors: Baharak Valinia

Translator and English Editor: Radan English Edit

Technical affairs: Dastgerdi, Faezeh

Lithography & Press: Ofogh Hezareh sevom kavir institution

Circulation: 100

Price: 350000 rials

Address: South Khorasan, Birjand, Shahid Mahallati Av. General Office of Culture and Direction.

Research Society Office

Tel: 056-32323393

Fax: 056-32323277

Email: Farhangekhorasan@gmail.com

http://Farhangekhorasan.ir

The ideas mentioned in this issue declare the view of this quarterly. The authors are responsible for the ideas mentioned in their writing, and translators are responsible for their translations. Materials sent to the quarterly for publication are not sent back if not appropriate. This quarterly has the right to edit or delete some material.

فرآیند دریافت وجه جهت پذیرش نهایی مقالات

نگارندگان محترمی که مقاله ایشان پس از طی مراحل داوری و بررسی نهایی مورد پذیرش قرار گرفته است، می‌بایست مبلغ ۶۰۰ هزار تومان بابت پذیرش نهایی به شماره حساب ۳۶۱۱۷۱۰۰۴۳۴۴۹۳۷ بانک قرض الحسنه مهر ایران مؤسسه فرهنگی - هنری افق هزاره سوم کویر واریز و تصویر فیش پرداختی را از طریق سامانه ارسال فرمایند.

(مقالاتی که فاقد فیش واریزی هستند در اولویت چاپ قرار نخواهند گرفت.)